

42.03(477.8)

Д-87

АРХІТЕКТУРНА СПАДЩИНА ВОЛИНІ

ЗБІРНИК НАУКОВИХ ПРАЦЬ

ВИПУСК 7

РІВНЕ 2020

MINISTRY OF EDUCATION AND SCIENCE OF UKRAINE
NATIONAL UNIVERSITY OF WATER
AND ENVIRONMENTAL ENGINEERING
DEPARTMENT OF ARCHITECTURE AND ENVIRONMENTAL DESIGN

ARCHITECTURAL HERITAGE OF VOLHYNIA

COLLECTED PAPERS

Volume 7

Scientific editor
Prof., Dr Arch. Petro Rychkov

Rivne
2020

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ВОДНОГО ГОСПОДАРСТВА
ТА ПРИРОДОКОРИСТУВАННЯ
КАФЕДРА АРХІТЕКТУРИ ТА СЕРЕДОВИЩНОГО ДИЗАЙНУ

АРХІТЕКТУРНА СПАДЩИНА ВОЛИНІ

ЗБІРНИК
НАУКОВИХ ПРАЦЬ

Випуск 7

За науковою редакцією
доктора архітектури П. А. Ричкова

Рівне
2020

Матеріали збірника розглянуті та рекомендовані до видання Вченою радою Національного університету водного господарства та природокористування, протокол №6 від 26 червня 2020 року.

Архітектурна спадщина Волині. 36. наук. праць. Вип. 7. /

За науковою ред. П.А. Ричкова. Рівне: ПП «Формат-А», 2020. 186 с.; іл.

ISBN 978-617-515-354-3

У 7-му випуску опубліковані наукові статті та повідомлення, присвячені новітнім дослідженням пам'яток архітектури та містобудування на території історичної Волині. Аналітичні матеріали ґрунтуються на натурних обстеженнях та архівних розвідках, проілюстровані документальними першоджерелами, сучасними світлинами та авторською графікою. Більшість світлин і креслень публікується вперше. Видання призначене для наукових працівників, архітекторів, реставраторів архітектури, мистецтвознавців, аспірантів та студентів вищих навчальних закладів.

**СКЛАД РЕДКОЛЕГІЇ
збірника наукових праць
«Архітектурна спадщина Волині»
Випуск 7**

Ричков П. А.,	д. арх. (Рівне)	– голова редколегії
Михайлишин О. Л.,	д. арх. (Рівне)	– відповідальний секретар
Александрович В. С.,	д. істор. н. (Львів)	– член редколегії
Бевз М. В.,	д. арх. (Львів)	– член редколегії
Врана Я.,	д. арх. (Люблін, Польща)	– член редколегії
Кравцов С. Р.,	д. арх. (Єрусалим, Ізраїль)	– член редколегії
Лесик О. В.,	д. арх. (Луцьк)	– член редколегії
Луц В. Д.	(Рівне)	– член редколегії
Мироненко В. П.,	д. арх. (Харків)	– член редколегії
Прищепа Б. А.,	д. істор. н. (Рівне)	– член редколегії
Тімохін В. О.,	д. арх. (Київ)	– член редколегії

На обкладинці вміщено картину Я.Я. Бургінійона «Вишнівець. Загальний вигляд палацу з північного заходу». 1790-ті рр. Збірка Національного музею у Варшаві.

Комп'ютерний набір, верстка, дизайн – Луц В. Д., Морозова О. В.
Коректор – Магей А. С.

Відповідальність за достовірність інформації несуть автори.
Редколегія може не поділяти думок і концепції авторів.

УДК 72.03 (477. 8)

ISBN 978-617-515-354-3

© Національний університет
водного господарства
та природокористування, 2020

ЗМІСТ

Передмова наукового редактора	7

СТАТТІ

Лушнікова Н. Деніс Мак-Клер як майстер садово-паркового мистецтва: етап становлення	11
Михайлишин О. Архітектурно-просторовий розвиток міста Любомля у міжвоєнний період	21
Михайлишин О., Магей А. Вплив західноєвропейського романтизму на розвиток неоготичної садибної архітектури Поділля та Волині	29
Прищепа Б. Історична топографія Острога XVI – початку XVII ст.	37
Пшеничний Ю. Розвиток планування та забудови Дубенського замку протягом XV–XVIII ст.	51
Рибчинський О. Резиденція Януша Острозького в Межирічі Острозькому (спроба архітектурної візуалізації згідно інвентарів 1621 та 1640 років)	65
Ричков П. Архітектурно-просторова локалізація Старокостянтинова на мапі 1794 року	73
Ричков П. Урбаністична картографія міста Ізяслава: друга пол. XVIII – поч. XIX ст.	90

ПОВІДОМЛЕННЯ

Ісупова М. Архітектурний образ шкіл другої половини 1940-1950-х рр. у Рівному та Луцьку	110
Остапюк О., Лончук С. Дерев'яні храми Любомльського району Волинської області	116
Назарук М. Архітектура залізничного вокзального комплексу станції Маневичі	129
Ричков П. Острозький замок: до історії одного архітектурного сюжету	132
Сергіюк І. Типові проекти військових храмів Волині початку XX століття	138
Ягодка Ю. Будинок у провулку Стрімкому в Кременці як зразок житлової забудови на початку XX ст.	145
Михайлишин О. До іконографічної історії резиденції Єло-Малинських- Сосновських-Довгяллів у Новомалині Рівненської області	151
Луц В., Михайлишин О. «План міста Рівного. Яким він буде...»	159
Пасічник М. Костел святого Антонія в Рівному: невідома ідея советизації образу	167
Михайлишин О., Ягодка Ю. Архітектурна концепція формування інтер'єру Тронної зали в замку Острозьких-Любомирських в Дубно	169

ПОКАЖЧИК

Морозова О., Луц В. Бібліографічний покажчик наукового збірника «Архітектура спадщина Волині» за 2008–2020 рр.	173
Список скорочень	183
Коротко про авторів	185

CONTENT

Preface of scientific Editor	7

ARTICLES

Lushnikova N. Denis McClair as a landscape gardener: the early stage of career.....	11
Mykhaylyshyn O. Architectural and spatial development of Luboml in the interwar period	21
Mykhaylyshyn O., Mahey A. The influence of Western European romanticism on the development of neogothic manor architecture in Podilla and Volyn	29
Pryshchepa B. Historical topography of Ostroh in the 16th — beginning of the 17th centuries.....	37
Pshenychnyi Y. Planning and building development of Dubno castle in 15th – 18th centuries.....	51
Rybchynskiy O. The residence of Janush Ostrozhskeyi in the Mezhyrich Ostrozhskeyi town (an attempt of architectural visualization according to the inventory descriptions from 1621 and 1640 years)	65
Rychkov P. Architectural and spatial localization of the Starokostiantyniv town on the 1794 map	73
Rychkov P. Urban cartography of the town of Iziaslav: second half of 18th — early 19th c.	90

REPORTS

Isupova M. Architectural image of schools in the second half of the 1940s-1950s in Rivne and Lutsk.....	110
Ostapiuk O., Lonchuk S. Wooden churches of Luboml district of the Volhynian oblast.....	116
Nazaruk M. Architecture of the Manevychi railway station complex.....	129
Rychkov P. Old castle in the Ostrog town: a story of one architectural picture.....	132
Serhiuk I. Exemplary projects of military churches in Volhynia at the beginning of 20th century	138
Yahodka Y. A house in Strimky lane in Kremenets town as an example of residential development at the beginning of the 20th century	145
Mykhaylyshyn O. On the iconographic history of the residence of Yelo-Malynsky-Sosnovsky-Dovgvallo in Novomalyn of Rivne region	151
Luts V., Mykhaylyshyn O. «Plan of the city of Rivne. What will it be like ...»	159
Pasichnyk M. Roman-catholic church of Saint Anthony in Rivne: the unknown idea of «sovietization» of the image	167
Mykhaylyshyn O., Yahodka Y. Architectural concept of design of the Throne Hall interior in the Ostrozhskey-Lubomyrsky Castle in Dubno.....	169

INDEX

Morozova O., Luts V. Bibliographic index of the scientific collection «Architectural heritage of Volyn» for 2008-2020.	174
Abbreviations	184
Authors	185

ПЕРЕДМОВА
НАУКОВОГО
РЕДАКТОРА

PREFACE
OF SCIENTIFIC
EDITOR

Відомо, що часом числа приховують у собі показовий символізм, пов'язаний з конкретною життєвою філософією. В особливій мірі це стосується «сімки»: адже існують «сім чудес світу», «сім днів тижня», «сім кольорів веселки», «сім нотами» тощо... Це число унікальне, оскільки не ділиться ні на що, крім самої «сімки», тобто саме на себе. Воно також символізує пізнання невідомого, а в складі нумерологічного ряду вважається ознакою мудрості, освіченості, філософського ставлення до життєвих обставин. Отже, на ґрунті вищесказаного не можна не помітити певний символізм появи СЬОМОГО тому збірника наукових праць «Архітектурна спадщина Волині».

Принагідно варто згадати дещо з історії видання. Зокрема той засадничий факт, що перший випуск збірника вийшов друком в 2008 році і був спеціально присвячений XVII-му Всеукраїнському конкурсу-огляду дипломних проектів випускників архітектурних та художніх спеціальностей вищих навчальних закладів України, який проходив на базі Кафедри архітектури Національного університету водного господарства та природокористування. Тоді на черговий огляд-конкурс були представлені кращі дипломні проекти і атестаційні магістерські роботи, виконані випускниками 16 архітектурних шкіл з 9 українських міст (Київ — 4, Харків — 3, Львів — 3, Дніпропетровськ — 1, Одеса — 1, Полтава — 1, Макіївка — 1, Сімферопіль — 1, Рівне — 1).

Тодішній ректор НУВГП В. Гурін з ентузіазмом підтримав цей науково-педагогічний захід всеукраїнського масштабу як з організаційної, так і з фінансової сторони. Зокрема, з нагоди цього конкурсу була забезпечена можливість підготовки до друку та видання збірника наукових праць щодо архітектурних пам'яток історичної Волині.

Наклад збірника склав 300 примірників, що дало можливість презентувати це видання усім іногороднім гостям на добру згадку про участь у конкурс-огляді, про архітектуру міста Рівного, і, хоча б фрагментарно, про архітектурну спадщину Волинського краю. На той час це була перша, доволі скромна спроба презентувати гостям нашої кафедри, університету, учасникам конкурсу-огляду хоча б узагальнене бачення архітектурного минулого на теренах історичної Волині, — тієї розлогої території, котра обіймає майже увесь північно-західний регіон сучасної України. В контексті теперішнього адміністративного поділу це територія Волинської та Рівненської областей, а також частково областей Тернопільської, Хмельницької, Житомирської. Вісім авторів збірника представляли рівненську наукову спільноту, тоді як 9 статей були подані до друку дослідниками з Києва, Єрусалиму, Львова, Луцька, Житомира. В підсумку збірник «Архітектурна

Рис. 1. Представники вищих архітектурних шкіл України – учасники і гості XXVIII Всеукраїнського конкурсу-огляду (м. Рівне, 3.10.2008 р.)

спадщина Волині» отримав загалом схвальні відгуки. Слід однак відзначити, що на той час Кафедра архітектури НУВГП розглядала публікацію цього збірника як разову науково-популярну акцію і жодних намірів перетворювати його на серійне видання не існувало.

Однак з плином часу такий задум з'явився і став набирати конкретних обрисів. Першорядну роль при цьому відіграла позитивна реакція на це видання гостей конкурсу, принаймні в тому сенсі, що тематика опублікованих статей була доволі різноманітною, а фаховий рівень достатньо високим. Власне, цей позитив зумовив стратегічний задум надати цьому виданню серійний характер. В підсумку, зважаючи на матеріальні та інтелектуальні ресурси кафедри, видання отримало статус дворічника. Завдяки цьому статусу наразі читач має можливість тримати в руках наступний, вже 7-й випуск цього серійного видання, підготовлений до друку в 2020 році.

Не останню роль в підготовці цього тому відіграла також та обставина, що 1–4 жовтня 2019 року Рівне вдруге стало місцем проведення чергового XXVIII Всеукраїнського конкурсу-огляду, в якому взяли участь представники 26 архітектурних шкіл, в тому числі з Лівану та Азербайджану. Географія вітчизняного представництва цього разу істотно розширилася і виглядала наступним чином: Київ — 6 навчальних закладів, Харків — 3, Львів — 3, Дніпро — 2, Івано-Франківськ — 2, Одеса — 1, Полтава — 1, Рівне — 1, Чернівці — 1, Суми — 1, Косів — 1, Макіївка — 1, Житомир — 1.

* * *

Отже, сьомий випуск «АСВ» продовжує традиційну дослідницьку лінію на поглиблення наукового контенту щодо архітектурної та містобудівної спадщини історичної Волині. Можна виокремити три основних пізнавальних ракурси при формуванні тематики: урбаністично-просторовий, архітектурно-типологічний та суб'єктно-творчий (персоніфікований). В цьому випуску збережено також традиційний жанровий поділ публікацій на дві частини: більш розлогі статті та коротші повідомлення з меншим обсягом і вузькою тематикою. Випуск доповнено підсумковим бібліографічним описом усіх попередніх випусків «АСВ» (тт. 1–7), які обіймають загалом 141 публікацію, в т.ч. 86 статей та 55 повідомлень.

Тематичний ряд статей в сьомому випуску «АСВ» відкриває праця Наталії Лушнікової «Деніс МакКлер як майстер садово-паркового мистецтва: етап становлення». Цей майстер добре відомий в історії паркового мистецтва на території Волині та Поділля. Однак його творчість, і особливо її ранній період, все ще містить низку нез'ясованих, суперечливих обставин на життєвому шляху та в професійній діяльності цього майстра. Авторка звертається до маловідомих джерел, які дозволяють доповнити його творчу біографію новою інформацією.

Невелике, однак достатньо самобутнє волинське містечко Любомль стало об'єктом урбаністично-архітектурного дослідження в статті Ольги Михайлишин «Архітектурно-просторовий розвиток міста Любомля у міжвоєнний період». Охарактеризовано специфіку просторової трансформації цього міста на початку 1930-х рр., яка супроводжувалася

Рис. 2. Колектив Кафедри архітектури та середовищного дизайну НУВГП — організатори XXVIII Всеукраїнського конкурсу-огляду (м. Рівне, 3.10.2019 р.)

Рис. 3. Представники вищих архітектурних шкіл України — учасники і гості XXVIII Всеукраїнського конкурсу-огляду (м. Рівне, 3 10.2019 р.)

будівництвом новітніх об'єктів житлового та громадського призначення в суспільному контексті Другої Польської Республіки відповідно до тогочасних тенденцій у польській архітектурі.

Цікавою спробою проаналізувати вплив західноєвропейського романтизму на формування неоготичної садибної архітектури є стаття Ольги Михайлишин та Анастасії Магей стосовно впливів західноєвропейського романтизму на розвиток неоготичної садибної архітектури на Поділлі та Волині. На тлі зацікавленості ідеями романтичної філософії серед польської аристократії простежується помітне розповсюдження неоготики у будівництві замських резиденцій. Деякі з цих об'єктів заслугою віднесені до визначних взірців цього специфічного неостілю.

В розлогій статті «Історична топографія Острога XVI — початку XVII ст.», підготовленій Богданом Прищепю, розглядаються топографія, планування, оборонні споруди та окремі об'єкти Острога за часів кн. К. І. Острозького (кінець XV — перша третина XVI ст.) та його сина кн. В.-К. Острозького (остання чверть XVI — початок XVII ст.). Характеризуються планувальна структура міста, замок, дитинець, пригородок, місто, передмістя, міська площа, ринок, міські брами та укріплення, вулиці та передмістя. Текстова частина доповнена багатим графічним матеріалом в авторському виконанні.

В статті Юрія Пшеничного «Розвиток планування та забудови Дубенського замку протягом XV–XVIII ст.» основна увага сконцентрована на історичному формуванні цього фортифікаційного комплексу, в цілому до сьогодні досить добре збереженому, який входить до числа найбільш відомих замків в Україні. На серйозному підґрунті писемних, картографічних і зображальних джерел автор послідовно відтворює історію розбудови замку, показує конструктивні особливості цієї унікальної пам'ятки фортифікаційного мистецтва. Істотна роль при цьому відведена також результатам багаторічних археологічних досліджень.

Доволі цікавою і при цьому креативною дослідницькою працею виглядає стаття Олега Рибчинського «Резиденція Януша Острозького в Межирічі Острозькому (спроба архітектурної візуалізації згідно інвентарів 1621 та 1640 років)». Це не перша науково-реконструктивна праця цього дослідника в такому специфічному жанрі. З одного боку, вона побудована на двох достатньо детальних інвентарних описах цієї резиденції, укладених ревізорами ще в першій половині XVII ст. З іншого така праця вимагала від автора глибокої історичної ерудиції, яка забезпечила успішне переформатування описової вербальної мови на графічну мову архітектурних креслень.

Петро Ричков підготував дві узагальнюючі статті, дослідницька сутність яких пов'язана зі змістовним

аналізом найдавніших картографічних першоджерел стосовно двох відомих своєрідних міст на південних теренах історичної Волині, — Старокостянтинова та Ізяслава (обидва в південній частині сучасної Хмельницької області). У першій статті основна увага приділена найдавнішому плану міста Старокостянтинова від 1794 року, — унікальному в сенсі автентичності і контекстуальної деталізації урбаністичного середовища. Друга стаття стосується Ізяслава, — унікального міста, яке, не дивлячись на свою тисячолітню історію, вперше стало фіксуватися на урбаністичних мапах лише в другій половині XVIII ст.

Традиційно в другій частині збірника «Повідомлення» вміщено матеріали більш стиліс текстів, присвячених окремим темам локального значення, переважно невеликі за змістом. Їхній тематичний та хронологічний діапазон достатньо широкий, стосується він окремих аспектів локальної архітектурної та урбаністичної спадщини Волині.

Архітектурне формотворення шкіл в повоєнну добу в Рівному та Луцьку досліджене М. Ісуповою; оглядова інвентаризація дерев'яних храмів Любомльського р-ну здійснена С. Лончуком та О. Остапюком; М. Назарук розглянув архітектуру залізничної станції Маневичі; цікава еволюція одного архітектурного сюжету Я. Я. Бургін'яна відтворена П. Ричковим; І. Сергіук проаналізувала архітектуру військових храмів Волині царської доби; Ю. Ягодка обрала об'єктом своєї архітектурно-історичної розвідки один з типових «двореків» в місті Кременці. Змістовний аналіз локальних архітектурних пам'яток представлено також у повідомленнях О. Михайлишин, В. Луца, М. Пасічника

Окремо варто також зауважити ще таку специфічну частину 7-го випуску АСВ як бібліографічний показник публікацій, які були вміщені в усіх випусках «Архітектурної спадщини Волині» (укладачі О. Морозова, В. Луц). Сумарна їх статистика засвідчила публікацію 147 статей і повідомлень. Кількісний склад авторів-учасників склав 72 особи, які представляли наукові колективи Києва, Львова, Єрусалиму, Любліна, Торуня, Кракова, Варшави, Харкова, Рівного, Луцька, Дубна, Житомира, Кременця, Нетішина, Одеси, Острога, Любомля та ін.

*Науковий редактор
доктор архітектури,
професор Петро РИЧКОВ*

УДК 72.035.712.03

Наталія ЛУШНИКОВА

ДЕНІС МАК-КЛЕР ЯК МАЙСТЕР САДОВО-ПАРКОВОГО МИСТЕЦТВА: ЕТАП СТАНОВЛЕННЯ

Nataliya LUSHNIKOVA

DENIS MCCLAIR AS A LANDSCAPE GARDENER: THE EARLY STAGE OF CAREER

Анотація. Стаття присвячена ранньому періоду творчості Деніса Мак-Клера (Діонісія Міклера, 1762–1853) – ботаніка, садівника, майстра садово-паркового мистецтва ірландського походження. Його професійне становлення відбувалося в Ірландії, Англії та на території Польщі. Будучи спадкоємцем традицій проектування пейзажних (ірегулярних) парків, він став головним носієм цього стилю на теренах історичної Волині і Поділля. Незважаючи на своє віддалене походження, основна частина його тривалого творчого життя була нерозривно пов'язана із цими територіями. Проте про початок його професійного шляху відомо доволі мало, переважно з нечисленних англомовних джерел. Метою даної статті є висвітлення основних віх життєвого і творчого шляху Деніса Мак-Клера, пов'язаних із початком його кар'єри та передумовами становлення як майстра ландшафтного мистецтва.

Ключові слова: Деніс Мак-Клер (Діонісій Міклер), ландшафтне мистецтво, пейзажний парк, парк «Палестина».

Ірландія: ранні роки та освіта. Основним джерелом інформації про Деніса Мак-Клера (Denis McClair)¹ є його власні спогади у вигляді його молодшого сучасника Александра Пшемдзєцького (1814–1871) — польського історика і письменника². Відомо, що Деніс Мак-Клер народився 15 серпня 1762 року у родинному маєтку в містечку Ферфілд³ (Fairfield), що належало до парафії Драмрені (Drumraney) поблизу Атлона, графство Роскоммон⁴ (нині — унаслідок зміни кордонів — графство Західний Міт⁵), неподалік географічного центру Ірландії (рис. 1). Його батьками були фермер Джон Мак-Клер (John McClair) та його дружина Ненсі Мак-К'ю (Nancy MacKue). За свідченням ірландського дослідника Патріка Боу нині неможливо ідентифікувати місце і будинок, де він народився і мешкав. Чарльз Нельсон пише про те, що не зберіглося жодних даних про родину із таким прізвищем в означеній місцевості⁶.

Зростаючи у батьківському маєтку, Деніс проявляв схильність до дослідження природи, і на шістнадцятому році життя вступив до Дублінського університету (на той час — Трініті-коледж). Там він навчався природничим наукам, природничій історії та ботаніці, яким і присвятив надалі усе своє життя⁷.

То був непростий період для родини, який згодом зумовив радикальні зміни й в житті самого Деніса Мак-Клера. З його спогадів відомо, що під час навчання він займався корепетиторством, вочевидь, аби звести кінці з кінцями, оскільки не мав змоги розраховувати на допомогу батьків. Втім Ч. Нельсон пише, що ботаніка та природнича історія не були доступні до вивчення, окрім тих, хто вивчав

¹ У статті вживається загальноприйнята транслітерація ірландського прізвища Мак-Клер (McClair). Полонізована версія Діонізій Міклер, присутня в українських джерелах, на мою думку, не є коректною.

² Przeździecki A. Ogrody Miklera // Podole, Wołyń, Ukraina: obrazy miejsc i czasów. Wilno: Teofil Glücksberg. 1841. T. 2. S. 127–141.

³ Przeździecki A. Ogrody Miklera... S. 127.

⁴ Bowe P. Art and Nature. The Polish and Ukrainian Gardens of Denis McClair (1762–1853): chronicles the exotic career of an Irish landscape gardener and emigre in the 19th. // Irish Arts Review Yearbook. 2002. Vol. 18. P. 178

⁵ Bowe P. Art and Nature . P. 184.

⁶ Nelson C. Dionizy Mikler // The Irish Garden. 2013. August. P. 49.

⁷ Przeździecki A. Ogrody Miklera S. 127.

медицину в Триніті-коледжі. Тож він припускає, що Мак-Клер за часів своєї кар'єри на теренах Польщі міг прикрасити свій рівень освіти, будучи впевненим у неможливості перевірки⁸.

Його батько брав активну участь в ірландському аграрному повстанні фермерів-орендарів (т. зв. повстання білих хлопців *Whiteboys' Revolt*⁹) — другого за тривалістю серед регіональних аграрних переворотів на півдні Ірландії протягом 18-го — початку 19-го ст.¹⁰. За участь у повстанні його було засуджено до страти англійським судом 1777 р. Проте Джон Мак-Клеру вдалося втекти до Пруссії, де він служив у війську, а згодом і до Польщі, де він дослужився до чину майора артилерії¹¹.

Англія та Ірландія: перші професійні кроки в садово-парковому мистецтві. Тим часом Деніс Мак-Клер після завершення навчання в Дубліні поїхав до Лондона, де згідно власних спогадів працював як проєктант (пейзажист парків)¹², однак за іншими даними він продовжив навчатися в Лондоні до 1788 р.¹³

Цей період пов'язаний із стрімким розвитком не лише практики, але і теорії облаштування пейзажних парків. На думку Ніколауса Певзнера пейзажний парк був винайдений радше філософами і письменниками, аніж архітекторами і дизайнерами¹⁴. Вочевидь, митці часто оспівували красу природи: в своїй поемі «Втрачений рай» (1667) англійський поет Джон Мілтон вивів образ райського саду¹⁵. Період панування пейзажного стилю в садово-парковому мистецтві розпочався ще на початку 18 ст. у відповідь на критику регулярних французьких парків, висловлену в працях Дж. Аддісона¹⁶, Дж. Томпсона

Рис. 1. Види місцевості Ферфілд поблизу Атлона, Ірландія, які народився Діонісій Міклер, сучасні фото Джерело: Google Maps

та А. Поупа¹⁷. Хвальною віршованою одою пейзажним паркам та своєрідним керівництвом по їх створенню став твір Жака Деліля «Сади» 1782 р.¹⁸

В період навчання та початку кар'єри Мак-Клера в Лондоні найвидатнішим представником останнього покоління майстрів англійського пейзажного садово-паркового мистецтва був Гамфрі Рептон (1752–1818), який вважав, що наслідування природи або правил живопису є лише невеликою частиною усіх можливостей пейзажних парків. Його монографія «Спостереження з теорії і практики ландшафтного садівництва» 1804 року стала безцінним джерелом інформації про підходи до проєктування, стала безцінним керівництвом по проєктуванню таких парків для його послідовників¹⁹. Невід'ємна частина його роботи — кілька варіантів акварельних пейзажів до і після перепланування/облаштування парків, де на зображення палацу та іншої забудови

⁸ Nelson C. Dionizy Mikler ... P. 49.

⁹ Whiteboys — ірландське таємне товариство замлєробів-орендарів, яке підняло бунт в результаті подвоєння, а в деяких випадках і потроєння орендної плати на землю протягом попереднього десятиліття.

¹⁰ Donnelly J. S. Irish Agrarian Rebellion: The Whiteboys of 1769–76. // Proceedings of the Royal Irish Academy: Archaeology, Culture, History, Literature. 1983. Vol. 83C. P. 293–331; Lecky W. E. H. A History of Ireland in the Eighteenth Century. Cambridge University Press, 2011. Vol. 5. 558 p.

¹¹ Przewdziecki A. Ogrody Miklera ... S. 128.

¹² Ibid. S. 128.

¹³ Родічкін І., Родічкіна О. Сади та парки Діонісія Міклера // І. Родічкін, О. Родічкіна. Старовинні маєтки України Київ: Мистецтво, 2005. С. 90; Міклер, Міклер, Мак Клер Діонізі // В. Колесник. Відомі поляки в історії Вінниччини. Біографічний словник. Вінниця, 2007. С. 419.

¹⁴ Pevsner N. In defence of the Picturesque. // The Architectural Review. 1954. 15 April. Available at: <https://www.architectural-review.com/essays/nikolaus-pevsner-in-defence-of-the-picturesque/8635346> article [Accessed: May 30, 2020].

¹⁵ Milton, J. Paradise lost 1674. Available at: <http://www.gutenberg.org/cache/epub/20/pg20-images.html> [Accessed: June 1, 2020].

¹⁶ Batey M. The Pleasures of the Imagination: Joseph Addison's Influence on Early Landscape Gardens. Garden History. 2005. Vol. 33, No. 2. P. 189–209.

¹⁷ Hobhouse P. Angielski park krajobrazowy. Powrót do natury // Historia ogrodów. Warszawa, 2005. S. 205–243.

¹⁸ Delille J. The Gardens. A poem Translated from The French of the Abbe De Lille by Mrs. Montolieu The 2nd ed. London: Printed by T. Bensley, Bolt Court, 1805

¹⁹ Repton H. Observations on the theory and practice of landscape gardening: including some remarks on Grecian and Gothic architecture, collected from various manuscripts, in the possession of the different noblemen and gentlemen, for whose use they were originally written; the whole tending to establish fixed principles in the respective arts London T. Bensley, Solt Court, for J. Taylor, at the Architectural Library, High Holborn, 1805. Available at: <https://archive.org/stream/observationsonth00rept/page/40/mode/2up> [Accessed June 2, 2020]

він накладав зображення із пропонованими до опрацюваннями, які демонстрував замовникам для вибору варіанту (рис. 2). На жаль, Деніс Мак-Клер не залишив по собі власних живописних або рукописних свідчень про свої творіння. Але можна припустити, що перебуваючи в Англії не міг не знати про Рептона і з огляду на наявні живописні фрагменти парків, можемо віднести Мак-Клера до прибічників його стилістики.

Завдяки активним зв'язкам із континентальною Європою цей стиль невдовзі став популярним і тут. Тож невдовзі, завдяки низці знайомств, Деніс Мак-Клер став своєрідним амбасадором цього стилю на теренах Волині та Поділля.

Спраглий до подорожей, в 1788 р. Деніс Мак-Клер, зробив спробу долучитися до експедиції, яка прямувала до берегів Західної Індії. Втім, через хворобу, був змушений зійти з судна на острові Св. Єлени в Атлантиці²⁰, повернувшись згодом до Англії. Сам цей острів стане відомим через три десятиріччя завдяки перебуванню там імператора Наполеона Бонапарта, який провів тут у вигнанні свої останні роки.

У період до 1788 р. і 1788–1790 рр. Деніс Мак-Клер створював парки в палладіанському та пейзажному стилях в Англії та Ірландії. Достеменно невідомо коло його замовників і конкретні об'єкти. Проте А. Пшездзєцький пише про участь Мак-Клера в проектуванні парку для графа Бедфорда в графстві Кент перед 1788 роком²¹, інші дані говорять про маєток в Лондоні²². Патрік Боу ідентифікує замовника як Френсіса Рассела, 5-го графа Бедфорда (1765–1802), який розбудував маєток в Лондоні, активно цікавився садово-парковим мистецтвом, та призначив своїм головним садівником Генрі Голланд — зятя найвідомішого ландшафтного архітектора Ланселота Брауна (1716–1783), який за свою майстерність в облаштуванні пейзажних парків отримав прізвисько «Вправний Браун»²³. Участь Мак-Клера в проєкті в Лондоні є малоюмовірною, в 1800 р. маєток Bedford House був розібраний, а перед тим продане його майно через борги власника. Згодом тут постав житловий район з площею Рассела²⁴. Відомо, що парк поблизу місця маєтку був відрес-

Рис. 2. Гамфрі Рептон. Акварелі краєвидів ділянки до облаштування парку (а) та після облаштування пейзажного парку (б) з класичними накладками. Джерело: Н. Repton. *Observations on the theory and practice of landscape gardening* (1805)

тавований в 2002 р. згідно з первісним проєктом, який належав Гамфрі Рептону²⁵.

Чарльз Нельсон вважає роботу Мак-Клера в Кенті неможливою, оскільки немає даних про володіння графа Бедфорда в цьому графстві²⁶. Водночас він загалом ставить під сумнів такі запаморочливі здобутки випускника коледжу з Дубліна та ще й в такому молодому віці.

Більш обґрунтованою є інформація про початок професійної кар'єри Мак-Клера під керівництвом ірландського ландшафтного архітектора Томаса Леггетта. Вважається, що юний Деніс Мак-Клер навіть облаштував парк для власного маєтку Леггетта. Томас Леггетт — відомий ірландський садівник, знайний своєю професійною активністю в 1770–1810 рр. Відомо також, що Т. Леггетт наслідував стиль «Вправного Брауна»²⁷. Ч. Нельсон припускає, що саме робота з Леггеттом була справжнім фаховим університетом для Мак-Клера. Спочатку він бачив в Денісові свого найкращого учня, однак згодом — небезпечного конкурента²⁸. Незважаючи на те, що Леггетт працював в Дубліні та околицях (парки Мерлей, Стіллогрен

²⁰ Przewdziecki A. Ogrody Miklera ... S. 128

²¹ Brzezińska-Marjanowska W. Dionizy Mikler — twórca parków i ogrodów na Wołyniu i Podolu // Stan badań nad wielokulturowym dziedzictwem dawnej Rzeczypospolitej. Białystok, 2010 Tom II. S. 368.

²² Bowe P. Art and Nature... P. 184.

²³ Ibid/

²⁴ Thorpe V. How visionary designer Humphry Repton created the glorious squares of London // The Guardian. — Sun 25 Mar 2018. — Available at: <https://www.theguardian.com/culture/2018/mar/25/humphrey-repton-landscape-gardener-exhibition-london-squares> [Accessed: June 2, 2020].

²⁵ Bowe P. Art and Nature... P. 184.

²⁶ Nelson C. Dionizy Mikler . P. 49

²⁷ Desmond R. Dictionary of British and Irish Botanists and Horticulturalists CRC Press; 2nd ed P. 423

²⁸ Ogrody Miklera / Przyjaciel ludu, czyli, Tygodnik potrzebnych i pożytecznych wiadomości. — 10 lipca 1841. No. 2. S.12

Рис. 3. Маєток «Маунт Белл'ю», графство Голвей, Ірландія. Парк маєтку Белл'ю — спільна робота Томаса Леггетта (з 1780 р.?) та Діонісія Міклера. а) гравюра Дж. Вемела за аквареллю Дж. Р. Ніла/ Джерело: *Views of the Seats of Noblemen and Gentlemen in England, Wales, Scotland and Ireland* (1824) by J. P. Neale. б) маєток Маунт Белл'ю на початку 1930 рр. Джерело: <https://mountbellewheritage tourismnetwork.wordpress.com>

поблизу ірландської столиці), його найвідомішим проектом, до якого у якості помічника був залучений і Мак-Клер, став парк Маунт Белл'ю — резиденції Крістофера Діллона Белл'ю, Есквайра²⁹. Роботи по розплануванню парку Леггетт розпочав 1780 р.³⁰. В своїй шеститомній праці, присвяченій садибам Англії, Уельсу, Шотландії та Ірландії, англійський пейзажист, автор безлічі архітектурних та ландшафтних пейзажів Джон Престон Ніл так описує садибу і ландшафт станом на початок 19 ст. (рис. 3а): «Ця приємна оку резиденція розташована приблизно в чотирнадцяти милях від Баллінасло, на одній з великих доріг від Дубліна до західної частини Ірландії. Будинок стоїть на невисокому пагорбі, майже півмилі на південь; між ним і дорогою тече (річка — Н.Л.) Шиван, розливаючись на значні простори, коли йде на схід; різноманітні обриси, які вона тоді огинає, її лісисті острови та прозорі води, що омивають протилежні схили, утворюють разом сцену незвичайного інтересу та краси. Домен простягається потопленими

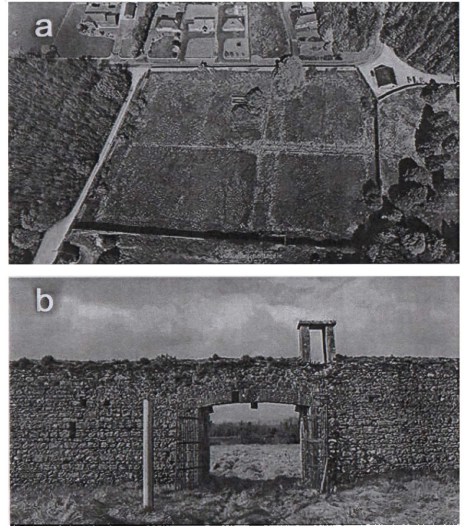

Рис. 4. Існуючий стан території колишнього маєтку Маунт Белл'ю: а) стан ділянки площею 4,2 акри огороженого парку; б) залишки стіни головної будівлі маєтку. Джерело: <https://www.abartaheritage.ie/adopt-a-monument-ireland/mount-bellew-walled-garden>

огорожами через дорогу, яка розділяє його майже на рівні частини: та, що на північній стороні, демонструє вишукано змодельований рельєф, прекрасно згруповані насадження або густі масиви, понад якими око переходить на синю гору за далекій горизонт³¹.

Далі за течією річка формує широке озеро; навіюючи мандрівнику, як розсудливо зроблене відкриття, садибу праворуч від нього з пейзажами в частинах, що спускаються до окрайки води; перебуваючи зліва, він вражений Церквою, її Вежею та Вершинами, які з усією виразністю реальності, представлені в лоні ландшафту. Йдучи звідси трохи східніше, він прямує в напрямку до півдня, і губиться в глибокій лісистій улоговині³², пройшовши багатоарковий міст, через який східний підхід до садиби йде через ліси і луки...»³³.

³¹ В оригіналі *Demesne* — тут в середньовічному значенні як частина володіння короля або феодала, на яких вони вели власне господарство.

³² В оригіналі *Glen* — елемент рельєфу місцевості, який представляє собою низину біля підніжжя (на стику) сусідніх сопок або полонин і гір

³³ Neale J. P. *Mount Bellew, Galway 'The seat of Christopher Dillon Bellew, Esq. // Views of the Seats of Noblemen and Gentlemen in England, Wales, Scotland and Ireland* London: Sherwood, Jones and Co 1823 Vol VI Available at <https://archive.org/details/ViewsSeatsnobles01moulgoog> [Accessed 1, 2020].

²⁹ Bowe P. *Art and Nature* .. P. 178

³⁰ Brzezińska-Marjanowska W Dionizy Mikler — twórca parków i ogrodów. S. 368

Маєток Маунт Белл'ю був розібраний в 1939 р. для використання каменю при будівництві доріг, попри протести мешканців (рис. 36)³⁴. Станом на 2020 р. громадський проект Mountbellew Walled Garden передбачає розробку огороження та відновлення лісопаркових масивів на ділянці площею 4,2 акри на території колишнього маєтку³⁵ (рис. 4).

У 1790 р. у Мак-Клера з'явився шанс відшукати батька на території Речі Посполитої, адже того року до Лондона завітала княгиня Ізабелла Чарторийська (1746–1835). Аристократка активно цікавилася відносно новим для Польщі напрямком садово-паркового мистецтва та шукала садівника для облаштування парку в своїй резиденції в Пулавах, а також для неоготичного маєтку в Корсуні майбутнього короля, князя Станіслава Понятовського³⁶. За словами Мак-Клера, княгиня була захоплена його роботою в маєтку графа Бедфорда в Кенті³⁷, тож зажадала познайомитися з автором. Ця польська аристократка, яка активно цікавилася новими віяннями паркової моди, багато років свого життя присвятила облаштуванню палацово-паркового комплексу в Пулавах³⁸ (рис. 5). Згодом вона підготувала практичний посібник по створенню «спігментальних парків»³⁹. Сподіваючись побачити батька і, очевидно, розраховуючи знайти достойне фахове заняття, Д. Мак-Клер вирушає у дорогу.

Мак-Клер в континентальній Європі: перші проекти на території Речі Посполитої. Бажання Деніса знайти батька не полишало його протягом усіх цих років і саме воно, напевне, стало вирішальним у позитивній відповіді на пропозицію княгині Ізабелли Чарторийської. Ірландська історикиня Róisín Healy, яка відзначала усю неординарність життєвих історій батька й сина Мак-Клерів та їхніх тісних зв'язків із Польщею, акцентує увагу на тому, що з огляду на революційні події останньої чверті 18 століття в Європі і світі (Французька революція,

Рис. 5. Вид парку в Пулавах. Аквагель 1796 р. Національний музей в Познані. Джерело: http://www.pinakoteka.zascanek.pl/Vogel/Vogel_5.htm

Рис. 6. Палацово-парковий комплекс Чарторийських в Пулавах: а) в'їзд та б) англійські сходи, збудовані в 1800 р. для з'єднання верхнього і нижнього парків (б). Фото П. Ричкова (2014 р.)

радикалізація громадянських настроїв в Ірландії на тлі війни за незалежність американських колоністів) «польський досвід останніх років став символом свободи», за яку так палко боролися і в Ірландії. Вона припускає, що саме це могло бути причиною переходу Джона Мак-Клера з прусської армії до польської перед поверненням до Ірландії та участі в Ірландському повстанні 1798 р.⁴⁰. «Родина Мак-Клерів демонструє приклади двох реакцій на процеси поділів Польщі того періоду. Поки Мак-Клер рече (старший — Н.Л.) брав участь у протистояннях нападам на незалежність Польщі відповідно до його ролі у польській армії, Мак-Клер fils (молодший — Н.Л.) допомагав підвищити культурний статус магнатів, більш схильних до прийняття нових правителів країни завдяки своїй праці по створенню пейзажних парків в англійському стилі...»⁴¹.

Початковий період перебування на теренах Першої Речі Посполитої був ознаменований розчаруваннями для Мак-Клера, ім'я й прізвище якого поступово змінили на польський манер — Діонісій Міклер. Його батько, за півроку до того,

³⁴ Mount Bellew, Co. Galway. — 25/08/2015/ Available at: http://georgianireland.com/articles/jpneale_mountbellew/ [Accessed 2, 2020].

³⁵ Mountbellew Heritage and Tourism Network / <https://mountbellewheritageandtourismnetwork.wordpress.com> [Accessed May 30, 2020].

³⁶ Ogrody Miklera / Przyjaciel ludu ... S. 12.

³⁷ Bowe P. Art and Nature... P. 178

³⁸ Whelan A. Gesture and Performance: Princess Izabela Czartoryska and her Gardens, 1770–1831. UCL Thesis submitted for the degree of Doctor of Philosophy. 498 p. Available at: https://discovery.ucl.ac.uk/id/eprint/1396484/1/Whelan_1396484_thesis_redacted.pdf [Accessed May 29, 2020]

³⁹ Czartoryska I. Myśli różne o sposobie zakładania ogrodów. — Wrocław: Wilhelm Bogumił Korn, 1805. 56 p. / Available at: http://bcwpbg.pw.edu.pl/Content/4278/PDF/czartoryska_mroszo.pdf [Accessed June 5, 2020].

⁴⁰ Healy R. The Era of the Partitions, 1772–1798. / R. Healy// Poland in the Irish Nationalist Imagination, 1772–1922: Anti-Colonialism within Europe. — Palgrave Macmillan, Cham, 2017. P. 25.

⁴¹ Healy R. The Era of the Partitions ... P. 58.

Рис. 7. Варшава. Вул. Дługa, на якій знаходився палац Й. Хрептовича, поблизу був створений перший і єдиний парк Д. Мак-Клера у Варшаві (1791): а) пейзаж Б. Беллотто, палац Хрептовича зліва. Джерело: https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Belotto_D%C5%82uga_Street_in_Warsaw.jpg; б) сучасний вигляд вул. Длугей. На місці палацу Хрептовича — житловий комплекс. Джерело: <https://www.instantstreetview.com/@52.250017,21.008124,42.5h,-5.08p,0.48z>

скориставшись амністією, пішов у відставку та повернувся до Ірландії. Листи до батька губилися в дорозі. Попереду обидві країни очікували чергові трагічні події, тож їм так і не довелося зустрітись. За спогадами самого Мак-Клера, Станіслав Август прийняв його приязно, залишивши при дворі та призначивши йому утримання до подальших вказівок щодо Корсуня. Втім це очікування тривало майже півтора року.

Ряд дослідників, зокрема Róisín Healy⁴², Patrick Bowe⁴³, І. Родічкін та О. Родічкіна⁴⁴ вказують, що парк маєтку Ізабелли Чарторийської в Пулавах, був створений Мак-Клером, оскільки він перебував там певний період (рис. 4). Про це згадують і посадові особи різних держав⁴⁵ як маркер давніх

відносин Ірландії та Польщі. В матеріалах, що знаходяться в музеї Палацу Чарторийських в Пулавах немає жодних згадок про цю творчу працю. Наші дослідження та ознайомлення з рядом опублікованих матеріалів польських дослідників свідчать про те, що попри перебування Мак-Клера в Пулавах, він не брав активної участі у створенні пейзажного парку резиденції князів Чарторийських, проте міг допомагати Ізабеллі Чарторийській порадами щодо його облаштування (рис. 5). Слід відзначити, що реконструкція палацу, будівництво нових архітектурних форм у парку розпочалося пізніше, з 1796 р., під керівництвом запрошеного Ізабеллою Чарторийською польського архітектора Христіана Пйотра Айгнера (рис. 6).

Пізніше Станіслав Понятовський виїхав з території Польщі до Російської імперії, полишивши плани щодо парку в Корсуні, втім пообіцявши ірландському садівнику королівську протекцію у пошуку замовників, або гроші на повернення до Англії⁴⁶. Мак-Клер обрав останне, однак доля знову втрутилася в його плани.

За час перебування в Варшаві Деніс Мак-Клер здобув нові знайомства із потенційними замовниками. Окремі його проекти цього періоду стали викликом самому собі. Зокрема, він познайомився із молодим політичним діячем Адамом Хрептовичем (1768–1844), сином Йоахима Хрептовича — магната, великого канцлера Литовського в 1793 р., діяча польського і литовського Просвітництва⁴⁷, а також із княгинею Хеленою Радзивілл (1773–1830) — дружиною віленського воєводи Михайла Радзивілла, уродженою Пшездзецькою. Адам Хрептович поставив перед Мак-Клером завдання створити за два тижні пейзажний парк за палацом свого батька, на вулиці Длугей (Довгий) у Варшаві. Згідно описів це була розлога будівля за адресою Дługa 12, зі стильним фасадом (рис. 7), знищеним до 1938 р., в якій з 1696 р. розміщувався конвент ордену Театинців, де навчалися згодом майбутній король Станіслав Август Понятовський та його племінник Станіслав Понятовський⁴⁸.

1787 року будівля придбана Й. Хрептовичем, а з 1797 р. тут містився французький «механічний» театр (театр ляльок). Як пише А. Пшездзецький, прохання було озвучене якраз перед виїздом Мак-Клера, парк мав стати сюрпризом для Хрептовича-старшого. Незважаючи на аргументи Мак-Клера щодо близької дати від'їзду і невідповідної пори

⁴² Healy R. The Era of the Partitions... P. 58

⁴³ Bowe P. Art and Nature... P. 177.

⁴⁴ Родічкін І., Родічкіна О. Сади та парки Діонісія Міклера. С. 90.

⁴⁵ From Strangers to Neighbours, Encounters Between Poland and Ireland. / A lecture at Royal Łazienki Museum By the Ambassador of Ireland, Gerard Keown. — 18 September 2017 / Available at: <https://www.dfa.ie/media/embassypoland/newsandevents/Amb-Keown-lecture-in-Lazienki.pdf> [Accessed June 3, 2020]

⁴⁶ Ogrody Miklera / Przyjaciel ludu — S 12

⁴⁷ Йоахим Ігнатій Литовор Хрептович (пол. Joachim Ignacy Litawor Chreptowicz, 4 січня 1729 — 4 березня 1812)

⁴⁸ Opis ulicy Długiej według Przewodnika Krajoznawczego «Warszawa» / 1918 / Available at: <http://www.warszawska.info/strodmiescie/dluga-historia.html> [Accessed June 3, 2020]

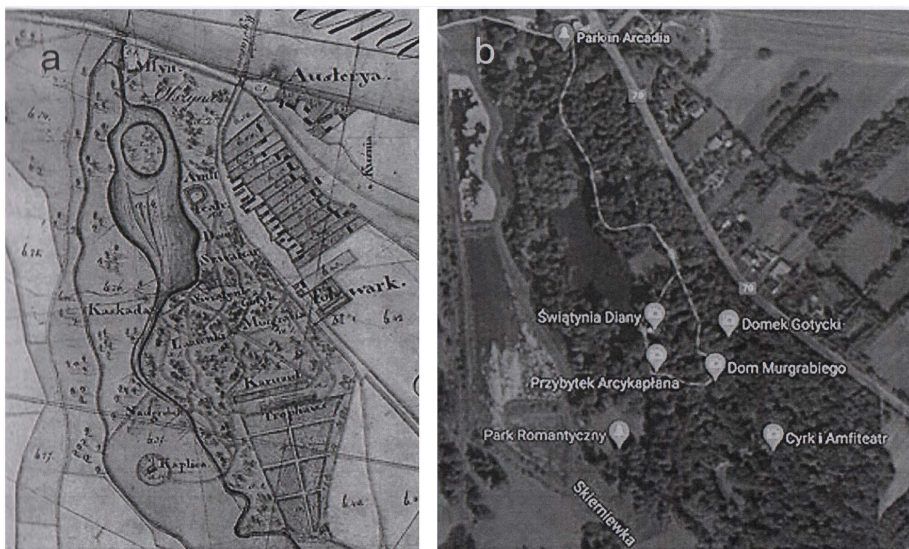

Рис. 8. Парк «Аркадія» в Неборові, заснований кн. Хеленою Радзивілл, Д. Мак-Клер працював над парком у 1791–1792 рр.: а) план парку 1839 року (джерело: <http://www.nieborow.art.pl/ogrody/arkadia/>); б) сучасний стан парку (джерело: Google Maps)

року (то було в травні), Хрептовичу завдяки великій сумі коштів вдалося вмовити ірландського майстра і після його старань за два тижні на місцевому дворі постав парк, нині не існуючий⁴⁹. Канцлер був у захваті, а сам парк на тривалий час став об'єктом уваги варшавської публіки. Будівля, що належала ордену Театинців, за адресою Длуга, 12 (наприкінці 18 ст. — палац Й. Хрептовича) — мліва на передньому плані, навпроти за адресою Длуга, 7 — палац Рачинських (рис. 7).

Ще одним важливим об'єктом в творчій біографії Мак-Клера став дотепер існуючий парк «Аркадія» (рис. 8) для княгині Хелени Радзивілл в романтичному стилі (нині село у гміні Неборув Ловицького повіту Лодзинського воєводства)⁵⁰. В окремих працях, внаслідок неточності записів, її вважають тіткою Адама Хрептовича⁵¹, хоча Пшездзєцький насправді писав про власну родичку — доньку свого прадіда — Антонія Тадеуша Пшездзєцького, яка насправді була двоюрідною бабусею Александра і тіткою його батькові Константі.

Джерелом натхнення в цьому парку стала античність, до проектування парку було залучено кра-

сих архітекторів і садівників того часу. Тут бачимо активне використання малих архітектурних форм, включаючи репліку класичного храму Діани (рис. 9), готичну каплицю і гротом Сибілі (рис. 10), обеліски, спроектовані Шимоном Богумілом Цугом, римський акведук та інші об'єкти, включаючи озеро, газони, оточені групами рідкісних дерев та чагарників⁵².

Палестина: перший волинський проект Деніса Мак-Клера. В описі А. Пшездзєцького наведено таємничу передісторію переїзду Деніса Мак-Клера на Волинь. «В тому парку (парк Хрептовича — Н.Л.), де ранньої години Мак-Клер працював над новими оздобами, перед ним поста гарна, скромно вбрана особа і завела розмову про ботаніку... вона приходила до парку і другого, і третього дня о тій же порі; але зацікавлений англієць (так називає його Пшездзєцький — Н.Л.) не міг ні від кого дізнатися про статус і ім'я цієї прекрасної незнайомки. Але одного дня перед його помешканням зупинилася позолочена карета з кучером в галунованій ліфві, який повідомив, що його викликають до княгині Михайлової Любомирської («do księżnej Michałowej Lubomirskiej») ... і перед ним постала та незнайомка з парку Хрептовича»⁵³. Він

⁴⁹ Ogrody Miklera / Przyjaciel ludu ... S. 12.

⁵⁰ Ibid.

⁵¹ Гавриленко О. Діонісій Міклер і Дубно// Парки Діонісія Міклера: Матеріали міжнародної наук.-практич. конф. Збараж — Вишневець-Кременець: 2012. С.25.

⁵² Diniejko A. The English-style romantic landscape garden in Arkadia / Available at: <http://www.victorianweb.org/art/architecture/poland/13.html> [Accessed June 4, 2020]

⁵³ Przezdziecki A. Ogrody Miklera . S. 131

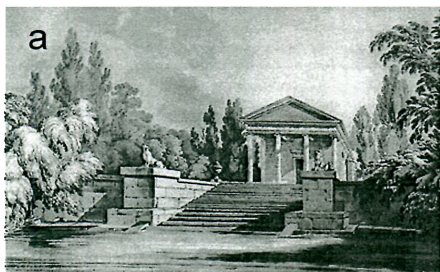

Рис. 9. Парк «Аркадія». Храм Діани з боку ставу. Малюнок пером і чорнилом, 1795. MNW. Джерело: http://www.pinakoteka.zascianek.pl/Vogel/Images/Swiatynia_Diany.jpg

б) сучасний стан, фото — Дарек Пішоварський, <http://www.nieborow.art.pl/ogrody/arkadia/>

Рис. 10. Готична каплиця з гротом Сибілі, спроектовані Шимоном Богумілом Цугом (1733–1807): а) офорт, виконаний Яном Фреєм за малюнком З. Фогеля, 1806, (втрачений).

Джерело: http://www.pinakoteka.zascianek.pl/Vogel/Vogel_3.htm; б) сучасний стан, фото — Моніка Байковська, <http://www.nieborow.art.pl/ogrody/arkadia/>

не зміг опиратися вмовлянням княгині, яка просила його про переоблаштування парку в Дубно на Волині, тож вдруге відклав подорож до Англії.

Цікавою є постать цієї загадкової незнайомки, після Ізабелли Чарторийської та Хелени Радзивілл третьої femme fatale, завдяки якій він подорожує далі на схід Європи, як виявилось, до кінця свого життя. В деяких українських джерелах її подекуди називають Михайлиною Любомирською, вочевидь неточно перекладаючи текст Пшездзецького⁵⁴. Ім'я Patrici Bowe вживає Магдалена Михайловська Любомирська («Magdalena Michalowska Lubomirska»)⁵⁵. В описаний період Дубном володів, син Станіслава Любомирського, воеводи київського і брацлавського. А вже за кілька років до своєї смерті у 1793 р. його сини розділили спадок, і згідно цього поділу Дубно відійшло молодшому сину Михайлу (1752–1825) —

в 1792 р. генерал-лейтенантові Дивізії Волинської і Подільської⁵⁷. Отже, вочевидь мова може йти лише про дружину Михайла (звідси присвійний прикметник «Михайлова» в записках Пшездзецького) — графиню Магдалену Марію з роду Рачинських (1765–1847)⁵⁸. Оскільки палац Рачинських знаходився навпроти палацу Хрептовича, можна припустити, що саме дозволило їй щоранку бачити, як Мак-Клер працює над садом для Хрептовичів.

Запрошення княгині Любомирської стало доленосним для Мак-Клера і в 1792 р. він приїздить на Волинь. Спокій і тиша, схожість ландшафтів Волині і його рідної Батьківщини, привабили садівника на багато років, це було місце, до якого він неодноразово повертався. Прогулянковий парк в Дубно «Палестина», став його першим творінням на теренах Волині, після якого він зажив слави найпопулярнішого садівника Волині і Поділля, один за

⁵⁴ Павленко В. В. Діяльність педагогів-іноземців на Волині: (XIX — початок XX ст.): Навчально-методичний посібник / за ред. проф. М. В. Левківського. Житомир: Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2009. С. 45. Режим доступу: <http://eprints.zu.edu.ua/8831/1/posibnik.pdf>

⁵⁵ Павлюк В. Палацово-паркові ансамблі магнатерії — центри культури Волині. Пон, 01 Листопада 2010. Режим доступу: <https://perspekt.org.ua/news/1609>

⁵⁶ Bowe P. Art and Nature... P. 179.

⁵⁷ Lubomirski-Lanckoroński Jan X. Stanisław Lubomirski / Lubomirscy. Książęta Polscy. T.II. Od Złotego wieku do Konstytucji 3 Maja (XVII–XVIII w.). Krakow/Poznan: Fundacja Książąt Lubomirskich, 2018. S. 198.

⁵⁸ Magdalena Maria Lubomirska (Raczyńska h. Nałęcz). Режим доступу: <https://www.geni.com/people/Magdalena-Lubomirska/600000023168908398>.

Рис. 11. Парк «Палестина» в Дубно — перший парк Деніса Мак-Клера на Волині (1792 р.). Гравюра невідомого автора. джерело: *Ogrody Miklera/ Przyjacel ludu* (1841)

Рис. 12. Сучасний стан колишньої території парку. Фото П. Ричкова

одним на запрошення власників створюючи і поновлюючи парки в садибах.

Активне включення водних об'єктів до парків спостерігаємо на прикладі багатьох творінь Мак-Клера на Волині. Комбіноване поєднання парку із водними об'єктами було характерне і для першого із них⁵⁹. Парк «Палестина» був розташований на значній відстані від перебудованого замку Острозьких-Любомирських. Цей приклад є чи не єдиним в творчій біографії Д. Мак-Клера, створеним фактично у віддаленому передмісті вздовж високого лівого берега Ікви. Це не було характерним й загалом для пейзажних парків, які переважно ставали елементами палацово-паркових ансамблів⁶⁰. Частина парку була закладена у болотах⁶¹ над Іквою, на штучному острові, створенням якого керував сам Мак-Клер⁶². Ділянка була вибрана не випадково, оскільки не лише під час весняних повеней, але й у літні сонячні дні завдяки греблі, спорудженій нижче за течією біля замку, звідси відкривався мальовничий вид на величезне дзеркало дубенського ставка. В тиху днину в ньому примхливо віддзеркалювалися віддалені пагорби Кременецького кряжу. Палестина стала триумфом пейзажного паркового мистецтва на Волині (рис. 11) і, мабуть, першим парком в англійському стилі. На жаль залишки парку важко вирізнити в сучасній ландшафтній

Рис. 13. Залишки зелених насаджень парку «Палестина» в Дубно в структурі сучасного міського ландшафту; джерело Google Maps

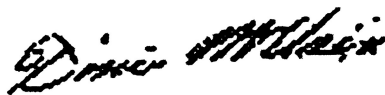

Рис. 14. Підпис Д. Міклера на шлюбному свідоцтві з Матильдою Мілтон. Джерело: Nelson C. Dionizy Mikler, 2013; надано редакцією журналу *The Irish Garden*

ситуації (рис. 12), лише залишки основного рельєфу та сліди доріжок (рис. 13).

Слід відзначити подібність ландшафтів рідної місцини Мак-Клера та Волині⁶³. Попри свою активну діяльність по створенню близько шести десятків

⁵⁹ Rychkov P. and Lushnikova N. Natural materiality: water as an active element of the gardens by Denis McClair at Volhynia // *Teka Komisji Architektury, Urbanistyki i Studiów Krajobrazowych PAN*. 2015. T. 2. S. 52–62.

⁶⁰ Михайлишин О. Л. Палацово-паркові ансамблі Волині 2-ї половини XVIII — XIX ст. Київ, 2000. 234 с.

⁶¹ Aftanazi R. *Materiały do dziejów rezydencji*. T. 5a. Dawne województwo Wołyńskie. Warszawa, 1988. Passim.

⁶² Bowe P. *Art and Nature...* P. 178.

⁶³ Rychkov P., Lushnikova N. Dissolving materiality: ruins and plant relicts in the landscape parks by Denis McClair at Volhynia/ Ed. By W. Kobylińska-Bunsch, Z. Kobyliński and L. D. Nebelsick// *Archaeologica Hereditas*. Preventive conservation of the human environment 6. Architecture as an element of the landscape. Warsaw, 2017. P. 37–49.

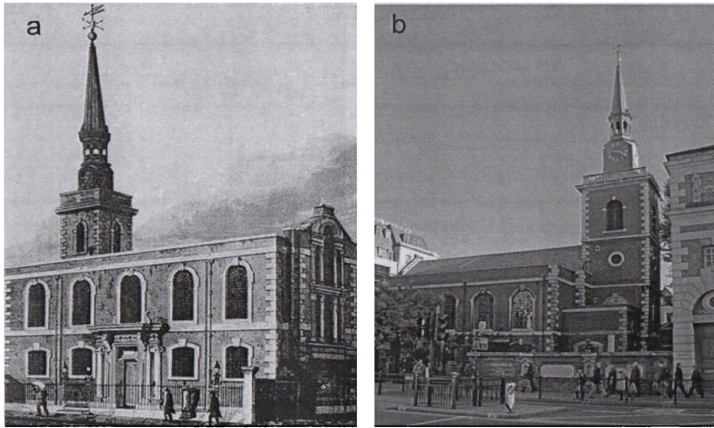

Рис. 15. Лондон Церква св. Джеймса на Пікаділлі (арх. Крістофер Рен), де Діонісій Міклер взяв шлюб з Матильдою Мілтон 3 серпня 1798 року: а) гравюра Джозефа Скемптона 1814 р., пластина № 55, *Architectura Ecclesiastica Londini*. Джерело: https://commons.wikimedia.org/wiki/File:St_James%27s_South_and_east_fronts_1814_edited.jpg; б) Сучасний стан (српаса), фото 2011 р. Джерело: [https://en.wikipedia.org/wiki/St_James's_Church,_Piccadilly#/media/File:Church_of_St_James_Piccadilly_2_\(5123798865\).jpg](https://en.wikipedia.org/wiki/St_James's_Church,_Piccadilly#/media/File:Church_of_St_James_Piccadilly_2_(5123798865).jpg)

пейзажних парків на теренах Волині і Поділля⁶⁴, вивчення флори, відкриття для Західної Європи азалії понтійської, його земний шлях завершиться у Дубно 1853 р. у віці 90 років — у місті, звідки він почав свій найтриваліший і найпродуктивніший етап життя і кар'єри. Єдиний доступний нам на даний час автограф, виконаний рукою Мак-Клера, — це його підпис на шлюбному свідоцтві із Матильдою Мілтон (рис. 14), далекою родичкою автора «Втраченого раю» Джона Мілтона, з якою він одружився під час відвідин Англії 3 серпня 1798 р. в церкві св. Джеймса, Пікаділлі в Лондоні (рис. 15)⁶⁵.

Висновки. Як творцю парків, Діонісію Мак-Клеру було властиве романтичне бачення природи. Будучи представником автентичного пейзажного паркобудівництва, він мав можливість в ранній період своєї творчої діяльності безпосередньо формуватися і працювати на батьківщині цього стилю. Існують доволі суперечливі дані щодо раннього періоду його фахової діяльності. Проте творче середовище, в якому він ріс і робив перші професійні кроки, дозволило йому знайомитися із кращими зразками пейзажного садово-паркового мистецтва, створених низкою видатних ландшафтних архітекторів, — від Ланселота Брауна до Гамфрі Рептона. А праця під

керівництвом Томаса Летгетта остаточно сформувала його як самостійного митця.

Спираючись на ці знання, він приніс на Волинь і Поділля своє бачення пейзажного парку в контексті існуючих природних та штучних факторів. На жаль, втрата більшої частини садово-паркових композицій як на території Волині, так і протягом раннього періоду творчості на території Англії, Ірландії та Польщі, а також обмеженість інформації про умови та обставини їх створення, не дозволяють із впевненістю говорити про мистецькі особливості їхньої першої структури. Проте, вони дають уявлення про географічну широту проєктів Деніса Мак-Клера (Діонісія Міклера), так само як і про широту його професійних інтересів.

Abstract. The paper is devoted to the early period of the work of Denis McClair (Dionizy Mikler, 1762–1853) — a botanist, gardener, master of landscape garden of Irish origin. His professional development started in Ireland and England. Being the successor of traditional landscape (irregular) parks, he became the main ambassador of this style at the Volhynia and Podolia: despite his origin, the main part of his long life was inextricably linked with this territory. However, there is little known about the beginning of his career, mostly from a few English-language sources. The purpose of this paper is to highlight the main milestones in the life and career of Denis McClair, associated with the early period of his life and career and the prerequisites for his development as a master of landscape art.

Keywords: Denis McClair (Dionizy Mikler), landscaping, landscape garden, "Palestina" garden

⁶⁴ Wildner-Nurek I. Historyczne parki i ogrody. Zarys ewidencjonowania ginącego dziedzictwa (: ze szczególnym uwzględnieniem realizacji D. Miklera na Wołyniu i E. Andre na Litwie) // Stan badań nad wielokulturowym dziedzictwem dawnej Rzeczypospolitej. / Redakcja naukowa: W. Walczak, K. Łopatecki. Białystok, 2013. Tom IV. S.197–223

⁶⁵ Nelson C. Dionizy Mikler ... P. 50

ЖЛР / 201

Ольга МИХАЙЛИШИН

АРХІТЕКТУРНО-ПРОСТОРОВИЙ РОЗВИТОК МІСТА ЛЮБОМЛЯ У МІЖВОЄННИЙ ПЕРІОД

Olga MYKHAYLYSHYN

ARCHITECTURAL AND SPATIAL DEVELOPMENT OF LUBOML IN THE INTERWAR PERIOD

Анотація. У статті розглянуті головні завдання і особливості архітектурно-просторового розвитку міста Любомля в контексті формування його соціальної і управлінської інфраструктури в міжвоєнний період. Окреслено чинники розширення міських меж на початку 1930-х рр., будівництва нових об'єктів житла та громадського призначення. Забезпечення умов проживання і праці представникам польської влади, створення осередків освіти переслідували мету інтеграції регіону Волині в контекст Другої Польської Республіки, функціональної і образної модернізації середовища відповідно до тенденцій у польській міжвоєнній архітектурі.

Ключові слова: Волинь, Любомль, архітектура, містобудування, міжвоєнний період.

Вступ. У 1930-х роках розробка стратегії архітектурно-просторового розвитку міста Любомль (сьогодні — адміністративний центр Любомльського р-ну Волинської області) та інших повітових міст у складі Другої Речі Посполитої стала частиною загальнодержавної програми розширення просторових меж тих міст, які до Першої світової війни розташовувались на території Російської імперії. Впродовж 1931–1933 рр. були опрацьовані проекти просторового розвитку для Берестечка, Березного, Володимира-Волинського, Дубровиці, Дубно, Корця, Ковеля, Кременця, Луцька, Олики, Острога, Рівного, Рожища, Сарн та інших населених пунктів Волинського воеводства. Важливим передпроектним етапом стало виконання геодезичних обмірів міст. Зокрема, у 1926 р. в такий спосіб було зафіксовано існуючу містобудівну ситуацію і для Любомля¹.

Саме ці матеріали лягли в основу плану міста 1933 р. з показом розпланування, найважливіших об'єктів, існуючих і проєктованих меж (рис. 1)². Містобудівна ситуація розповідає історію Любомля, що сягає своїм початком у XIII століття (1287 р.) і залишила відбиток на міському середовищі. На плані позначене давнє городище «Фоса» (інакше «Фосія», «Замчище» — О. М.), де у минулому розташовувався дерев'яний замок, церква св. Георгія (кінець XIII ст.), найдавніший із збережених на Волині римо-католицький костел св. Трійці (1412 р.), синагога (1510 р.), південний флігелі палацу власників міста графів Браницьких (1872 р.) — у міжвоєнний період тут мистився магістрат, торгові ряди на ринковій площі, збудовані їх стараннями наприкінці XVIII ст.

Основна частина. Магдебурське право, надане місту у 1541 р., підвищило статус Любомля як населеного пункту та сприяло його економічному розвитку (в місті активно розвивались торгівля і ремесла), однак, не стало чинником формування «міського» архітектурного образу. Місто зберігало характер сільського поселення впродовж усього періоду свого існування. До початку 1930-х років ситуація мало змінилась. Зокрема, характеризуючи місто, бургомістр Любомля М. Закревський констатував: «Тип міста чисто польський. Більшість будинків дерев'яні, околиця досить убога, населення незаможне, розвивається приватна торгівля, кілька млинів, лісопилень, розвинена торгівля взуттям і виробами з хутра»³. Таку ж інформацію зустрічаємо у зверненні до міністра внутрішніх справ Другої Речі Посполитої мешканців сіл За-

¹ ДАВО. Ф. 46. Оп. 1. Спр. 640. Акр. 17.

² AAN w Warszawie, MSW. Sygn. 301.

³ Luboml. Rozmowa z p. M. Zakrzewskim, burmistrzem m. Lubomla // Wiadomości Tutajstyczne, 1932. R.I I. Nr 1 S.9.

22

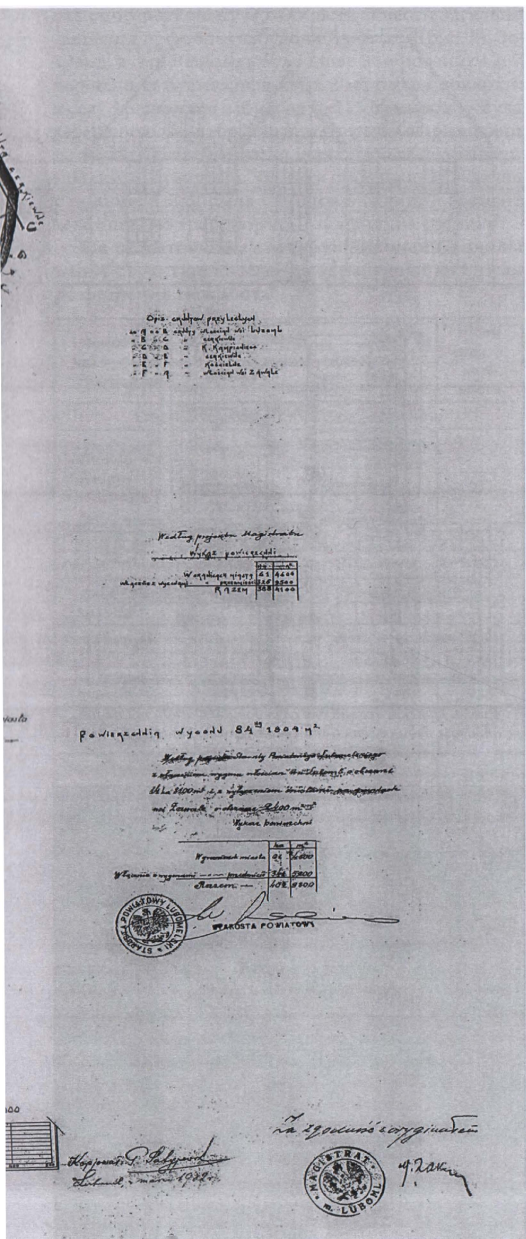

Рис. 2. Видгляд східної частини ринкової площі. 1930-і рр. ЛКМ

валля і Любомля, які виступали проти приєднання до міста (планувалось, що за рахунок територій саме цих населених пунктів Любомль зросте просторово). У цьому ж листі висловлювалась думка, що характер середовища є сільським, тут немає муніципальних установ, а, отже, Любомль не має перспектив для свого розвитку як міста⁴.

Аналіз супровідних документів справи про розширення меж свідчить про комплекс чинників, які стали аргументами на користь розширення. Просторове зростання обґрунтовувалась, по-перше, необхідністю нормативно-правового закріплення міських меж, по-друге, — економічною доцільністю. У листі старости Любомльського повіту до Волинського воеводи у січні 1932 р. йшлося про нагальну потребу розширення міських меж: мешканці навколишніх сіл, користуючись усіма міськими інституціями і закладами, сплачували податки до сільської гміни, що розбалансовувало бюджет Любомля⁵. Натомість, збільшення території, поява ділянок під нове будівництво, розташування промислово-торговельних закладів (тартак, винокурня, млини) на землях міста розглядалися як джерело доходу до міської скарбниці і впорядкування середовища.

Третій аргумент — наявність виробництва у приєднуваних селах. У селі Любомль нараховувалось 5 підприємств (винокурня, підприємства з випалювання кісток, переробки шкір та м'яса, ресторан), 8 магазинів, 3 кузні, 21 шевська майстерня, тут працювали 3 теслі і 4 столяри; в Заваллі діяли 5 підприємств (тартак, 2 винокурні, 2 млини), 6 магазинів, 2 столярні і 1 теслярська майстерні, по 3 кузні, швейні майстерні та мулярі⁶.

По-четверте, в обґрунтуванні наголошувалось на просторово-територіальному зв'язку і архітектурних якостях середовища приєднуваних сіл, що є «міським», а їх «забудова нічим не відрізняється від розташованої на території міста»⁷. Ця теза

⁴ AAN, MSW. Sygn. 301. S. 209.

⁵ Там само. S. 212.

⁶ Там само. S. 213 зв.

⁷ Там само. S. 214.

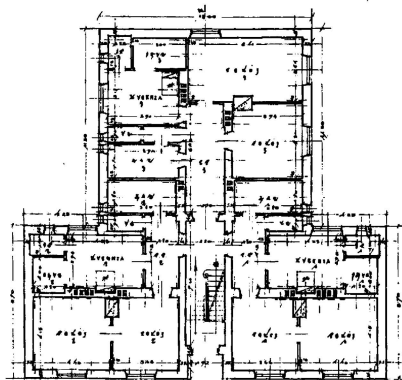
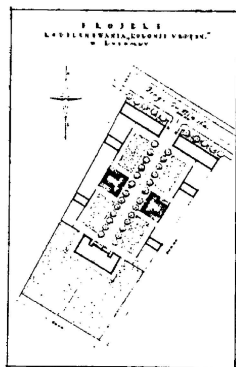

Рис. 3. Проект колонії для службовців. Генеральний план та фасад житлового будинку для 6 сімей. Арх. А. Ранецький. 1924 р.

Рис. 4. Проект колонії для службовців. Фасади та плани житлового будинку для 6-ти сімей. Арх. А. Ранецький. 1924 р.

Рис. 5. Загальний вигляд колонії для службовців в Любомлі 1930-ті рр ЛКМ

дає опосередковану можливість скласти загальне уявлення про образ забудови Любомля (рис. 2). Зокрема, в селі Любомль було лише 3 мурованих і 267 дерев'яних будинків, з яких 2 мали два поверхи; в селі Завалля уся забудова — 215 будинків — була дерев'яною. Території сіл безпосередньо примикали до міської межі Любомля і пов'язувались з містом сільськими вулицями. Завдяки приєднанню Завалля у нові межі Любомля увійшов важливий елемент міського транспорту — залізнична станція⁸.

На підготовчому етапі був виконаний аналіз міст у структурі населення та забудови до і після розширення меж міста⁹.

Показники, які були проаналізовані	до зміни меж міста			після зміни меж міста
Етно-національна структура населення				
Загальна кількість мешканців	Любомль	Любомль, село	Завалля	7353
	4173	1665	1515	
Поляки	204	292	467	963
України	3869	363	265	4497
Русини (українці)	100	991	771	1862
Росіяни	-	19	10	29
Інші	-	-	2	2
Будинків	453	265	215	933
Житлових приміщень	708			1274
Виробничих приміщень	128			152
Торгово-промислових підприємств	292			320
Загальноосвітні школи	1			2

У підсумку, 28 лютого 1934 р. Міністр внутрішніх справ Другої Речі Посполитої видав розпорядження про зміну меж міста Любомль Любомльського повіту Волинського воеводства. У документі йшлося про те, що на підставі Закону від 20 лютого 1920 р. щодо включення сільських поселень до переліку міст і розширення меж міст на колишніх анексованих Росією територіях, відповідно до розпорядження Президента Речі Посполитої від 3 грудня 1932 р. у справі зміни адміністративного поділу держави, відбулось вилучення забудованих земель і садів сіл Любомль і Завалля (215, 0496 га), частини земель мастку Любомль, що належала Константину Кам-

піоні (27,72 га), спільних земель міщан Любомля (84,1804 га) і включення цих ділянок до меж міста Любомль. Це означало, що площа міста збільшувалась більше, ніж у 6 разів: з 62 до 388,95 га.

На плані міста позначений новий елемент — житловий квартал для державних службовців (kolonia urzędnicza). Як і у всіх повітових містах Волинського воеводства, цей квартал був збудований в Любомлі впродовж 1925–26 рр. у рамках відповідної програми Міністерства суспільних робіт (1924 р.)¹⁰.

Зважаючи на невелику кількість населення в місті і повіті (за переписом 1921 р. у Любомлі проживало 3328 мешканців¹¹, в Любомльському повіті — 56264 мешканці¹²) і, відповідно, на порівняно невелику кількість чиновників, які прибули з центральних регіонів Другої Речі Посполитої, розміри колонії були незначними. Початково вона мала складатись лише з двох Т-подібних в плані будинків, симетрично розташованих відносно новопроектованої вулиці, про що свідчить проект, опублікований у спеціальному виданні Міністерства суспільних робіт «Будівництво приміщень для корпусу охорони прикордоння і будинків для державних службовців у східних воеводствах»¹³. Автором містобудівного рішення і проекту двоповерхового 6-квартирного будинку був архітектор С. Зволянський. На кожному з поверхів розташовувались доволі просторі двокімнатні квартири з кухнями, усіма зручностями та допоміжними приміщеннями. А загальне стилістичне вирішення було сформоване під впливом популярної на той час архітектури «садибного стилю» та польського експресіонізму початку 1920-х рр. (рис. 3, 4). Однак, цей проект не був реалізований.

Квартал, а радше — житлова група, була утворена з трьох будинків, розташованих вздовж новопрокладеної вулиці Новий світ (сьогодні — бічна вулиця Наталії Ужвій), збудованих за різними типовими проектами (рис. 5). Всі об'єкти збереглися до нашого часу, що дозволяє коротко охарактеризувати їх архітектурні особливості.

Першим побудовано будинок повітового старо-сти (тип «III-R») за проектом арх. А. Ранецького (рис. 6)¹⁴. Це — одноповерховий особняк (з трьома житловими кімнатами, їдальнею та допоміжними приміщеннями на першому поверсі), накритий

¹⁰ Budowa domów dla urzędników państwowych w województwach wschodnich, Warszawa, 1925. S. 8.

¹¹ Rocznik Ziem Wschodnich, 1937 (III). Warszawa, 1936. S. 9.

¹² Wołyń w liczbach / pod red. S. Witkowskiego. Łuck, 1939. S. 3.

¹³ Budowa pomieszczeń dla Korpusu ochrony pogranicza i domów dla urzędników państwowych w województwach wschodnich, Warszawa, Ministerstwo Robót Publicznych. 1925. Z. III S. 98–99.

¹⁴ Budowa domów dla urzędników państwowych w województwach wschodnich, Warszawa, Ministerstwo Robót Publicznych. 1925. Z.I. S. 36.

⁸ Там само. S. 215.

⁹ AAN. MSW. Sygn. 301. S. 208

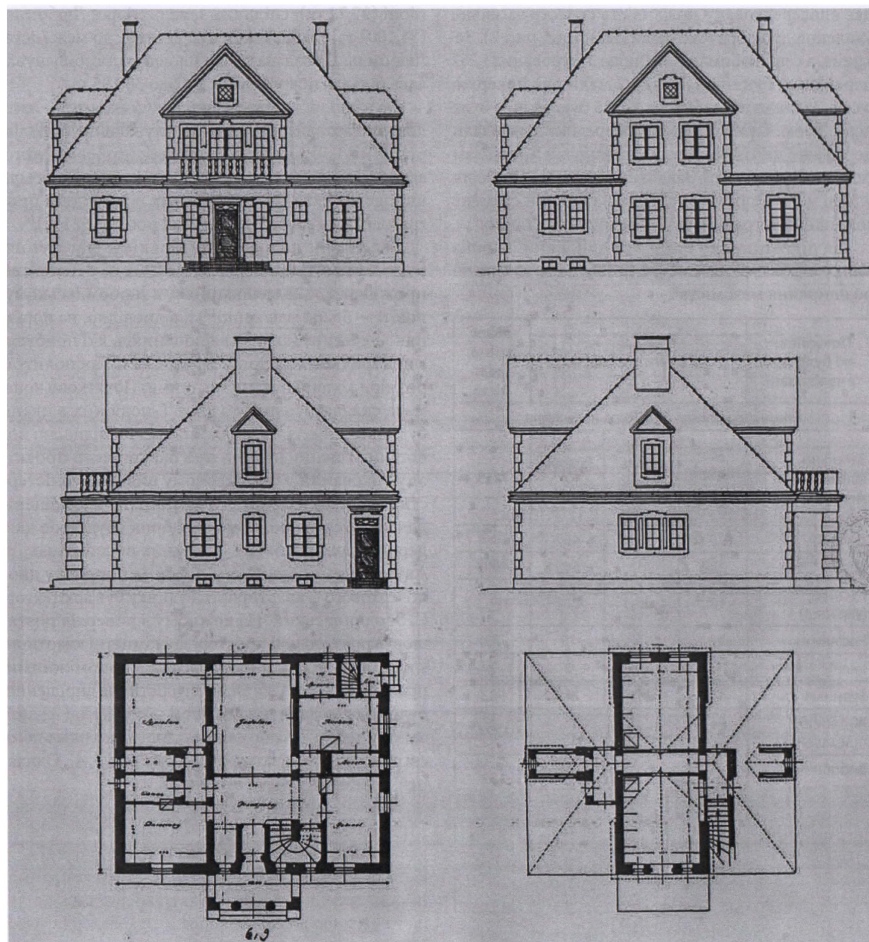

Рис. 6. Проект будинку старости (тип III-R). Арх. А. Ранецький. 1924 р.

високим дахом, під яким розташовувались ще дві спальні кімнати. В зовнішньому образі поєднані елементи архітектури садибного стилю («styl dwórkowy») та класицистичного декору, доповнені експресіоністичним високим фронтоном мезоніну на головному фасаді.

Другий будинок, призначений для двох сімей (тип «L»), був запроєктований арх. Т. Бурше¹⁵. Обидва помешкання розташовуються тут у двох рівнях, мають два входи та усі зручності на кожному

з поверхів (рис. 7, 8). Стилістика цього будинку ще виразніше засвідчує класицистичні впливи: головний фасад декорований широкими лізними, які підтримують високий фронтон, що в цілому нагадує класицистичний портик.

Третій будинок — двоповерховий, 4-квартирний. Впродовж періоду існування він був значно перебудований. Внаслідок цього втратив початковий вигляд (рис. 9). Про належність до «колонії» свідчить оригінальний елемент — зооморфна емблема (рельєф) у вигляді риби на торцевому фасаді і розміщенням над нею номером будинку. Емблема у вигляді ящірки з номером «1» розміщена і на будинку

¹⁵ Budowa domów dla urzędników państwowych..., Warszawa, Ministerstwo Robót Publicznych 1925 Z. 1 S. 48.

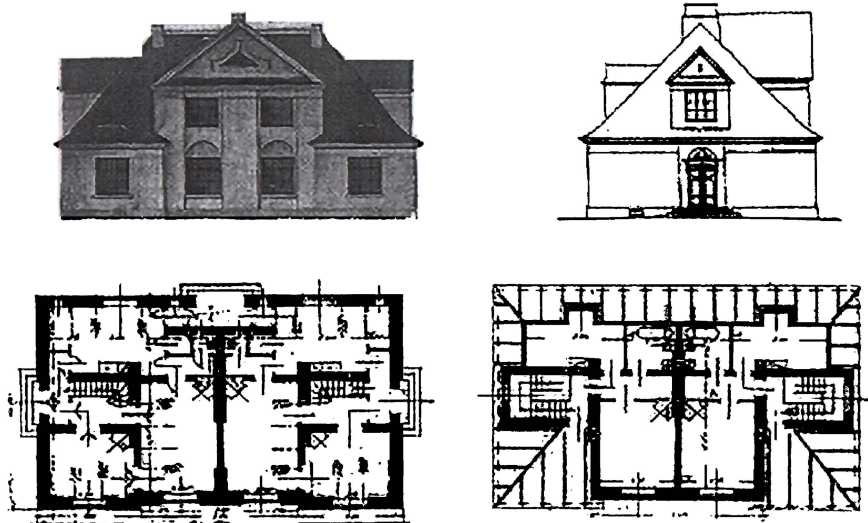

Рис. 7. Проект будинку для 2-х сімей (тип «L»). Арх. Т. Бурше. 1924 р

Рис. 8. Будинок для 2-х сімей (тип «L»). Сучасний стан.
Фото С. Лончука 2020 р.

Рис. 9. Будинок колонії службовців. Сучасний стан.
Фото С. Лончука. 2020 р

повітового старости (рис. 10, 11). Різні види таких символічних емблем були спеціально розроблені з метою «маркування» будинків колоній і опубліковані у першому виданні каталогу типових проектів¹⁶.

У 1930-х рр. забудова центральної частини Любомля була доповнена декількома громадськими будівлями, які свідчили про інтеграційні процеси в регіоні і посилену увагу до «вкорінення» польської

влади на території всього воєводства. Зокрема, на плані міста 1933 р. показана будівля повітового старостства, розташована по вулиці Колейовій неподалік будинку магістрату (рис. 12). Відомо, що будинок був зведений за проектом архітектора Владислава Стахоня з Луцька, який працював у будівельному відділі Волинського воєводського управління і запроектував на Волині значну кількість об'єктів різного призначення. Будинок старостства — яскравий зразок архітектури конструктивізму початку 1930-х рр.: два різновисокі геометричні об'єми — куб та паралелепіпед — зблоковані з деяким зміщенням

¹⁶ Budowa domów dla urzędników państwowych w województwach wschodnich. Warszawa, Ministerstwo Robót Publicznych. 1925. Z. I

Рис. 10. Емблема у вигляді риби на колишньому будинку повітового старости. Фото С. Лончука. 2020 р.

Рис. 11. Емблема у вигляді ящірки на житловому будинку колишньої колонії для службовців в Любомлі. Фото С. Лончука. 2020 р.

Рис. 12. Будинок повітового старства в Любомлі. Арх. В. Стахонь. Фото кінця 1930-х рр. ЛКМ

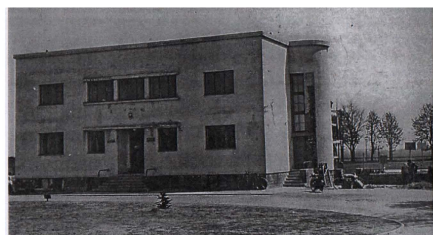

Рис. 13. Будинок спілок в Любомлі. Фото 1938 р ЛКМ

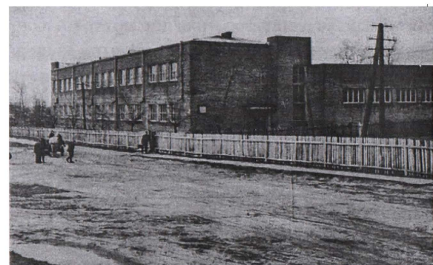

Рис. 14. 7-класна школа в Любомлі. Фото 1960-х рр. З фондів школи №2 в м. Любомль

і формують динамічну композицію. До торцевої стіни двоповерхового корпусу примикає глибокий ганок, накритий плоским експлуатованим дахом-терасою з характерним металевим огородженням, що підсилює загальну динаміку архітектурних форм.

На захід від Будинку старства наприкінці 1930-х рр. постав також Будинок спілок в стилі конструктивізму з елементами «streamline style». В цілому це лапідарний двоповерховий блок з півциліндричним об'ємом сходової клітки (рис. 13). Обидві будівлі започаткували зміни образу і характеру забудови центральної частини Любомля.

У 1938 р. неподалік старства, по вул. Броварній (сьогодні — вул. Поштова), було завершено будівництво нової 7-класної загальноосвітньої школи, здійснене на замовлення магістрату Любомля. Мурована двоповерхова будівля була запроєктована у новій конструктивістській стилістиці: об'єми сходових кліток фланкували протяжний корпус, до якого з північної сторони долучався одноповерховий об'єм спортивного залу. Ритміку фасадів, облицьованих лицевою керамічною цеглою, створювала групи вікон відповідно до внутрішнього розпланування класів, чим підкреслювався строгий функціоналістичний стиль будівлі (рис. 14). Фактично, зведенням цього об'єкту завершилася міжвоєнна розбудова Любомля.

Висновки. Підсумовуючи огляд архітектурно-містобудівної діяльності в Любомлі протягом міжвоєнного двадцятиліття, можна констатувати, що головним архітектурно-проектними завданням, яке вирішувалися на той час, було систематизоване впорядкування просторового розвитку міста, його соціальної і управлінської інфраструктури. Забезпечення належних умов проживання і праці представникам польської влади, створення осередків освіти переслідували на той час стратегічну мету пришивдшеної інтеграції регіону Волині в суспільний контекст Другої Польської Республіки. Функціональна і образно-стилістична модернізація міського середовища сповна відповідала цій тенденції у міжвоєнній польській архітектурі.

Abstract. The article considers the main tasks and features of the architectural and spatial development of the city of Luboml in the context of its social and administrative infrastructure formation in the interwar period. The factors of expansion of city borders in the early 1930s, construction of new housing and public facilities are outlined. Providing living and working conditions for the Polish authorities, the creation of educational centres pursued the goal of integrating the Volhynian region into the context of the Second Polish Republic as well as of functional and figurative modernization of the environment in accordance with the trends in Polish interwar architecture.

Key words: architecture, urban-planning, Luboml, Volyn, interwar period

ДП 7201

Ольга МИХАЙЛИШИН
Анастасія МАГЕЙ

ВПЛИВ ЗАХІДНОЄВРОПЕЙСЬКОГО РОМАНТИЗМУ НА РОЗВИТОК НЕОГОТИЧНОЇ САДИБНОЇ АРХІТЕКТУРИ ПОДІЛЛЯ ТА ВОЛИНИ

Olga MYKHAYLYSHYN
Anastasiia MAHEY

THE INFLUENCE OF WESTERN EUROPEAN ROMANTICISM ON THE DEVELOPMENT OF NEOGOTHIC MANOR ARCHITECTURE IN PODILLA AND VOLYN

Анотація. У статті розглянуто особливості розвитку романтичної садибної архітектури історичних регіонів Волині та Поділля в XIX ст. Серед представників польської аристократії, у власності яких була більшість волинських та подільських маєтків, зростає цікавленість ідеями романтичної філософії. Це стало одним із головних чинників появи та розповсюдження неоготичного стилю у будівництві заміських резиденцій. На прикладі кількох характерних зразків романтичної садибної архітектури проаналізовано стилістичні особливості, просторове розташування та функціональне планування палацових комплексів.

Ключові слова: Волинь, Поділля, садибна архітектура, палац, романтизм, неоготика, пейзажний парк.

Згадальновідомо, що романтизм як ідейний рух виник у німецькій літературі наприкінці XVIII ст. і згодом впродовж XIX ст. поширився на інші види мистецтв, своєрідно проявивши себе в архітектурі, зокрема в садибній архітектурі Поділля і Волині. У романтичну добу (поч. XIX ст.) неоготика, як один з напрямів історизму в європейському зодчестві, стала головною альтернативою античній класиці та класицизму, що панував до цього часу. При цьому її засадничою особливістю була виразна емоційність, стилістична та виразно-художня складність. Великої популярності набуло творче звернення до вишуканих форм пізньої англійської (перпендикулярної) готики з характерною для неї великою площею засклення, що створювала ілюзію взаємопроникнення навколишнього середовища і внутрішнього простору будівель.

Поширення неоготики на територіях Речі Посполитої (у тому числі, на Поділлі і Волині), які наприкінці XVIII ст. увійшли до складу Російської імперії, було викликане низкою культурних, соціальних, естетичних чинників. Одним з основних була мода на подорожі Європою. Захоплення польської аристократії архітектурою Англії, її культурою та мистецькими традиціями відобразилось у появі великої кількості садіб, які нагадували аналогічні зразки архітектури цієї країни. Ще однією причиною розповсюдження неоготики у садибному будівництві стали ідеї романтичної філософії.

Альбоми з гравюрами, що зображали давні англійські замки, різноманітні ілюстровані видання, де публікувались зразки нових неоготичних резиденцій на території Англії, Німеччини, Франції, елементи і деталі готичної архітектури, — все це стимулювало замовників при розбудові власних маєтків, а архітекторам давало багатий матеріал для творчої інтерпретації цієї теми. Зокрема, впродовж першої третини XIX ст. дуже популярними були англійські видання. Наприклад, посібник «Gothic Architecture improved by Rules and Proportions»¹ авторства Б. Ленглі — один з перших своєрідних підручників, яким користувались замовники та архітектори при проектуванні. Протягом 1779–1787 рр. видавався серійний альбом гравюр «The Seats of the Nobility and Gentry...»², де були зібрані зображення відреставрованих середньовічних

¹ Langley B. Gothic Architecture Improved by Rules and Proportions: in Many Grand Designs of Columns, Doors, Windows, Chimney-pieces, Arcades, Colonnades, Porticos, Umbrells, Temples and Pavilions with Plans, Elevations and Profiles. London, 1747. 146 p.

² Angus W. The Seats of the Nobility and Gentry: In Great Britain and Wales in a Collection of Select Views, Engraved by W. Angus. From Pictures and Drawings by the Most Eminent Artists. With Descriptions of Each View London, 1787. 100 p.

Рис. 1. Палац Чосновських, с. Білокриниця, Тернопільська обл.
Фото М. Рутуса. 2017 р.

Рис. 2. Палац Даховських, с. Леськове Черкаська обл.
Сучасний стан

замків періоду готики. Подібним було видання Дж. Бріттона «The Architectural Antiquities of Great Britain»³. Особливою популярністю користувався альбом готичних форм А. Пьюджина та Е. Вілсона «Specimens of Gothic Architecture...»⁴. У 2-й пол. XIX ст. значного поширення набули німецькі видання та німецька інтерпретація готики. Найвідомішим був берлінський журнал «Zeitschrift für Bauwesen», що виходив з 1851 р. Серед інших, поширених у Європі, німецьких публікацій — «Architektonisches Skizzenbuch...»⁵ та «Architektonisches Album»⁶.

³ Britton J. The architectural antiquities of Great Britain. T. 2. London, 1809. 286 p.

⁴ Pugin A., E. J. Wilson. Specimens of Gothic Architecture: Selected from Various Ancient Edifices in England: Consisting of Plans, Elevations, Sections, and Parts at Large. London, 1825. 312 p.

⁵ «Architektonisches Skizzen-Buch. Eine Sammlung von Landhäusern, Villen, ländlichen Gebäuden, Gartenhäusern, Gartenverzierungen, Gittern, Erkern, Balkons, Blumenfenstern, Brunnen, Springbrunnen, Hofgebäuden, Einfassungsmauern, Candelabern, Grabmonumenten und andern kleinen Baulichkeiten, welche zur Verschönerung baulicher Anlagen dienen, und in Berlin, Potsdam, und an anderen Orten ausgeführt sind. Mit Details». Архитектурний журнал, видавався з 1852 по 1886 рік в Берліні.

⁶ Архитектурний журнал, що видавався з 1838 по 1848 роки в Потсдамі, а пізніше — до 1862 р. — в Берліні.

Популярність неоготики в архітектурі була пов'язана також з виникненням нового жанру літератури — готичного роману⁷. Зокрема, з перекладом польською мовою першого з таких творів Г. Уолпола — «Замку Отранто». У польській літературі романтичної доби замок не такий похмурий, як у англійській: тут замок — це нагадування про давні, овіяні легендами часи і колишню велич Польщі. Окрім цього, значною популярністю користувалися твори шотландського письменника, основоположника жанру історичного роману В. Скотта, у яких готичний замок був обов'язковим атрибутом.

Велику роль у виборі стилістики будівлі майбутнього палацу відігравали естетичні смаки і стилістичні уподобання його власників, які запрошували до виконання проектів своїх резиденцій архітекторів чи майстрів-будівничих, які мали досвід будівництва «у стилях». Не остання роль належала соціальному чиннику, який був пов'язаний з зацікавленнями геральдику та генеалогією в середовищі середньої і дрібної аристократії. Палац у неоготичному стилі семантично асоціювався з середньовіччям і створював для своїх власників своєрідну ілюзію давності роду.

Тому не дивно, що романтичні, неоготичні тенденції знайшли своє яскраве відображення також у подільській та волинській садибній архітектурі початку XIX ст. Незважаючи на територіальну приналежність Поділля і Волині до складу Російської імперії (після другого та третього поділів Речі Посполитої у 1793, 1795 рр.), у садибному будівництві простежується саме польський вплив. У власності польської знаті знаходилися практично усі подільські землі. Навіть попри активну політику русифікації Правобережжя після польських повстань 1830–1831 та 1863–1864 рр., яка супроводжувалася конфіскацією польських маєтків та передачею їх у власність російському дворянству, польське землеволодіння мало кількісну перевагу над російським. Загалом у Подільській губернії, яка займала більшу частину історичного Поділля, у власності польської шляхти знаходилося 790,031 десятин землі (53%), а у російській — 701,850 (47%)⁸. Подібна ситуація спостерігалась і у Волинській губернії: російським поміщикам належало 663 тис. десятин (24%), польським — 1,9 млн. дес. (69%)⁹.

Поширенню неоготичної архітектури на колишніх землях Речі Посполитої сприяли праці теоретика садово-паркового мистецтва Ф. К. Гіжицького (1786–1850), який вперше обґрунтував використан-

⁷ «The Castle of Otranto» — перший неоготичний роман авторства англійського письменника Х. Уолпола був опублікований у 1764 р.

⁸ Dziennik Kijowski. 1906. № 97. S. 1.

⁹ Бурацький О. Поляки Волині у другій половині XIX — на початку XX ст. Житомир, 2004. С. 55.

Рис. 3. Палац Вітовських-Львових, с. Чернятин Вінницька обл. Фото М. Ритуса. 2015 р.

ня даного напрямку саме в садибній архітектурі. На думку Гжицького, будівлі, зведені у грецькому й римському стилях, є найкрасивішими, вони вражають своєю величчю та значимістю. Саме тому, використання цієї стилістики у невеликих за розміром садибних палацах не є доцільним, оскільки не відповідає характеру такої архітектури. Натомість у готичній архітектурі численні лінії, ламані карнизи, пілястри, стріласті склепіння, башточки та декор надають будівлі легкості¹⁰. Згідно з тезами архітектора, для готичних садиб характерним було використання багатокутних, трикутних, еліптичних і, навіть, трапецієвидних форм, косих та ламаних ліній; маса будівлі подрібнювалася за допомогою поєднання численних горизонтальних та вертикальних членувань; контрфорси та готичні аттики мали непропорційні форми; широко використовувались аркади; різноманітне несиметричне декорування фасаду; відсутність будь-яких правил¹¹.

Відомо, що незважаючи на велику популярність неоготики польські архітектори, виховані на класицистичній традиції, не схвалювали такого захоплення. Так, відомий архітектор, теоретик архітектури, представник класицистичної школи К. П. Айгнер (1756–1841) не визнавав жодних варіацій «готичного стилю», навіть його конструктивної системи, вважаючи, що цей стиль можна використовувати лише «для забави» в деяких службових спорудах. Схожу думку

сформулював відомий польський архітектор Ф. Покутинський (1829–1879), який вважав, що «кожен із стилів є витвором своєї епохи, коли епоха завершується і стиль втрачає свою актуальність. Готика не могла формуватись і розвиватись далі, оскільки новий сучасний устрій зруйнував її підґрунтя...»¹². Придатність використання готичних форм лише в архітектурі паркових павільйонів або для будівництва костелів визнавали польські архітектори С. Сераковський (1743–1834) та Ю. Анкевіч (1820–1903).

Подібно до Англії, в неоготичних садибах подільської і волинської аристократії були поширені три типи будівель: палац, замок і вілла. Цей поділ однак був досить умовним. Визначення «замок» використовували для давніх, автентичних замкових будівель або для нових, які імітували риси замкової архітектури. Термін «вілла» частіше застосовувався для означення приміських садиб¹³. «Палацями» ж узагальнено називали всі житлові будівлі, — головні корпуси резиденцій аристократії і шляхти.

У період романтизму замкова будівля мала символічне значення і втілювала одну з його головних філософських ідей — відхід від реальності у свій власний світ мрій та ілюзій¹⁴. Старі подільські й волинські замки реставрувалися, під час будівництва нових садиб використовували архітектурні елементи, що були характерними для оборонної архітектури. Прикладом такої реконструкції є замок у с. Червоноград (польск. Czerwonogród) Тернопільської

¹⁰ Jaroszewski T. S. O siedzibach neogotyckich w Polsce Warszawa: PWN, 1981. S. 62.

¹¹ Giziński F. K. Budownictwo zastosowane do potrzeb ziemianstwa polskiego ze stu rycinami. T. 1. Warszawa, 1829. S. 10.

¹² Jaroszewski T. S. O siedzibach neogotyckich. . . S. 92–93

¹³ Ibid. S. 40.

¹⁴ Ibid. S. 46

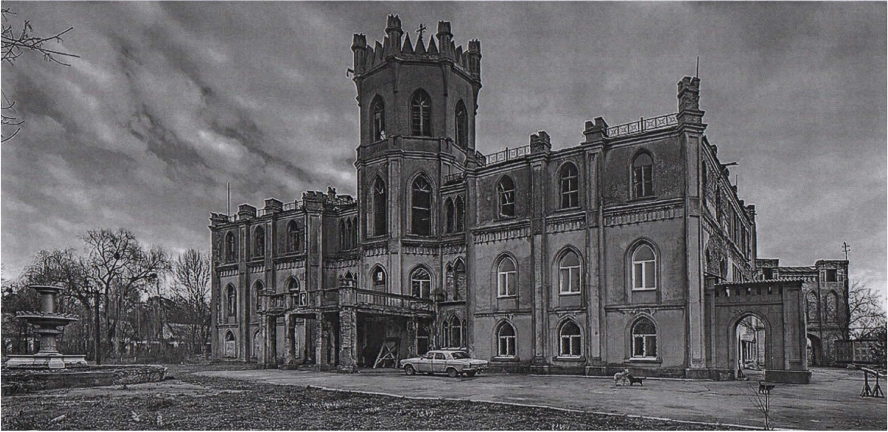

Рис. 4. Палац Грохольських-Терещенків, с. Червоне Житомирська обл. Фото М.Ритуса. 2015 р.

Рис. 5. Палац в Новоселиці. Фото 1990-х рр.
З архіву О. Михайлишин

обл., збудований на поч. XVII ст., перебудований у 1820 р.¹⁵, та замок в с. Білокриниця Тернопільської обл. (рис. 1)¹⁶. Останній був відбудований з руїн на поч. XVII ст., а після 1850 р. реконструйований новим власником А. Чосновським в неоготичному дусі¹⁷. Характерним прикладом подільської «замкової» палацової архітектури є також садиба Даховських у с. Леськове¹⁸ (Черкаська обл.) (рис. 2), неоготичний корпус якої був побудований у 1850-х рр.

¹⁵ Aftanazy R. Dzieje rezydencji na dawnych kresach Rzeczypospolitej. T. 9. Województwo Podolskie. Wrocław, 1996. S. 64.

¹⁶ Ритус М. Проект «Українські архітектурні пам'ятки. Спадщина». [URL]: <https://m-a-d-m-a-x.livejournal.com/417600.html>

¹⁷ Aftanazy R. Materiały do dziejów rezydencji. T. Va Dawne województwo Wołyńskie. Warszawa, 1988. S. 40.

¹⁸ Aftanazy R. Dzieje rezydencji na dawnych kresach Rzeczypospolitej. T. 10. Województwo Braclawskie. Wrocław, 1996 S. 178–189.

Більшість садиб не були точними копіями середньовічних чи неоготичних європейських прототипів, а лише імітували їхні зовнішні форми без запозичення конструктивної системи, трактуючи елементи готичної конструктивної морфології як архітектурний декор. Відсутність стилістичної «чистоти» часто пояснювалася відсутністю архітектурного проекту. Завершений об'єкт нерідко був лише втіленням уявлень власника про неоготичну стилістику.

Зміна зовнішнього стилю життя, захоплення модою, розвиток комфорту — ще один очевидний чинник вільного підходу до формування архітектурного образу неоготичних садиб¹⁹.

Садиба Вігославських-Львових у с. Чернятин на Поділлі (нині Вінницька обл.) (рис. 3)²⁰ була однією з перших, збудованих у неоготичному стилі. Первісна тутешня садиба, оточена парком, була закладена ще у XVII ст. Будівництво нового неоготичного палацу тривало з 1830 по 1841 роки²¹. У той час палац, виконаний у такій стилістиці, був винятковим явищем²², оскільки розквіт неоготичного будівництва в регіоні припадає на II-гу пол. XIX ст.

¹⁹ Савенкова А. Готическая архитектура загородных поместий елизаветинской Англии. Актуальные проблемы теории и истории искусства. СПб.: НП-Принт, 2014. № 4. С. 270–278.

²⁰ Ритус М. Проект «Українські архітектурні пам'ятки. Спадщина». [URL]: <https://m-a-d-m-a-x.livejournal.com/251828.html>

²¹ Томлович Л. Историчні садиби Вінницької області. Чернігів: БАТ «Ред-видавн. комплекс «Деснянська правда», 2011. С. 195–201.

²² На Волині неоготичний стиль вперше з'явився у вигляді каплиці в складі палацово-паркової садиби кн. Любомирських в Рівному в кінці XVIII ст. у виконанні архітектора Я. Я. Бургіньйона. Див.: Ричков П. Архитектор Ян Якуб Бургіньйон. Творча спадщина. Рівне, 2019 С. 99.

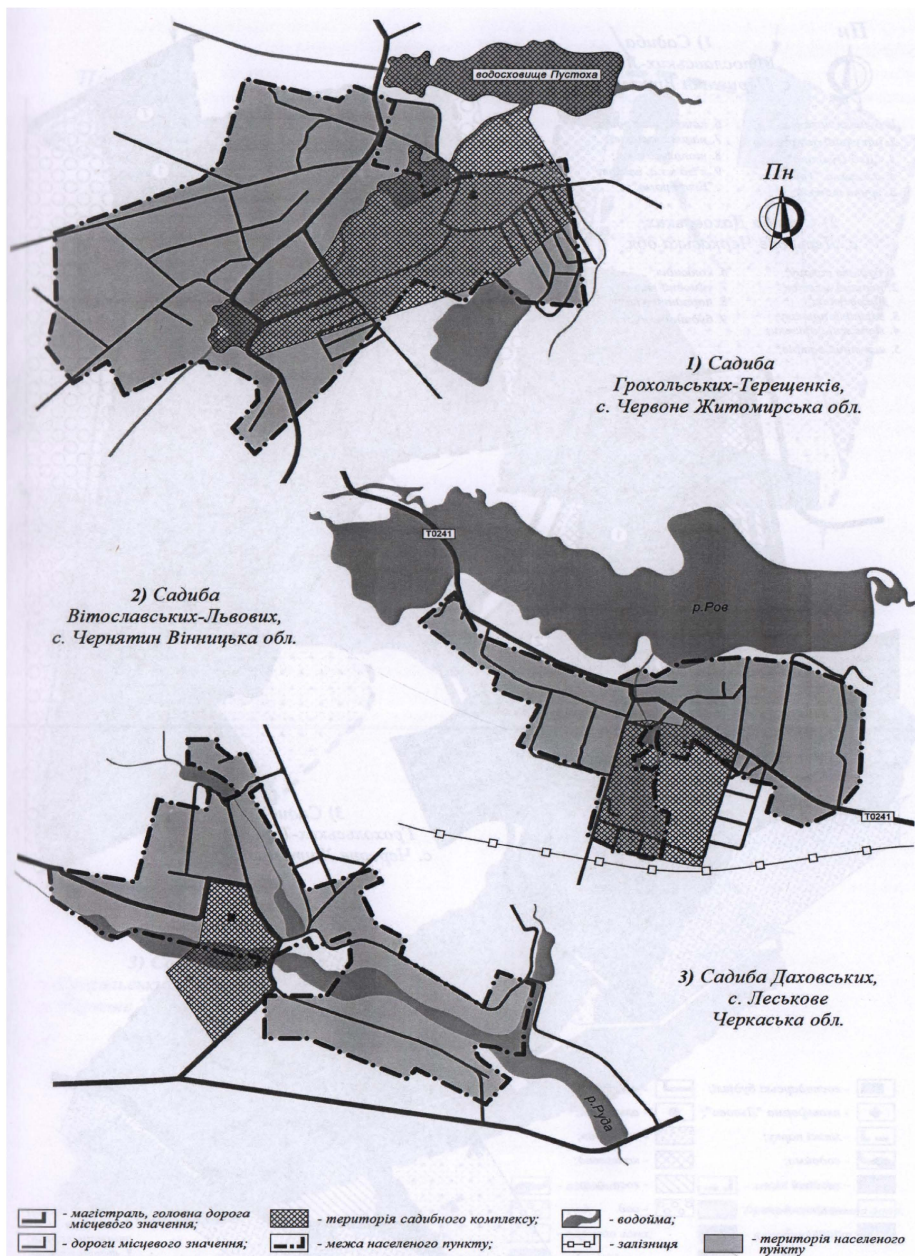

Рис. 6. Схеми розташування садибних комплексів в сучасних межах населеного пункту (Опрацювання А Магей)

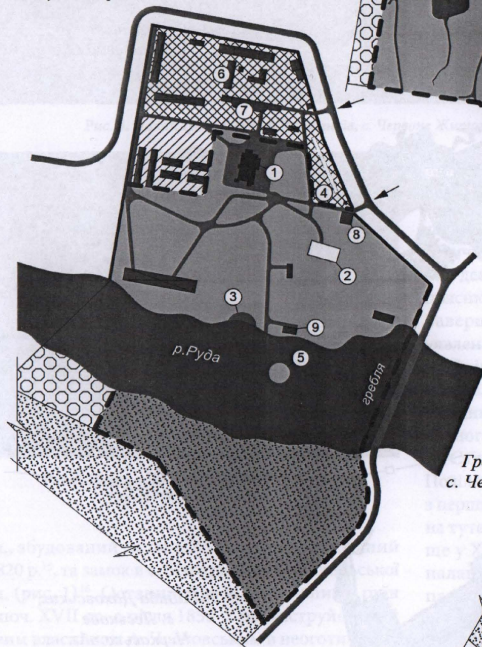

1) Садиба
Вітославських-Львових,
с. Чернятин Вінницька обл.

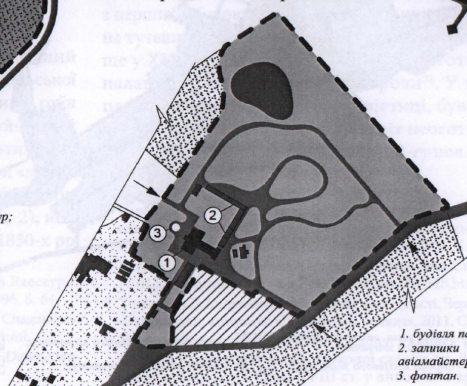
1. будівля павару;	6. каштанова ро́за;
2. штучний острів;	7. каштанові алеї;
3. "Дуб Пушкіна";	8. тополева алея;
4. джерело "Трубочка";	9. в'їзд з з.д. кокашу
5. група тополь;	"Біла брама";

2) Садиба Даховських,
с. Леськове Черкаська обл.

1. будівля павару;	6. конюшня;
2. перший мосток	7. зимовий манеж;
Даховських;	8. парадний в'їзд;
3. залишки причалу;	9. будинок садівника.
4. манежні доріжки;	
5. штучний острів;	

3) Садиба
Грохольських-Терещенків,
с. Червоне Житомирська обл.

- господарські будівлі;	- цегляний мур;
- платформа "Львова";	- альтанка;
- межі парку;	- с/з угіддя;
- водойма;	- конезавод;
- хвойний ліс;	- госп. двір;
- цукровий завод;	- сад.
- парк;	

1. будівля павару;
2. залишки
авіамайстерень;
3. фонтан.

Рис. 7. Схеми планування парку в структурі садибних комплексів (Опрацювання А. Магєй)

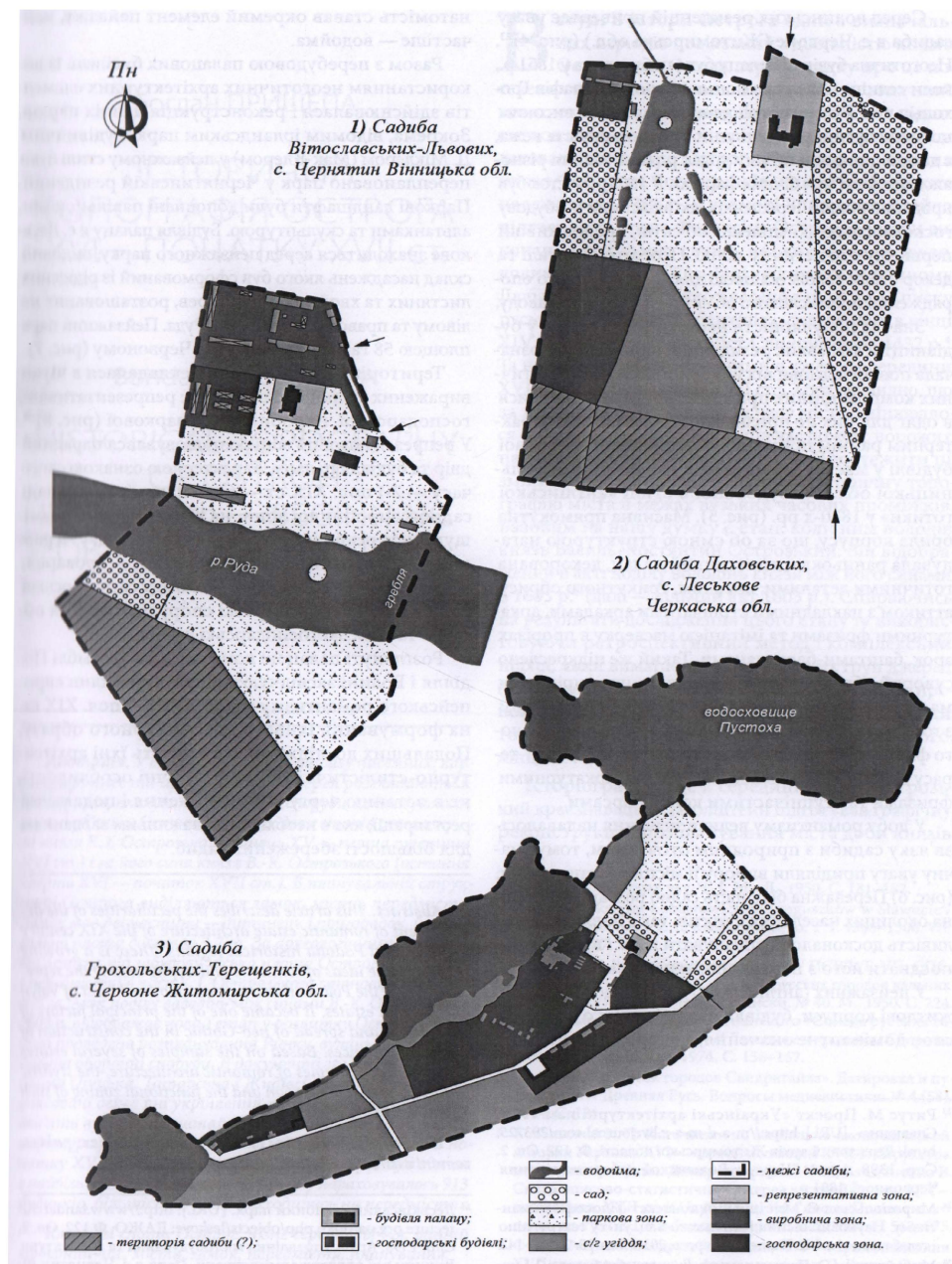

Рис. 8. Схеми функціонального зонування садибних комплексів (Опрацювання А Магей)

Серед волинських резиденцій привертає увагу садиба в с. Червоне (Житомирська обл.) (рис. 4)²³. Неоготична будівля палацу була побудована у 1851 р., коли селище належало польській родині графів Грохольських. Вісь симетрії двоповерхового з високим цоколем будинку акцентує потужна гранчаста вежа, а деякої динаміки об'єму додає розташування різновисоких башт при бічних фасадах. У 1863 р. маєток був проданий родині Терещенків, які здійснили розбудову господарського комплексу об'єктів, продовживши первинну стилістичну лінію. Неоготичні деталі та декор стали також основою для архітектурного оподороження промислового об'єкту — цукрового заводу.

Значна популярність неоготичного стилю у будівництві заміських резиденцій, щоправда, не означала повної відмови від використання класицистичних композиційних прийомів. «Будинки вбралися в одяг для них не призначений»²⁴. Зокрема, характерним раннім прикладом є вирішення палацової будівлі у маєтку Гіжицьких в Новоселиці (Хмельницької обл.)²⁵, збудованої в стилі «англійської готики» у 1820-х рр. (рис. 5). Масивна прямокутна брила корпусу, що за об'ємною структурою нагадувала ранньокласицистичний палац, декорована готичними деталями: високим, трикутного обрису, аттиком з накладними стрілочатими аркадами, аркатурними фризами та імітацією масверку в прорізах арок, баштами-бартизанами. Такий же підкреслено суворий образ і аналогічне стилістичне вирішення має й будівля флігеля, яка поєднується переходом з головною будівлею. Наприкінці XIX ст. до головного фасаду було прибудовано трипролітний ганок-терасу для під'їзду екіпажів, оздоблений аркатурними фризами та ступінчастими контрфорсами.

У добу романтизму велике значення надавалось зв'язку садиби з природним оточенням, тому значну увагу приділяли вибору її місця розташування. (рис. 6) Переважна більшість садіб розташовувалась на околицях населених пунктів: так з'являлась можливість досконало розпланувати парк і просторово поєднати його з навколишнім ландшафтом.

У пейзажних (англійських) парках, що оточували житлові корпуси, будівля палацу нерідко втрачала своє домінуюче значення, центром композиції

натомість ставав окремий елемент пейзажу, найчастіше — водойма.

Разом з перебудовою палацових будівель із використанням неоготичних архітектурних елементів здійснювалася і реконструкція давніх парків. Зокрема, відомим ірландським паркобудівничим Д. Міклером (Мак-Клером) у пейзажному стилі було переплановано парк у Чернятинській резиденції. Паркові ландшафти були доповнені павільйонами, альтанками та скульптурою. Будівля палацу в с. Леськове знаходиться серед пейзажного парку, видовий склад насаджень якого був сформований із рідкісних листяних та хвойних порід дерев, розташованих на лівому та правому березі річки Руда. Пейзажний парк площею 58 га оточує палац в с. Червоному (рис. 7).

Територія кожної із садіб складалася з чітко виражених функціональних зон: репрезентативної, господарської, виробничої та паркової (рис. 8)²⁶. У репрезентативній зоні розташовувався парадний двір та будівля палацу. Характерною ознакою свого часу — 2-ї пол. XIX ст. — була наявність у складі садоби виробничої зони, на території якої розміщувалися різні підприємства (наприклад, у Червоному — цукровий завод; у Чернятині — броварня; у Леськовому — конезавод). До складу господарської зони входили господарські споруди, будинки обслуги та сільськогосподарські угіддя.

Розглянуті палацові комплекси та ансамблі Поділля і Волині засвідчують виразний вплив європейського романтизму кінця XVIII — поч. XIX ст. на формування їхнього архітектурного образу. Подальших досліджень потребують їхні архітектурно-стилістичні та морфологічні особливості, не в останню чергу для збереження і подальшої реставрації, яка є необхідним і важливим завданням для більшості збережених садіб.

Abstract. This article describes the peculiarities of the development of romantic estate architecture of the XIX century in Volyn and Podolia historical regions. There is a growing interest in the ideas of romantic philosophy among the representatives of the Polish aristocracy, which owned most of Volyn and Podolia estates. It became one of the principal factors of appearance and spread of neo-Gothic in the construction of country residences. Based on the samples of several estates as the typical examples of romantic architecture, the stylistic features, the spatial location and the functional zoning of such estates are being analysed.

Key words: Volhynia, Podolia, estate complex, palace, romanticism, neo-Gothic, landscape park.

²³ Ритус М. Проект «Українські архітектурні пам'ятки. Спадщина». [URL]: <https://m-a-d-m-a-x.livejournal.com/293725.html>; Державний архів Житомирської області. Ф. 122. Оп. 2. Спр. 1398. Арк. 1 «Чертеж Волынской губернии имения Червоное», 1891 р.

²⁴ Мирополюська Є. Мистецький контекст філософії романтизму. Науковий вісник Київського нац. ун-ту театру, кіно і телебачення ім. І. К. Карпенка-Карого. 2016. Вип. 18. С. 137–142.

²⁵ Михайлишин О. Палацово-паркові ансамблі Волині 2-ї половини XVIII–XIX ст. Київ, 2000. С. 71–72.

²⁶ Леськівський садибний парк. [URL]. <http://www.landarchitecture.org.ua/doku.php/objects/leskove>; ДАЖО. Ф. 122. Оп. 2. Спр. 1398. Архів Управління містобудування та архітектури Вінницької облдержадміністрації. Парк в с. Чернятин Вінницької області, 1979.

УДК 72.01

Богдан ПРИЩЕПА

ІСТОРИЧНА ТОПОГРАФІЯ ОСТРОГА XVI – ПОЧАТКУ XVII СТ.

Bohdan PRYSHCHЕРА

HISTORICAL TOPOGRAPHY OF OSTROH IN THE 16th — BEGINNING OF THE 17th CENTURIES

Анотація. У статті на основі аналізу писемних, картографічних та археологічних джерел розглядаються топографія, планування, оборонні споруди, локалізуються окремі об'єкти Острога в межах двох етапів розвитку — на князя К. І. Острозького (кінець XV — перша третина XVI ст.) і за його сина князя В.-К. Острозького (остання чверть XVI — початок XVII ст.). В планувальній структурі Острога виділяються замок, місто, передмістя. Замок мав дві частини — дитинець і пригородок, його загальна площа досягала 3,2 га. За археологічними джерелами освоєна під забудову міська площа Острога (без замку і передмість) в часи К. І. Острозького становила близько 4–5 га. Акт поділу володінь між синами В.-К. Острозького 1603 р. відображає новий етап у розвитку Острога, коли було проведено розпланування Ринку, вулиць, реконструйовано оборонні споруди. В документі згадані три міські брами (Луцька, Татарська і Жидівська або Заріцька), зафіксовані дерев'яні укріплення типу «паркану», названі дев'ять вулиць та щонайменше десять передмість. За картографічними джерелами міська територія на початку XVII ст. становила 16–17 га. Острого був одним з найбільших волинських міст, у ньому нараховувалось 913 будинків, більшість з яких знаходились на передмістях.

Ключові слова: Острого, пізні середньовіччя, ранній модерний час, місто, замок, передмістя, планування.

Вступ. В історії Острога один з визначальних періодів пов'язаний з діяльністю князів Острозьких. І хоча першу згадку про це поселення вміщено в літописах під 1100 р.¹, значний комплекс писемних джерел з історії міста відноситься саме до часів князів Острозьких. Перша датована згадка про Острого як спадкове володіння князя Федора та його предків, князів Острозьких, належить до 1386 р. В грамоті Владислав Ягайло підтверджує права Федора на Острого за умови виконання тих самих служб, які виконувалися «володимирському найяснішому князеві, покійному Любарту»². Острого було внесено також до «Списку руських міст дальніх і ближніх», складеному в кінці XIV ст.³, та до «Списку міст Свидригайла» 1432 р.⁴. Та найбільш інформативними є джерела середини XVI — першої половини XVII ст.⁵. Хоча очевидно, що за такий значний проміжок часу місто змінювалося — зростало, руйнувалося під час пожеж, ворожих нападів і знову відбудовувалося. Простежити ці зміни можливо лише дослідивши історичну топографію міста в межах вузьких часових проміжків. Базовим на нашу думку є етап, коли ним володів князь Василь-Костянтин Острозький. Він відображений в акті поділу володінь князя між його синами в 1603 р.⁶ (далі — дільчий акт 1603 р.). Спираючись на результати дослідження цього етапу та використовуючи ретроспективний метод і комплексний підхід, який вимагає залучення різних груп джерел (писемних, картографічних, археологічних), у пропонуваній статті зроблено також спробу відтворити топографію Острога часів кн. К. І. Острозького, кінця XV — першої третини XVI ст.

Історіографія. Ще в середині XIX ст. острозький краєзнавець Я. Перлштейн підготував графічну реконструкцію розпланування міста доби князів

¹ Повесть временных лет. Ч. 1. М. - Л., 1950. С. 181–182.

² Archiwum ksiąztw Lubartowiczów Sanguszków w Sławucie / Pod kierownictwem Z. L. Radziwińskiego. T. I. 1366–1506. We Lwowie, 1887. S. 6.

³ Летопись по Воскресенскому списку // ПСРЛ. Т. VII. СПб., 1856. С. 240; Тихомиров М. «Список русских городов дальних и ближних» // Исторические записки. № 40. М., 1950. С. 224, 235; Наумов Е. К истории летописного «Списка русских городов дальних и ближних» // Летописи и хроники. Сборник статей 1973 г. Москва, 1974. С. 156–157.

⁴ Полехов С. «Список городов Свидригайла». Датировка и публикация // Древняя Русь. Вопросы медиевистики. № 4 (58). 2014. С. 121.

⁵ Ковальський Н. П. Источники по социально-экономической истории Украины XVI — первой половины XVII в. Структура источниковой базы. Днепрпетровск, 1982; Атаманенко В. Склад описово-статистичних джерел з історії Волині XVI — першої пол. XVII ст. // Наук. праці Кам'янець-Подільського держ. ун-ту. Т. 13. Кам'янець-Подільський, 2004. С. 562–575.

⁶ Описи Острожских другой половины XVI — первой половины XVII столетия / упоряд. В. Атаманенко; ред. Л. Винар. Острого, 2004. С. 74–102.

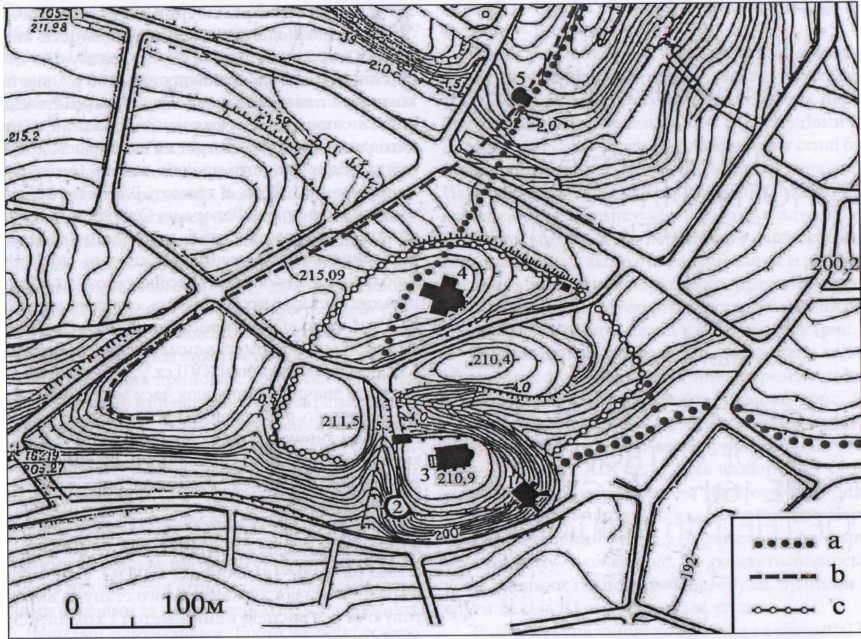

Рис. 1. Північно-західна лінія оборони пригородка і міста Острога в XVI — першій половині XVII ст. за: а) Я. Перлштейном; б) Г. Логвином; в) П. Ричковим. На плані позначені: 1 — Вежа Мурована; 2 — башта Нова; 3 — Богоявленська церква; 4 — костел Успіння Богородиці; 5 — Луцька брама

Острозьких. На плані «Чертеж Острога в древнем виде», доданому до публікації 1847 р., він використав як підоснову фіксаційний план міста, знятий в кінці XVIII ст.⁷ Тому графічна реконструкція відтворювала розпланування міста станом на кінець XVIII ст. і включала окремі об'єкти, які згадуються в дільчому акті 1603 р. та пізніших писемних джерелах. Як зазначив П. Ричков, суперечливість такого методу зрозуміла, адже таким чином на одному кресленнику з'явився симбіоз двох різночасових етапів у розвитку міста — того, що віддзеркалював окремі факти з дільчого акту 1603 р., і того, що був зафіксований невідомим топографом майже через двісті років потому⁸.

На плані Я. Перлштейна позначено лінію давніх оборонних укріплень міста і замку князів Острозьких. Однак, ознайомлення із публікацією дозволяє зробити висновок, що дослідник використав не увесь дільчий акт 1603 р., а лише фрагменти, де описано

частину міської території, що відійшла князю Янушу Острозькому. Зокрема, в публікації згадуються вулиці лише на території князя Януша. До того ж зазначено, що в Острозі за дільчим актом 1603 р. розміщувалось «400 з лишком домов»⁹, в той час як тільки на половині князя Януша їх було близько 500, а всього на обох частинах у документі вказано понад 900 будинків. Тому на плані Я. Перлштейна північно-західна лінія оборони пригородка проходить від в'їзду на дитинець майже по прямій лінії до Луцької брами (рис. 1, а). Тобто, зафіксовано східну частину пригородка, що відійшла князю Янушу, а західну, яку отримав князь Олександр Острозький, на плані не показано.

У 1886 р. вийшла друком праця польського вченого В. Луцкевича, присвячена дослідженню визначної архітектурної пам'ятки — Богоявленської церкви¹⁰. Зазначимо, що в публікації розглянуто значно ширше коло питань, зокрема, автор використав дільчий акт 1603 р. і досить точно окреслив

⁷ Перлштейн А. Описание города Острога // Чтения в Обществе истории и древностей российских. М., 1847. С. 142.

⁸ Ричков П. Архитектурно-просторовий розвиток Острога за картографічними джерелами // АСВ: зб. наук. пр. Вип. 2. Рівне, 2010. С. 16, 18.

⁹ Перлштейн А. Описание города Острога... С. 139.

¹⁰ Łuszczkiewicz W. Ruina Bogojawleńskiej cerkwi w zamku ostrogskim na Wołyniu // Sprawozdania Komisji do badania historii sztuki w Polsce T. 3, zeszyt 3. Kraków, 1886. S. 67–92.

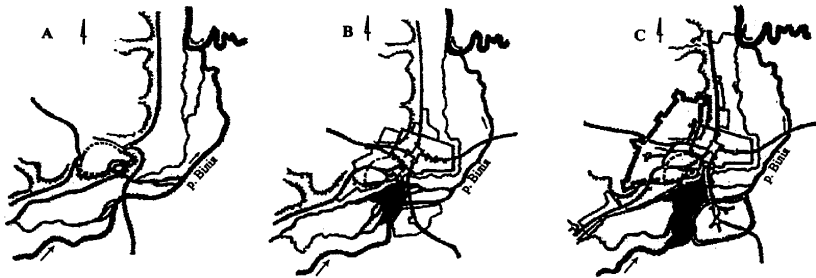

Рис. 2. Планові схеми просторового розвитку Острога за П. Ричковим: а) XII–XIV ст.; б) кінець XV – початок XVI ст.; в) XVII ст.

територію пригородка за особливостями рельєфу місцевості та розміщенням культових будівель — Миколаївської і Успенської церков, костелу Успіння Богородиці. Він також зазначив, що до пригородка слід віднести підвищення на захід від дитинця, на якому знаходився двір князів Яблонівських¹¹.

Однак, у публікаціях 50–60-х рр. XX ст., українські дослідники використали схему острозького замку Я. Перлштейна, в якій показано не увесь пригородок, а лише його східну частину¹². Пізніше Г. Логвин запропонував інший, розширений варіант реконструкції північно-західної лінії оборони пригородка — вздовж нинішньої вулиці Князів Острозьких і включив до нього навіть територію, де стояла П'ятницька церква¹³ (рис. 1, б).

За картографічними та писемними джерелами більш точно лінію оборони пригородка XVI–XVII ст. означив П. Ричков¹⁴ (рис. 1, с). Він також підготував планувальні схеми просторового розвитку Острога для чотирьох етапів його історії: а) XII–XIV ст.; б) кінець XV — початок XVI ст.; в) XVII ст.; г) середина XIX ст. (рис. 2). На думку дослідника, в кінці XV — на початку XVI ст. місто мало ринок, близький до квадратного, до його кутів підходили чотири основні під'їзні шляхи (з Луцька, Рівного, Звягеля і Заславля). Ця ж планувальна структура середмістя показана на схемі просторового розвитку Острога XVII ст.¹⁵

Просторовий розвиток Острога в XVI–XVII ст. за документальними джерелами розглянув у ряді публікацій В. Атаманенко. Проведений ним аналіз джерел дозволив зробити висновок, що в дільчому акті 1603 р. відображені зміни територіальної структури міста, які відбулися в останній чверті XVI ст. Він також зазначив, що початок реорганізації міського простору, вірогідно, припадає на середину 1570-х років, коли місто перейшло до князя В.-К. Острозького. За спостереженнями автора про це свідчить різке зменшення кількості ринкових будинків між 1577 і 1583 роками — з 43 до 16. Очевидно, в цей час відбулося зменшення площі Ринку¹⁶. Дослідник розглянув також розвиток забудови Ринку, формування вулично-вуличної мережі та передмість¹⁷.

Вивченню історичної топографії острозького Ринку XVI–XVIII ст. присвятив окрему публікацію Т. Вихованець¹⁸. Він підтримував думку, що Ринкова площа в Острозі сформувалася в кінці XV — на початку XVI ст., а її трапецевидний план хоч і не був статичним, але протягом усього періоду зберігав свої просторові тенденції¹⁹. Пізніше дослідник у розлогіх статті висвітлює історію культових споруд Острога та запропонував свій варіант локалізації окремих будівель, зокрема Глібо-Борисівської церкви та єврейської синагоги²⁰.

¹¹ Там само. С. 74, 76.

¹² Логвин Г. Архітектура України періоду формування української народності (XIV–XVII ст.ст.) // Нариси історії архітектури Української РСР (дожовтневий період). Київ, 1957. С. 87; Равчук Г. Острозький замок. Львів, 1960. С. 90; Шумовський П. Острозький замок. Львів, 1964. С. 27.

¹³ Логвин Г. Замок в Острозі (пам'ятки архітектури XV–XVI ст.). Київ, 1959. С. 5.

¹⁴ Ричков П. Дорогами Южної Ровенщини. Москва, 1989. С. 90.

¹⁵ Ричков П. Архітектурно-просторовий розвиток Острога... С. 27, рис. 21; Ричков П. Острозький замок (архітектурно-планувальний розвиток міста) // Острозька академія XVI–XVII ст. Енциклопедія. Острозьк, 2011. С. 283–284.

¹⁶ Атаманенко В. Розвиток просторової організації Острога в останній чверті XVI — першій чверті XVII ст. (за свідченнями описів міста) // Наукові записки НУ «Острозька Академія». Серія «Історичні науки». Вип. 14. Острозьк, 2009. С. 37–38.

¹⁷ Атаманенко В. Розвиток просторової організації Острога... С. 43–44.

¹⁸ Вихованець Т. Острозький Ринок: топографія та соціальна структура // Наукові записки НУ «Острозька Академія». Серія: Історичні науки. Вип. 7. Острозьк, 2006. С. 518–541.

¹⁹ Вихованець Т. Острозький Ринок... С. 532.

²⁰ Вихованець Т. Острозькі храми XVI — середини XVII ст. // Наукові записки. Серія: Історичні науки: матеріали міжнар. конф. «Князь Василь-Костянтин Острозький в історії України та Європи», 15–17 жовтня 2008 р. Вип. 13. Острозьк, 2008. С. 160–204.

Окремі питання історичної топографії Острога доби князів Острозьких розглядали також інші вчені, зокрема С. Кардашевич²¹, М. Ковальський²², О. Годованюк²³, А. Заяць²⁴, І. Тесленко²⁵, Я. Бондарчук, О. Бондарчук²⁶, а також автор цього дослідження²⁷. План Острога на 1760 р. підготували В. Берковський і М. Близняк²⁸.

Писемні джерела. Важливі дані для вивчення планувальної структури пізньосередньовічного та ранньомодерного Острога містять джерела описово-статистичного характеру другої половини XVI — першої половини XVII ст. Їх аналіз провів В. Атаманенко²⁹. Найбільш інформативними є документи першої половини XVII ст., зокрема дільний акт 1603 р. Він зафіксував масштаби цих володінь, які досягли на той час максимальних розмірів, в ньому подано детальний опис Острога³⁰. Цінну інформацію також містять фрагмент ревізії володінь князя Олександра Острозького 1620 р. та інвентар

ординатської частини Острозької волості 1621 р.³¹. Вони повідомляють про такі частини Острога, як замок, місто та передмістя, про оборонні споруди, про міські ринок, вулиці, особливості їх забудови, культові споруди та деякі інші будівлі.

Дослідники відзначали, що планування міст пізнього середньовіччя та раннього модерного часу розвивалося повільно, протягом не одного десятиліття і в якійсь мірі залишалося консервативним³².

Картографічні джерела представлені планами міста кінця XVIII — початку XX ст. Оригінали більшості з них зберігаються в архівах Росії, але вони були детально проаналізовані і опубліковані П. Ричковим³³. Унікальним джерелом є «Перспективний вид г. Острога», створений між 1793 і 1795 роками. На ньому реалістично передано всю міську забудову разом з прилеглим містечком Межиріч з висоти пташиного польоту³⁴. За якістю виконання та точністю зйомки виокремлюється «Топографический план Волынской губернии города Острога, снятый под руководством капитана Стефана», датований 1833 р.³⁵. На плані нанесені не лише вулиці, площі, городи, але й самі будівлі з розподілом їх на муровані та дерев'яні. Як підкреслив П. Ричков, реалістичність відтворення забудови є такою, що дозволяє навіть поразувати всі будівлі, що були в місті на той час. Цю думку узагальнює фрагмент плану 1833 р., прорис якого виконав дослідник (рис. 3).

Археологічні джерела. Основний масив археологічних джерел XIV–XVII ст. з території Острога був здобутий за останні 15 років³⁶. У місті з 2004 р. археологічні експертизи та охоронні розкопки проводились Рівненською філією державного підприємства науково-дослідний центр «Охоронна археологічна служба України» Інституту археології НАН України. На території замку князів Острозьких дослідження були зосереджені у північній частині пригородка на подвір'ї костелу Успіння Пресвятої Богородиці Діви Марії (площа 300 кв. м)³⁷ і на майданчику по вул. Академічній, 12, де стояла Миколаївська церква (площа 340 кв. м)³⁸. Розкопки знаходились на краю височини, яка з північного сходу межує з давньою

²¹ Kardaszewicz S. Dzieje dawniejsze miasta Ostroga. Materiały do historii Wołynia. Warszawa; Kraków: G. Gebethner i spółka, 1913.

²² Ковальський Н. Акт 1603 года раздела владений князей Острозьких как исторический источник // Вопросы отечественной историографии и источниковедения: сб. науч. работ. Вып. 2. Днепропетровск, 1975. С. 113–137.

²³ Годованюк О. Пам'ятки будівельної діяльності князів Острозьких в Острозі // Острозька давнина. Дослідження і матеріали. Вип. 1. Львів, 1995. С. 40–58.

²⁴ Заяць А. Урбанізаційний процес на Волині в XVI — першій половині XVII століття. Львів, 2003.

²⁵ Тесленко І. Шляхетська нерухома власність у «нижньому» острозькому замку (пригородку) наприкінці XVI — на початку XVII ст. // Студії і матеріали з історії Волині. Кременець, 2009. С. 192–225; Тесленко І. Де в Острозі знаходилася Академія? // Острозька давнина. Науковий збірник. Вип. 3. Острів, 2014. С. 192–216.

²⁶ Бондарчук Я., Бондарчук О. Оборонні споруди Острога // Острозька Академія XVI–XVII ст. Енциклопедія. Острів, 2011. С. 264–268; Бондарчук Я., Бондарчук О. Пригородок в Острозі // Острозька Академія XVI–XVII ст. Енциклопедія. Острів, 2011. С. 390.

²⁷ Прищеп Б. Матеріали до реконструкції історичної топографії Острога доби середньовіччя // АСВ. 36. наук. пр. Рівне, 2008. С. 23–28; Прищеп Б. Дослідження планування фортифікаційних споруд Острозького замку XVI–XVII ст. // Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії Наукові записки РДГУ Вип. 28. Рівне, 2016. С. 366–380.

²⁸ Берковський В., Близняк М. Острів // Енциклопедія історії України. Т. 7. Київ, 2010. С. 682.

²⁹ Атаманенко В. Описи Острозьщини кінця XVI — початку XVII ст. як історичне джерело // Наукові записки НУ «Острозька академія»: Історичні науки. Вип. 4. Острів, 2004. С. 106–115; Атаманенко В. Склад описово-статистичних джерел з історії Волині XVI — першої половини XVII ст. // Наукові праці Кам'янець-Подільського держ. ун-ту. Т. 13 Кам'янець-Подільський, 2004. С. 562–575; Атаманенко В. Інвентарі як джерело вивчення просторової організації Острога другої половини XVI — першої половини XVII ст. // Історія мистецтва і пам'яткоохоронної справи в Острозі та на Волині. Наук. зб. Вип. 2. Острів, 2009. С. 157–168.

³⁰ Ковальський Н. Акт 1603 года раздела владений князей Острозьких. С. 122.

³¹ Описи Острозьщини... С. 185–328

³² Сас П. Феодальні міста України в кінці XV — 60-х годах XVI в. Киев, 1989. С. 36.

³³ Ричков П. Архітектурно-просторовий розвиток Острога...

³⁴ Там само. С. 6–10. Рис. 2, 3.

³⁵ Там само. С. 20. Рис. 15, 16.

³⁶ Прищеп Б. Археологічні дослідження Острога доби князів Острозьких // Археологія. 2016. № 2. С. 110–118.

³⁷ Прищеп Б., Позіховський О., Романчук О., Чекурков В. Розкопки на території костелу Успіння Пресвятої Богородиці Діви Марії в м. Острозі Рівненської обл. // АД в Україні 2003–2004 рр. Запоріжжя, 2005. С. 262–265.

³⁸ Прищеп Б., Позіховський О., Бондарчук О. Дослідження в Острозі по вул. Академічній, 12 // АДУ 2009. Київ-Луцьк, 2010. С. 335–337.

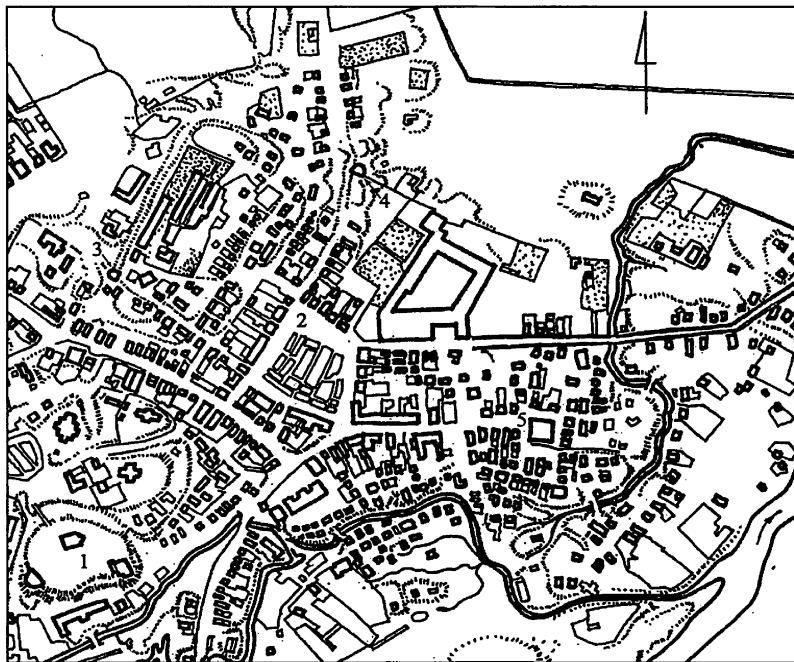

Рис. 3. Центральна частина Острога на топографічному плані 1833 р. (прорис П. Ричкова).
На плані позначено: 1 — Замкова Гора (дитинець); 2 — Ринок; 3 — Луцька брама; 4 — Татарська брама; 5 — синагога

долиною, що виходить до заплави р. Вілії. З півдня ця територія відокремлена заглибленим узвозом, за доби князів Острозьких тут проходила дорога, якою із пригородка виїжджали до міста на ринкову площу³⁹.

На території старого міста у 2007–2008, 2013 рр. археологічні роботи проведені на проспекті Незалежності, 3 у зв'язку з будівництвом тут нового корпусу Національного університету «Острозька академія»⁴⁰. Всього розкопано близько 400 кв. м площі. Культурний шар і споруди XVI–XVII ст. виявлено також в розкопі на розі вулиць Острозького і Яворницького⁴¹ та на Новому місті на ділянці, що

на вулиці Згоди, 7⁴². До цього переліку досліджень широкими площами слід додати понад 40 археологічних експертиз, проведених в історичній частині Острога.

Сформована в ході цих археологічних робіт джерельна база дозволяє вивчати не лише матеріальну культуру жителів на різних етапах розвитку поселення, але також його забудову та планову структуру.

Острозький замок було збудовано на слов'яно-руському городищі. Така думка раніше неодноразово висловлювалась науковцями⁴³. Під час археологічних розкопок на території замку в 2004 і 2008 рр. вдалось отримати нові матеріали, що підтвердили цю точку зору. В розкопі на північ від костелу Успіння Богородиці було виявлено ділян-

³⁹ Описи Острожчини... С. 88.

⁴⁰ Прищепя Б., Бондарчук О., Позіховський О. Археологічні роботи в Острозі на проспекті Незалежності, 3 // АД в Україні 2008 р. Київ, 2010. С. 240–242; Прищепя Б., Бондарчук О. Археологічні дослідження міської забудови доби князів Острозьких на проспекті Незалежності, 3 в Острозі // Історія музейництва і пам'яткоохоронної справи в Острозі та на Волині: наук. зб. Вип. 3. Острок, 2011. С. 104–113.

⁴¹ Прищепя Б., Чекурков В., Бондарчук О., Войтюк О., Позіховський О., Ткач В. Звіт про археологічні експертизи та розвідки на території Рівненської області в 2009 році // Фонди РОКМ. № 24567. С. 38–39.

⁴² Прищепя Б., Позіховський О., Чекурков В. Розкопки на території «Нового міста» в Острозі // АД в Україні 2004–2005 рр.: 36. наук. пр. Вип. 8. Київ-Запоріжжя, 2006. С. 311–315.

⁴³ Раппопорт П. Военное зодчество западнорусских земель X–XIV в. // МИА СССР. Вып. 140. Ленинград, 1967. С. 42; Годованюк О. Найдвиніші оборонні споруди на Замковій горі в м. Острозі // АД в Україні в 1969 р. Київ, 1972. С. 318.

ку оборонного валу, спорудження якого датовано кінцем Х — початком ХІ ст., він став основою для побудови зовнішніх замкових укріплень за часів князів Острозьких⁴⁴. За дільчим актом 1603 р. замок складався із дитинця і пригородка. Дитинець (Замкова гора) площею 0,5 га мав потужні укріплення, тут збереглися вежа Мурована, башта Нова і Богоявленська церква. Пригородок — прилегла до дитинця укріплена частина замку із князівськими будівлями, дворами шляхти, Миколаївською, Успенською, Глибогориською церквами (рис. 4, А, В, С) та костелом Успіння Богородиці.

Дитинець Острозького замку навіть на початку ХVІІ ст. мав ділянку із дерев'яними оборонними спорудами. Якщо із південної і західної сторін його захищали кам'яні стіни, з півночі головні оборонні функції виконувала Богоявленська церква, то вздовж східного краю майданчика знаходились дерев'яні городні та дерев'яна вежа, котра стояла поряд з Богоявленською церквою⁴⁵ (рис. 4, 1). Замкові городні згадуються і раніше, в підтвердженні прав Беати Острозької на маєтки 1542 р.⁴⁶ Оборонна лінія Пригородка Острозького замку на початку ХVІІ ст. майже повністю складалася із дерев'яних елементів: трьох башт (рис. 4, 2, 4, 6) і трьох брам (рис. 4, 3, 5, 7), а простір між ними захищав дерев'яний паркан⁴⁷. Лише між баштою Новою, що на дитинці, та дерев'яною баштою «в рогу пригородка над ставом» (рис. 4, 2) за дільчим актом 1603 р. вже була мурована стіна⁴⁸.

Першою кам'яною монументальною спорудою на дитинці Острозького замку вважають вежу Муровану. Її побудову датують другою половиною ХІV ст.⁴⁹ або ж кінцем ХІV — початком ХV ст.⁵⁰ Слід зазначити, що писемних джерел, які б підтвердили таке датування, немає. Не вдалося виявити переконливих доказів ранньої побудови башти і під час історико-архітектурних досліджень. Тому О. Годованюк посилає на згадку в грамоті 1386 р. терміну «...Острог, місто та замок» і висловила припущення, що в цей час мурована вежа вже існувала⁵¹. Однак, писемне джерело лише фіксує наявність замку, в той час, вірогідно, його захищали лише дерево-земляні укріплення. На Волині будівництво мурованих замків у середині — другій половині ХІV ст. проводи-

лось лише в державних містах Луцьку⁵² і Кременці⁵³. Тому висловлюємо здогад, що вежу Муровану було збудовано пізніше, вірогідно у середині чи другій половині ХV ст.

Оборонні функції виконувала також Богоявленська церква. Її північна стіна мала товщину 2,8 м, у нижній частині стіни було влаштовано чотири бійниці, у верхній — чотири вузькі вікна з кам'яними готичними обрамленнями, які в разі потреби, напевне, також могли виконувати функції бійниць⁵⁴. Стосовно патронату будівництва Богоявленської церкви, то найбільш переконливою є версія, яку обґрунтував у своєму дослідженні польський мистецтвознавець В. Луцкевич у кінці ХІХ ст. Він пов'язав спорудження храму з діяльністю князя К. І. Острозького. А знайдену на руїнах Богоявленської церкви дату «1521» дослідник пояснює як замір перебудови князем Костянтином Івановичем усього замку, а її початком було спорудження церкви⁵⁵. Цю версію підтримали сучасні дослідники Острог'яни⁵⁶. Зазначимо принагідно, що свідченням розвитку будівельної справи в Острозі у першій третині ХVІ ст. є запис у акті введення у володіння Острозькою волостю Беати і Гальшки Острозьких 1542 р. та про передачу з цегельні 47 тисяч цегли і кахлів полив'яних на три печі⁵⁷.

Наявні писемні джерела не дають підстав для датування перших оборонних кам'яних об'єктів Острозького замку другою половиною ХІV ст. Початок масштабної реконструкції дитинця і замину дерев'яних укріплень кам'яними, вірогідно, слід віднести до часів князя К. І. Острозького і датувати кінцем ХV — першою третинною ХVІ ст.⁵⁸

В дільчому акті 1603 р. згадуються різноманітні будівлі житлового і господарського призначення, розміщені на дитинці. Поряд із вежею Мурованою були розташовані будинки дерев'яний, далі, в напрямку до башти Нової — кухня, колодязь («студня

⁵² Троневиц П. Луцький замок. Луцьк, 2003. С. 32.

⁵³ Крощенко Л. Визначення часу побудови мурованого замку в Кременці // 3 історії української реставрації. Додаток до щорічника «Архітектурна спадщина України». Київ, 1996. С. 256–257; Прищепа Б. Археологічна колекція слов'яноруського часу з розкопок Є. Паламенської на Замковій Горі у Кременці // Міста давньої Русі. Київ, 2014. С. 302–309.

⁵⁴ Годованок О. Пам'ятки будівельної діяльності... С. 48.

⁵⁵ Łuszczkiewicz W. Ruina Bogojawleńskiej cerkwi... S. 89.

⁵⁶ Володіння князів Острозьких на Східній Волині (за інвентарем 1620 року) / пер., упоряд. і передм. І. Ворончук. Київ: Старокосятинів, 2001. С. 10; Ричков П., Луц В. Архітектурно-мистецька спадщина князів Острозьких. Київ, 2002. С. 77; Ульяновський В. «Славний для всіх часів чоловік», князь Костянтин Іванович Острозький. Вип. 2. Острог, 2009. С. 115–116.

⁵⁷ Описи Острожчини. С. 26.

⁵⁸ Кемпа Т. Костянтин Василь Острозький (бл. 1524/1525–1608). Воевода київський і маршалок землі Волинської. Хмельницький, 2009. С. 103

⁴⁴ Прищепа Б. Матеріали до реконструкції історичної топографії Острога... С. 23–28; Прищепа Б. Погоринські міста в Х–ХІІІ ст. Рівне, 2016. С. 93–97.

⁴⁵ Описи Острожчини. С. 94.

⁴⁶ Там само. С. 35.

⁴⁷ Там само. С. 88, 94.

⁴⁸ Там само. С. 94.

⁴⁹ Годованок О. Пам'ятки будівельної діяльності... С. 42–43.

⁵⁰ Ричков П., Луц В. Архітектурно-мистецька спадщина князів Острозьких. Київ, 2002. С. 52.

⁵¹ Годованок О. Пам'ятки будівельної діяльності. С. 42.

мурована»), між баштою Новою і брамою стояли будинки («домки»)». ⁵⁹

На території пригородка на захід від дитинця наріжним оборонним об'єктом була башта велика дерев'яна, що стояла на розі пригородка, над ставом ⁶⁰ (рис. 4, 2). Від цієї башти лінія оборони продовжувалась на північ до брами, якою виїжджали на передмістя Загороддя (рис. 4, 3). Далі на північ пригородок був захищений парканом до брами, якою виїжджали з пригородка в Ринок (рис. 4, 5). Між цими двома брамами стояла башта без верху в розі пригородка, над міським парканом ⁶¹ (рис. 4, 4). Умовна лінія, проведена з півночі на південь, від цієї башти до мосту через оборонний рів дитинця ділила пригородок на дві частини, які за дільчим актом 1603 р. передавались у спадок синам князя В.-К. Острозького: східна — Янушу, а західна — Олександру.

Від брами, якою виїжджали з пригородка в Ринок, укріплення пригородка (паркан) продовжувались на південь до вежі Мурованої, що стояла в південно-східному куті дитинця. На цій ділянці оборони в дільчому акті 1603 р. згадуються башта дерев'яна над мостом навпроти шпиталю і брама в рові, котрою виїжджають до млинів ⁶² (рис. 4, 6, 7).

Уся система оборони пригородка включала три дерев'яні башти, три основні брами і четверту допоміжну браму чи фіртку в оборонному рові дитинця поблизу вежі Нової. Майже по всьому периметру пригородок на початку XVII ст. був захищений до-сить простою дерев'яною конструкцією — парканом.

Реконструкція укріплень пригородка розпо-чалася із побудови муру в його південно-західній частині. Спочатку нова кам'яна стіна з'єднала башту Нову на дитинці і башту дерев'яну в рогу пригородка, а згодом, як свідчить фрагмент ревізії володінь О. Острозького 1620 р., її продовжили до брами, якою виїжджали на Загороддя ⁶³. Ймовірно, однією з причин, яка зумовила першочергову побудову мурів у цій частині пригородка, була потреба надійно захистити князівський господарський двір. На захід від дитинця на пригородку в дільчому акті 1603 р. згадуються будинок кухмістерський з кухнею, чотири склепи, спіжарня, лазня ⁶⁴.

У центральній частині пригородка були розміщені стайня з подвір'ям, при ній друкарня і школа, у східній і північно-західній частинах — двори шляхти ⁶⁵. З інших джерел відомо, що в межах пригородка стояли церкви Миколаївська, Успенська (Пречистенська), Глібобориська і костел Успіння Богородиці ⁶⁶.

Рис. 4. Замок в Острозі за актом 1603 р. Церкви, що не збереглися: А — Миколаївська; В — Успенська; С — Глібобориська. Умовні позначення: а — старе русло р. Грабарки; б — паркан; с — городні; д — кам'яна стіна; е — башта; ф — брама.
Кресленник Б. Прищепя

Місто і передмістя за дільчим актом 1603 р. Міські об'єкти фортифікації в дільчому акті 1603 р. детально не описані, вони названі лише як орієнтири в переліку власників домів, розташованих вздовж вулиць і поблизу лінії оборони міста. В документі згадані три міські брами (Луцька, Татарська і Жидівська або Заріцька), зафіксовані також дерев'яні укріплення типу «паркану» на трьох ділянках: 1) поблизу замкового пригородка в кінці вулиці перед замком ⁶⁷ (західний рубіж оборони міста); 2) на північ від Луцької брами, поблизу вулиці Пречниці ⁶⁸; 3) в кінці вулиці Миської ⁶⁹ (східний рубіж оборони міста). Поблизу Луцької брами, де оборонний рубіж перетинав височину, вірогідно, було насипано земляний вал і перед ним прокопано рів. Їх сліди простежуються на старих планах Острога ⁷⁰.

Муровані оборонні стіни навколо міста згадуються в інвентарі ординарної частини Острозької волості 1621 р.: «Okolo samego miasta starego mur.» ⁷¹. Але чи були мурованими на той час Луцька і Татарська брами, в документі інформації немає. Нещодавно введено в обіг історичне джерело, яке

⁵⁹ Описи Острожчини... С. 88, 94.

⁶⁰ Там само. С. 94.

⁶¹ Там само.

⁶² Там само. С. 88.

⁶³ Там само. С. 94, 185.

⁶⁴ Там само. С. 94.

⁶⁵ Там само. С. 88–89, 94–95.

⁶⁶ Вихованець Т. Острозькі храми... С. 168–174.

⁶⁷ Описи Острожчини... С. 88, 89.

⁶⁸ Там само. С. 89.

⁶⁹ Там само. С. 95.

⁷⁰ Ричков П. Архітектурно-просторовий розвиток Острога... Рис. 15.

⁷¹ Описи Острожчини... С. 301.

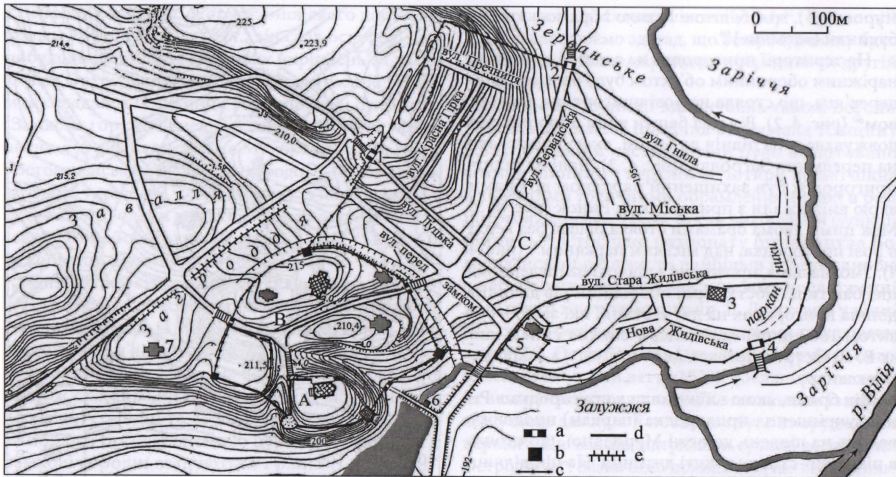

Рис. 5. Місто Острог за актом 1603 р. Буквами позначені: А — дитинець; В — пригородок; С — Ринок. Цифрами позначені: 1 — Луцька брама; 2 — Зерванська або Татарська брама; 3 — школа жидівська; 4 — брама Жидівська або Заріччя; 5 — штаб-квартира і монастир; 6 — млин під самим замком; 7 — церква Параскеви-П'ятниці. Умовні позначення: а — брама; б — башта; с — паркан; д — кам'яна стіна; е — вал. Кресленик Б. Прищепи

дозволяє уточнити час будівництва Татарської кам'яної брами. Її план був зафіксований італійським архітектором Джакомо Бріано в 1630 році, коли на запит Анни-Алоїзії Ходкевич він прибув до її столичного міста з метою напрацювання проектних пропозицій стосовно розпочатого спорудження єзуїтського колегіуму. Це джерело однозначно засвідчує на той час існування як самої брами, так і міського муру. П. Ричков прийшов до висновку, що Луцька і Татарська брами були збудовані в період між проведенням поділу Острозщини (1603 р.) та створенням креслень Д. Бріано (1630 р.)⁷². Виходить, що в другій половині XVI ст. місто ще не мало кам'яних об'єктів фортифікації.

Т. Вихованець висловив думку, що формування Ринкової площі в Острозі припадає на першу половину XVI ст., а можливо і на кінець XV ст.⁷³. Однак слід врахувати також спостереження В. Атаманенка, що в дільчому акті поділу 1603 р. відображено зміни, які відбулися в ході перебудови міста, проведеної князем В.-К. Острозьким після остаточного переходу Острога до його рук, тобто в останній чверті XVI ст.⁷⁴ У плані ринкова площа була близька до

трапеції, її приблизні форми і розміри для кінця XVI–XVII ст. дозволяють визначити плани міста кінця XVIII–XIX ст. Достій чітко Ринкова площа показана на перспективному плані 1793–1795 рр., а також на плані 1833 р.⁷⁵ За розрахунками дослідників, вона мала три сторони майже однакові, задовжки близько 80 м, а четверта, південно-західна сторона, була довшою — близько 90 м, її площа складала близько 0,9 га⁷⁶ (рис. 5, С).

За дільчим актом 1603 р. на ринковій стороні князя Януша (північно-західній) було сім будинків⁷⁷. Три інші ринкові сторони (переї) князя Олександра названі, очевидно, за годинниковою стрілкою. На північно-східній переї було п'ять будинків, на південно-східній — сім будинків, а на південно-західній (найдовшій) переї в документі названі чотири господарі: Юсь Жид (кам'яниця), Васко Кокорик, Филип Босий аліас Васко, Олешко Римар⁷⁸. В. Атаманенко звернув увагу на значне зменшення кількості ринкових будинків. За його підрахунками, у 1603 р., їх було 21, а за поборовим реєстром

⁷⁵ Ричков П. Архітектурно-просторовий розвиток Острога... С. 8–12, 20. Рис. 2, 5, 15.

⁷⁶ Атаманенко В. Розвиток просторової організації Острога... С. 39; Ричков П. Острозький XVI–XVII ст. (архітектурно-планувальний розвиток міста // Острозька Академія: історія та сучасність культурно-освітнього осередку. Енциклопедичне видання. Острозьк, 2019. С. 386.

⁷⁷ Описи Острозщини. С. 89.

⁷⁸ Там само. С. 75, 79–80, 89, 95.

⁷² Ричков П. Ренесансні аттики у формуванні архітектурної ідентичності культурного домену Острозьких // Острозька давина. Наук. зб. Вип. 4. Острозьк, 2015. С. 126–127.

⁷³ Вихованець Т. Острозький Ринок... С. 522.

⁷⁴ Атаманенко В. Розвиток просторової організації Острога... С. 37.

1603 р. — 43. Як зазначив історик, в дільчому акті 1603 р. відображені зміни, які відбулися в Острозі в останній чверті XVI ст., в ході перебудови міста, окрема проведено перепланування Ринка, причому його розміри зменшилися⁷⁹.

В дільчому акті 1603 р. названі дев'ять міських вулиць Острога: «перед замком», Зерванська, Луцька, Красна Гірка, Пречниці, Миська, Гнила, Стара Жидівська, Нова Жидівська (рис. 5).

Вулиця «перед замком» сформувалася в долині, яка розділяла замок і місто. По цій долині весняні води, які називали «Невестка», збігали до річки Вілії⁸⁰. Вулиця проходила із північного заходу на південний схід вздовж північно-східної ділянки захисних укріплень пригородка, вірогідно, нині це частина проспекту Незалежності від вул. Князів Острозьких до вулиці Островського. В дільчому акті 1603 р. вказано, що ця вулиця закінчувалась біля паркану⁸¹. Очевидно, мова йде про міську лінію оборони, що оточувала башту на розі пригородка і Луцьку браму. В первинному поборову реєстрі 1576 р. зазначено, що вулиця перед замком починається від шпиталю⁸². Цей шпиталь за монастирем знаходився при вїзді із старого міста до Нового міста, біля греблі на р. Вілії⁸³ (рис. 5, 5). В дільчому акті 1603 р. згадано монастир або шпиталь в місті Острозі над річкою Вілією⁸⁴. Аналіз документів кінця XVI — першої половини XVII ст. дозволив С. Горіну зробити висновок, що на початку існував шпиталь, а пізніше було засновано монастир⁸⁵. На території шпиталю і монастиря знаходилась Троїцька церква, яку Анна-Алоїза Острозька передала у 1624 р. єзуїтам⁸⁶. Оскільки шпиталь вперше згадується в 1576 р., то Т. Вихованець припустив, що він виник у 1575–1576 рр.⁸⁷ Зауважимо однак, що в умовах постійного військового протистояння з татарами, а також небезпеки пошестей, шпиталь був потрібний у місті й раніше, а тому цілком можливо, що він з'явився ще в часи князя К. І. Острозького в кінці XV — на початку XVI ст.

Під час археологічних досліджень у 2008 р. ділянки на розі вулиць Островського і Яворницького було виявлено підвальну частину великої наземної будівлі кінця XVI — першої половини XVII ст. Віро-

гідно, вона входила до комплексу будівель шпиталю і монастиря⁸⁸.

В дільчому акті 1603 р. на вулиці перед замком названо 13 домів, а в поборовому реєстрі 1576 р. їх вказано 32. Простежується та ж тенденція до зменшення кількості домів, на яку звернув увагу В. Б. Атаманенко, характеризуючи Ринок в Острозі. Очевидно, ці зміни теж пов'язані з реорганізацією міського простору в останній чверті XVI ст.

Вулиця Зерванська (Зарванська) починалася від північного кута Ринку і продовжувалася до Татарської брами⁸⁹. Це одна з найстаріших вулиць Острога, разом з вулицею перед замком вона згадується в первинному поборовому реєстрі 1576 р.⁹⁰. На ній за дільчим актом 1603 р. знаходилось 19 домів, а в 1576 їх було 46.

Назву вулиці Зерванської дослідники пов'язують із словосполученням «за ровом». В. Атаманенко висловив припущення, що мається на увазі рів давнього посаду, який відмежовував із заходу найбільш придатну для забудови східну частину мису від продовження височини. Тому вулиця, що сформувалась паралельно до рову, за межами укріпленої частини посаду, дістала таку назву⁹¹. Але слідів оборонного рову посаду поки що не виявлено. Та й проведені археологічні розкопки на північний захід від ринкової площі засвідчили, що цю територію почали заселяти ще в другій половині XIV ст.⁹², а значить, вул. Зерванська сформувалась на території давнього посаду, а не за його межами.

Давні вулиці з такою назвою мали Львів і Кам'янець-Подільський. У Кам'янці-Подільському вулиця Зарванська вперше згадується в 1700 р., вона з'єднувала Ринок Руський і Ринок Польський. За однією з версій її назва пов'язана з ровом і валом, які, можливо, зі сходу і півночі проходили поблизу церкви Св. Трійці на Руському Ринку. Припускається також, що назва походить від застарілого діалектного вислову «зарвана вулиця», що означає безлад, анархію⁹³. Друга версія більш відповідає реаліям пізнього середньовіччя, адже і в Кам'янці-Подільському, і в Острозі Зарванські вулиці знаходились поряд з ринковою площею, де в ярмаркові дні було людно і гамірно.

Вулиця Луцька починалася від західного кута Ринку і закінчувалась біля Луцької брами⁹⁴. Вона

⁷⁹ Атаманенко В. Розвиток просторової організації Острога... С. 37.

⁸⁰ Описи Острожчини... С. 91.

⁸¹ Там само. С. 89.

⁸² Там само. С. 48.

⁸³ Kardaszewicz St. Dzieje dawniejsze miasta Ostroga: Materiały do historii Wołynia Warszawa — Kraków, 1913 S. 93.

⁸⁴ Описи Острожчини... С. 97–98.

⁸⁵ Горін С. Монастирі Луцько-Острозької єпархії кінця XV — середини XVII ст.: функціонування і місце у волинському оточенні. Київ, 2012. С. 291–293.

⁸⁶ Там само. С. 292.

⁸⁷ Вихованець Т. Острозькі храми... С. 175.

⁸⁸ Прищепа Б., Чекурков В., Бондарчук О., Войтюк О., Позіховський О., Ткач В. Звіт про археологічні експертизи та розвідки на території Рівненської області в 2009 р. Фонди РОКМ, НД 24567. С. 38–39.

⁸⁹ Описи Острожчини... С. 89.

⁹⁰ Там само. С. 48.

⁹¹ Атаманенко В. Розвиток просторової організації Острога. С. 38, 41–42.

⁹² Прищепа Б. Погоринські міста... С. 37–39, 108–109. Рис. 12.

⁹³ Прокопчук В., Старенький І. Топонімічний словник Кам'янця-Подільського. Кам'янець-Подільський, 2014. С. 61–62.

⁹⁴ Описи Острожчини... С. 89.

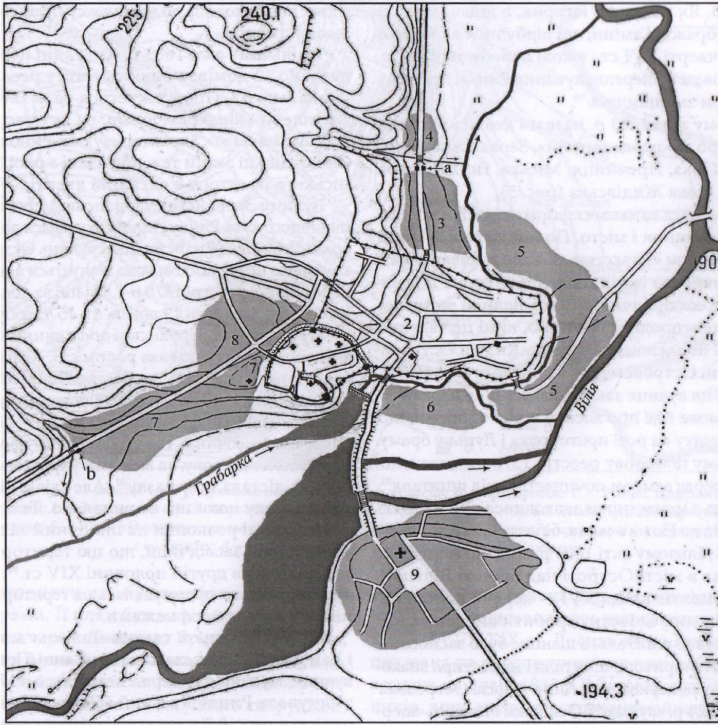

Рис. 6. Місто Острозьке з передмістями за актом 1603 р.: 1 — замок; 2 — місто; передмістя: 3 — Зерванське; 4 — Губина Воля; 5 — Заріччя; 6 — Залужжя; 7 — Загороддя; 8 — Завалля; 9 — Нове місто із Застав'ям. Буквами позначено: а — брама Зерванська; б — брама Загородська Кресленник Б. Прищепи

простежується на плані міста 1833 р. (рис. 3). Ділянку цієї вулиці виявлено під час археологічних розкопок на майданчику, де збудовано новий корпус Національного університету «Острозька Академія», на проспекті Незалежності, 3. Ця територія була давнім схилом корінного берега, материк на дослідженій ділянці понижувався на південний схід, у розкопі завдовжки 35 м різниця рівнів залягання материка становила 3 м. Сліди дороги простежені вздовж південно-західної стінки розкопу. Її напрямком визначає рівчак, заповнений шматками цегли, печини, кістками тварин, дрібними уламками глиняного посуду XVI–XVII ст. Більшість знахідок з рівчака мають характерну заглажену поверхню, що свідчить про тривале перебування їх у водному потоці. Вулиця від Ринку піднімалася по схилу, ближче до Луцької брами він був досить крутий і тому вздовж вулиці сформувався рівчак, по якому в заплаву Вілії збігали дощові та талі води.

У південно-східній частині розкопу досліджено підвал дерев'яного наземного будинку № 57 та рештки інших об'єктів XVI ст. (№ 3, 5), кам'яні фундаменти будівлі № 45 (кам'яниці) і вхід до підвалу № 23 першої половини XVII ст. Поряд з кам'яницею відкрито ділянку вулиці Луцької, замощену в XVII ст. камінням⁹⁵. В інвентарі ординарної частини Острозької волості 1621 р. вулиця Луцька не згадується, а про вулицю Красна Гірка сказано, що вона знаходилася між Ринком і брамою⁹⁶. Виходить, що вулиця Луцька була перейменована на Красну Гірку.

Вийзд з міста через Луцьку браму не був зручний, адже потрібно було здолати крутосхил на вулиці Луцькій. Але з точки зору захисту міста Луцька

⁹⁵ Прищеп Б. Бондарчук О. Археологічні дослідження міської забудови... С. 104–113; Прищеп Б. Погоринські міста. . Рис. 69.

⁹⁶ Описи Острозьчини... С. 296.

брама знаходилась на найбільш вигідній ділянці північно-західної оборонної лінії Острога. Коли з'явилася нова зовнішня лінія дерево-земляних укріплень, а контроль власників міста за старою лінією оборони послабився, головним виїздом стала дорога по долині, тобто продовження вулиці перед замком на північний захід. Це добре видно на планах міста кінця XVIII — першої половини XIX ст.

За актом 1603 р. вулиця Красна Гірка продовжувалася від вулиці Луцької до північно-східної лінії міських укріплень⁹⁷. А вулиця Пречниці, вірогідно, проходила впоперек вулиці Красна Гірка, паралельно до північно-східної лінії цих укріплень. Вулиця, яка в акті 1603 р. названа Красна Гірка, в інвентарі 1621 р. описана як Попречниці, причому кількість будинків не змінилася, в обох документах їх 26. Вірогідно, вулиця Пречниці з дільчого акту 1603 р. названа в інвентарі 1621 р. «вулиця перед парканом», на ній в той час знаходилося 18 домів.

Вулиця Стара Жидівська починалася від південного кута Ринку і продовжувалася на схід до жидівської школи (рис. 5, 3) Таку її локалізацію запропонував Я. Перлштейн⁹⁸. На початку XVII ст. це була найбільша міська вулиця, на ній знаходилося 50 домів⁹⁹. Писемні джерела свідчать про формування єврейської громади в часи князя К.І. Острозького. «Жиди острозькі» згадуються в акті введення у володіння Острозькою волостю Беати та Гальшки Острозьких 1542 р.¹⁰⁰ З документа 1506 р. дізнаємося, що Масина Іванович Шульжич, син винницького вїйта, віддає в заставу свій маєток «жиду Острозькому»¹⁰¹. В публікаціях згадується більш рання дата, виявлена на надгробку з кладовища (1444 р.), вона нібито вказує на появу євреїв в Острозі в середині XV ст.¹⁰² Однак ця дата потребує перевірки.

Для визначення розташування вулиці Нової Жидівської в дільчому акті 1603 р. немає надійних орієнтирів, але, вірогідно, територіально вона була пов'язана зі Старою Жидівською. Запропоновану Я. Перлштейном локалізацію вулиці Старої Жидівської заперечив Т. Вихованець. Оскільки вона відійшла кн. Янушу, то на його думку, мала б знаходитися у західній частині міста, поблизу пригородка, і припускає, що на момент складання акту 1603 р. жидівських шкіл було дві: одна на Старій Жидівській вулиці, а друга — на Новій¹⁰³. Як вважає дослідник, Стара Жидівська вулиця починалася поблизу шпиталю і йшла вздовж паркану пригородка

до міського муру¹⁰⁴. Але між шпиталем і північно-західною ділянкою міських укріплень локалізована вулиця перед замком, а далі на північний схід паралельно до неї пролягала Луцька вулиця і розмістити тут ще одну вулицю неможливо через брак вільної території. Зазначимо також, що в дільчому акті 1603 р. вулиці описані послідовно починаючи від замку і якщо вулиця Стара Жидівська була поблизу пригородка, її включили б до цього акту зразу ж після опису замкової частки князя Януша. До того ж в документі вказано, що вулиця Стара Жидівська виходить із ринку¹⁰⁵, а запропонована Т. Вихованцем локалізація виключає таку можливість. Очевидно, Я. Перлштейн вірно прив'язав вулицю Стару Жидівську до синогагі, руйни якої збереглися до нашого часу. А вулиця Нова Жидівська, можливо, знаходилася на південь від синогагі і закінчувалася біля Жидівської (або Заріцької) брами¹⁰⁶ (рис. 5, 4). Вірогідно через цю браму потрапляли не лише на передмістя Заріччя, але й виїжджали на шлях, що вів на правий берег Горині і далі до Звягеля.

Вулиця Міська починалася від східного кута Ринку і була зорієнтована на схід до міського паркану¹⁰⁷. У фрагменті ревізії володінь князя Олександра Острозького 1620 р. вона названа Низькою¹⁰⁸, а в документі княгині Анни-Алоїзи Ходкевич 1624 р. на будівництво колегіуму ця вулиця названа Звягельською або Водною¹⁰⁹. Очевидно, нова назва «Звягельська» вказує, що в той час вулиця продовжувалася до брами, а за лінією укріплень дорога вела до мостів, якими переправлялися на правий берег р. Горині і потрапляли на шлях до Звягеля.

Вулиця Гнилу проходила вздовж міського паркану на північ від вулиці Міської. Локалізувати її дозволяє текст з фундаційного документа Анни-Алоїзи Ходкевич 1624 р. про відведення ділянки для будівництва колегіуму. Плац на костел і колегіум знаходився між вулицями Гнилою і Звягельською або Водною¹¹⁰.

За картографічними джерелами міська територія Острога на початку XVII ст. становила 16–17 га.

В дільчому акті 1603 р. названі щонайменше десять передмість: Зерванське, Губина Воля, Заріччя, Залужжя, Загороддя, Завалля, Застав'я, Бельмаж, Хорноща, двоє Тиновиці.

Зерванське передмістя сформувалося вздовж шляху на північ, як продовження Зерванської вулиці за Татарською або Зерванською брамою (рис. 6, 3). Воно було найбільшим серед передмість Острога, в акті 1603 р. тут названо 83 будинки і окремо ще

⁹⁷ Там само. С. 89.

⁹⁸ Перлштейн А. Описание города Острога... С. 138.

⁹⁹ Описи Острозьчини... С. 90.

¹⁰⁰ Там само. С. 24.

¹⁰¹ АЮЗР. Ч. 8. Т. IV. С. 174–178.

¹⁰² Вихованець Т. Острозький Ринок... С. 193.

¹⁰³ Вихованець Т. Інвентар Острога та частини Острозьчини від 1708 року як джерело з історичної топографії міста // Вісник Нетішинського краєзнавчого музею. Т. 2–3. Нетішин, 2003–2004. С. 31.

¹⁰⁴ Вихованець Т. Острозькі храми... С. 196

¹⁰⁵ Описи Острозьчини... С. 90.

¹⁰⁶ Там само. С. 95.

¹⁰⁷ Там само. С. 95.

¹⁰⁸ Там само. С. 190.

¹⁰⁹ Вихованець Т. Острозький єзуїтський колегіум: планувально-архітектурний аспект // Наук. записки НУ «Острозька Академія». Серія: Історичні науки. Вип. 4. Острого, 2004. С. 239.

¹¹⁰ Вихованець Т. Острозький єзуїтський колегіум... С. 239.

62 господарів татар і 6 християн¹¹¹. Вірогідно татари були осаджені в Острозі князем К. І. Острозьким, а за князя В.-К. Острозького на передмісті збудували мечеть¹¹². На заході межею передмістя були круті схили корінного берега, а на сході — річище Старої Вілії, за яким починалося передмістя Заріччя¹¹³. На півночі Зерванське передмістя закінчувалося біля мосту Плескачового, тут була брама (рис. 6, а). Далі знаходилося невелике передмістя Губина Воля, де за дільчим актом 1603 р. мешкали 9 містян¹¹⁴. Локалізувати міст Плескачовий і браму допомагає план Острога 1833 р. На ньому приблизно за 450 м на північ від Татарської брами шлях перетинає струмок, він витікає із яру, що обмежував з півдня християнське кладовище. Там же над дорогою на плані позначено «Застава». Саме цей струмок, вірогідно, і був північною межею Зерванського передмістя.

Як зазначено вище, передмістя Заріччя починалося на схід від Зерванського, за річищем Старої Вілії. Очевидно, воно продовжувалося на південь до Жидівської чи Заріцької брами (рис. 6, 5). А далі, ближче до шпиталю і монастиря, сформувалося передмістя Залужжя¹¹⁵ (рис. 6, 6).

Велику територію займало Загороддя, хоча тут нараховувалося лише 27 домів (рис. 6, 7). Воно починалося від долини, що розділяла замок і місто (на південний захід від Луцької брами) і продовжувалося до Загородської брами, а далі тяглося на південний захід вздовж заплави р. Вілії до Бельмажу і до Хорнощі, і аж до самого Межиріччя¹¹⁶. Згаданий Бельмаж, на якому був дворець архієпископа і мешкали його селяни¹¹⁷, локалізується на місці села Бельмаж, показаного на плані 1833 р. приблизно за 1 км від замку князів Острозьких над шляхом до Межиріччя. Передмістя Бельмаж і Горнощ (Хорноща) згадуються і раніше у документі 1542 р.¹¹⁸

Загородська брама, як ми вважаємо, це не брама в системі оборони пригородка, якою виїжджали на Загороддя, а брама на шляху до Межиріччя, біля якої, власне, закінчувалася забудова передмістя Загороддя. Припускаємо, що брама знаходилася за 700 м від замку, там де з яру витікає струмок, ліво-бережний доплив р. Грабарки (рис. 6, б). На плані 1833 р. в цьому місці позначено кам'яний стовп.

Як видно із дільчого акту 1603 р. значна частина мешканців Загороддя займали привілейоване

становище, тут проживали замкові слуги (кухар, пекар, садівник, пушкар, коваль, тесля, візник, двоє воротників), православні священники Онуфрійський, Богоявленський, Іванівський, Микулинський, П'ятиницький, Глібобориський та діакон, також згадано будинок війта¹¹⁹.

Слушно видається думка В. Атаманенка, що Загороддя становило ще одну лінію оборони, яка прикривала місто і пригородок із північного заходу¹²⁰.

Передмістя Завалля знаходилося на північний захід від Загороддя (рис. 6, 8). Назва «Завалля» вказує на те, що ці два передмістя розділяв оборонний вал. В інвентарі ординарної частини Острозької волості 1621 р. передмістя Завалля не згадується, очевидно, воно було об'єднане із Загороддям¹²¹. В інвентарі 1621 р. описано нову зовнішню лінію оборони, яка захищала передмістя Загороддя і Суху Волю із північного заходу. Вона складалася із земляного валу з острогом, включала також дерев'яні башти і три брами¹²². Відзначимо, що на планах Острога кінця XVIII — першої половини XIX ст. ця лінія оборони включає бастіони. Вірогідно, вони з'явилися під час реконструкції земляних укріплень після 1621 р.

Якою була площа острозьких передмість на початку XVII ст. за наявними джерелами встановити неможливо, однак, зазначимо, що в них проживало близько 60% містян.

Острог в кінці XV — першій третині XVI ст. Для відтворення планувальної структури Острога в означений часовий проміжок базовими є наступні міркування. По-перше, цей етап є важливим у розвитку міста, саме тоді воно стало центром великих земельних володінь князя К. І. Острозького. По-друге, планування оборонних споруд замку, зафіксоване у писемних джерелах першої половини XVII ст. має давні традиції і збереглося від XV — початку XVI ст., а зміни виявляються в особливостях забудови дитинця і пригородка, поступовій заміні дерев'яних оборонних споруд на кам'яні. По-третє, після передачі у 1542 р. Острога і Острозької волості Беаті та Гальшиці Острозьким, очевидно, значних робіт по розбудові та переплануванню міста не проводилось, тому дані актів 1542 р. та поборових реєстрів 1576 і 1577 років можуть бути використані для характеристики просторового розвитку міста першої третини XVI ст. По-четверте, в дільчому акті 1603 р. відображені значні зміни у плановій структурі міста, які відбулися в останній чверті XVI ст.

У документі про підтвердження прав Беати Острозької 1542 р. вулиці Острога названі сумарно, переліку їх тут немає¹²³. А в первинному поборовому

¹¹¹ Описи Острожчини... С. 90–91.

¹¹² Kardaszewicz St. Dzieje dawniejsze miasta Ostroga .S. 120.

¹¹³ Описи Острожчини... С. 90

¹¹⁴ Там само. С. 90–91.

¹¹⁵ Там само. С. 97

¹¹⁶ Там само. С. 91.

¹¹⁷ Там само. С. 77, 92.

¹¹⁸ Тесленко І. Акт поділу володінь між кн. Беатою з Костельця і кн. Гальшкою Острозькою 1542 року як джерело з соціально-економічної історії Острозької волості // Архівознавство. Археографія. Джерелознавство. Міжвідомчий науковий збірник. Вип. 3: Джерелознавчі дисципліни. Київ, 2001 С. 115.

¹¹⁹ Ковальський Н. Акт 1603 года раздела владений .. С. 133; Описи Острожчини... С. 91.

¹²⁰ Атаманенко В. Розвиток просторової організації Острога... С. 43.

¹²¹ Там само. С. 44.

¹²² Описи Острожчини. С. 301.

¹²³ Там само. С. 30, 35.

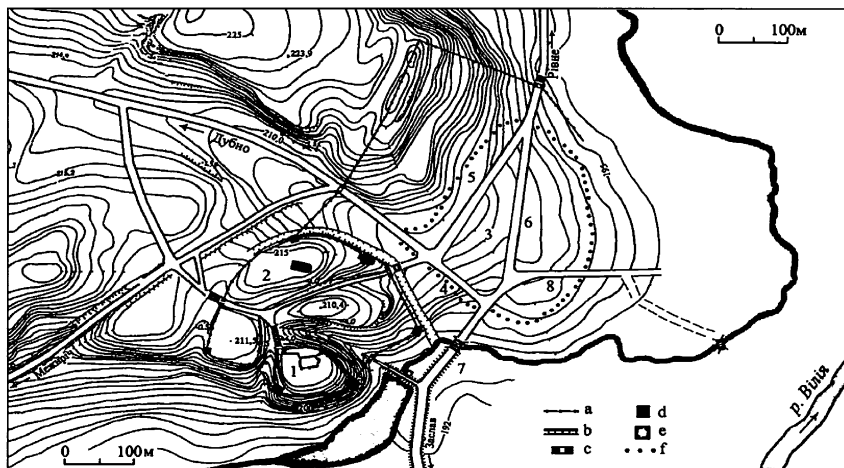

Рис. 7. Місто Острог за часів князя К.І. Острозького (кінець XV — перша третина XVI ст.):
1 — дитинець; 2 — пригородок; 3 — Ринок; 4 — вулиця перед замком; 5 — вулиця Зарванська; 6 — дорога від Зарванського передмістя на Застав'я; 7 — гребля від міста на Застав'я; 8 — жидівська вулиця. Умовні позначення: а — паркан; б — городні; с — брама; d — башта; e — млин; f — межі поширення культурного шару XV — початку XVI ст. Кресленник Б. Прищепи

реєстрі 1576 р. згаданий ринок, вулиця перед замком і вулиця Зарванська¹²⁴. Обидві ці вулиці були пов'язані із основними шляхами, що вели до міста. Вулиця перед замком (рис. 7, 4) сформувалася вздовж дороги, яка вела на захід, до Дубна, Луцька. Виходячи з аналізу особливостей рельєфу місцевості міркуємо, що спочатку ця дорога проходила на північний схід по давній долині, яка відділяла замок від міста. І лише після реконструкції міських укріплень, вірогідно, у 70–80-х роках XVI ст., проїзд на захід з вулиці перед замком був перекритий і з міста стали виїжджати по вул. Луцькій, яка вела з Ринку до Луцької брами. На сході, поблизу шпиталю, вулиця перед замком сполучалася з шляхом, що вів на правий берег річки Вілії (рис. 7, 7) і далі до Заслава.

Вулицю перед замком перетинала дорога, якою виїжджали з пригородка в місто, вона продовжувалася як шлях з міста на північ (рис. 7, 5), вздовж лівого берега Горині до Бродова, а далі до Рівного. На цій дорозі сформувалися вулиця Зарванська і Зарванське передмістя. Якщо в'їжджати в місто з півночі, то відгалуження цієї дороги (рис. 7, E) виводило на греблю (рис. 7, 7), якою добирались до передмістя за річкою Вілією¹²⁵. Очевидно, це передмістя отримало назву Застав'я, а в останній чверті XVI ст. перетворилося на окреме місто-пригород¹²⁶.

Вірогідно, в часи князя К.І. Острозького з'явилася вулиця Жидівська. Як зазначалося раніше, про острозьких євреїв повідомляє документ початку XVI ст. Єврейські будинки постали при дорозі, яка вела на схід (рис. 7, 8) до передмістя Заріччя. Ймовірно, цією дорогою виїжджали також на правий берег Горині поблизу Вельбівного чи Нетішина і далі шлях вів до Звягеля.

Ринкова площа сформувалась між вулицями передзамковою, Зарванською та дорогою, що перетинала територію міста із півночі на південь. Вірогідно, на початку XVI ст. вона була трикутною (рис. 7, 3). Такий тип планування ринкової площі (двовуличне планування) є одним з характерних для міст Центральної Європи. Інші два типи це сочевидний (одновуличне планування) і з прямокутною ринковою площею. Дослідники пізньосередньовічної архітектури висловили думку, що усі три типи поширилися в українських містах під впливом західних сусідів¹²⁷. Трикутну ринкову площу мав, наприклад, Луцьк у XIV–XVI ст.¹²⁸.

За археологічними джерелами, за часів князя К.І. Острозького міська площа Острога становила 4–5 га. Для характеристики острозьких передмість цього часу археологічних джерел немає, відсутні також

¹²⁴ Там само. С. 47–48.

¹²⁵ Описи Острожчини... С. 49.

¹²⁶ Атаманенко В. Розвиток просторової організації Острога... С. 42.

¹²⁷ Олійник О. Містобудівний розвиток західних земель України: між Сходом та Заходом // Архітектурна спадщина України. Вип. 1. Маловивчені проблеми історії архітектури та містобудування. Київ, 1994. С. 62.

¹²⁸ Колосок Б., Метельницький Р. Луцьк: історико-архітектурний нарис. Київ, 1991. С. 61, 63.

писемні свідчення. Однак у документі 1542 р. знаходимо формулювання «...замок Острог со всімъ его будованемъ и место Острозьское со всіми улицами и широкостями его», де термін «широкості» може означати в тому числі і передмістя. Припускаємо, що в першій третині XVI ст. існували передмістя Загороддя, Зарванське, Заріччя, а також — Бельмаж і Горнощ (Хорноща), згадані в документі 1542 р.

Висновки. Нами розглянуто топографію міста Острога в межах двох етапів розвитку: за часів князя К. І. Острозького (кінець XV — перша третина XVI ст.) і князя В.-К. Острозького (остання чверть XVI — початок XVII ст.). На обох етапах Острог складався з трьох структурних одиниць: замку, міста і передмість. Аналіз планової структури замку дозволяє зробити висновок, що вона не зазнала суттєвих змін за часів В.-К. Острозького. Замок мав дві частини — дитинець (0,5 га) і пригородок (2,7 га), його загальна площа досягала 3,2 га. Дитинець був захищений частково мурованими спорудами, а частково дерев'яними. Пригородок був оточений земляним валом, у систему його оборони входили дерев'яні брами та башти, простір між якими захищав паркан. На Волині замки, що мали два укріплені майданчики, були досить поширені, але за площею замок в Острозі був одним із найбільших. Він поступався лише замку в Луцьку (7 га)¹²⁹. Для порівняння вкажемо, що замок у Старокосянтинові мав площу близько 3 га, в Дубно — близько 2,5 га, Заславі — 2 га.

У першій третині XVI ст. місто, вірогідно, мало трикутну в плані ринкову площу, дві вулиці — перед замком і Зарванську, а також передмістя, зокрема Загороддя, Зерванське, Заріччя, Бельмаж і Горнощ (Хорноща). За археологічними джерелами освоєна під забудову міська площа Острога (без замку і передмість) в часи князя К. І. Острозького становила близько 4–5 га.

Дільний акт 1603 р. відображає новий етап у розвитку Острога, в останній чверті XVI ст. відбулися значні зміни у забудові міста: було проведено нове розпланування Ринку, вулиць, реконструйовано оборонні споруди. Ринок став чотирикутним, на ньому з'явилися кам'яниці. В контекст цих змін вписується і привілей на надання місту Острогу магдебурзького права 1585 р.¹³⁰ На початку XVII ст. дитинець з трьох сторін був захищений мурованими вежами і стінами, а зі східної сторони оборонна лінія включала дерев'яні городні та башту. Муровану стіну було збудовано також на ділянці

від вежі Нової, що на дитинці, до башти дерев'яної в рогу пригородка над ставом.

На час створення дільного акту 1603 р. в Острозі нараховувалось 913 будинків. Це було одне з найбільших волинських міст. Площа міської території Острога в межах укріплень обчислюється в 16–17 га. Для порівняння вкажемо, що близькі за розмірами були середмістя в Луцьку (20 га), Степані (20 га), Рівному (15 га). Однак, чисельність будинків у Степані та Рівному була значно менша, відповідно 595 (на 1615 р.)¹³¹ і 413 (на 1620 р.)¹³². Значне зростання чисельності населення в Острозі в кінці XVI — на початку XVII ст. відбувалося за рахунок розвитку передмість, на яких вказано 568 будинків (62,2% від загальної кількості).

Abstract. On the basis of a comprehensive analysis of written, cartographic, and archeological sources, the article examines the topography, planning, and defense structures, and localizes individual objects of Ostroh town within the two stages of its development — under Prince K. I. Ostrozkyi (end of the 15th — the first third of the 16th centuries) and under his son Prince V.-K. Ostrozkyi (the last quarter of the 16th — beginning of the 17th centuries). The planning structure of Ostroh includes the castle, town, and suburbs. The castle had two parts — a citadel and adjacent territory, its total area reached 3.2 hectares. According to archaeological sources, the town area of Ostroh (without the castle and the suburbs) during the time of Prince K. I. Ostrozkyi was about 4–5 hectares. The Act of division of possessions between the sons of Prince V.-K. Ostrozkyi in 1603 reflects a new stage in the development of Ostroh. In the last quarter of the 16th century, the planning of the Market, streets, and reconstruction of defensive structures were carried out. The document mentions three town gates (Lutska, Tatarska, and Zhydivska or Zaritska), as well as fence-type wooden fortifications. It also mentions nine city streets and at least ten suburbs. According to the cartographic sources, the town area at the beginning of the 17th century was 16–17 hectares. Ostroh was one of the largest Volhynian towns, with 913 houses, most of which were in suburbs.

Key words: Ostroh, late Middle Ages, early Modern period, town, castle, suburbs, planning.

¹²⁹ Там само. С. 63.

¹³⁰ Привілей польського короля Стефана Баторія київському воеводі, маршалкові Волинської землі князю Костянтинові Острозькому про надання його місту Острогу магдебурзького права 1585 р., червня 7, Краків / підготував А. Зальц // Острозька давнина. Матеріали і дослідження. Львів, 1995. С. 112–113.

¹³¹ Атаманенко В. Міста польських володінь князів Острозьких // Студії з українистики: Збірник наукових праць на пошану дослідника українського козацтва Валерія Цибубського... Рівне, 2010. С. 193–200.

¹³² Прищеп Б. Історична топографія міста Рівного другої половини XVI — початку XVII ст. // АСВ. Вип. 6. Рівне, 2018. С. 84.

УДК [725.182.902.2](477.81) «654»

Юрій ПШЕНИЧНИЙ

РОЗВИТОК ПЛАНУВАННЯ ТА ЗАБУДОВИ ДУБЕНСЬКОГО ЗАМКУ ПРОТЯГОМ XV–XVIII СТ.

Yurii PSHENYCHNYI

PLANNING AND BUILDING DEVELOPMENT OF DUBNO CASTLE IN 15TH–18TH CENTURIES

Анотація. Дубенський замок князів Острозьких належить до числа найбільш відомих до сьогодні збережених замкових комплексів в Україні. Поряд з тим питання його планувально-архітектурного розвитку ще далеко від свого вичерпного висвітлення. По мірі накопичення різних видів джерел виникає потреба їх поточного огляду, аналізу та співставлення. Це дозволяє відтворити вірогідні епізоди розбудови замку та показати конструктивні особливості цієї унікальної пам'ятки. У запропонованій статті розглянуто характерні риси планувальної системи замку та його забудови, які були відкриті в ході археологічних досліджень в 1995, 1997, 2012 та 2015 роках. Допоміжні відомості почерпнуто з писемних, картографічних і зображальних джерел.

Ключові слова: замок, Дубно, фортифікації, рів, планіон, археологічні знахідки.

Вступ. Дубенський замок князів Острозьких становить науковий інтерес як одна з головних резиденцій родини, чії представники два століття визначали політичну і культурну долю Волині. В контексті розвитку архітектурно-фортифікаційного будівництва на українських землях він виступає своєрідним комплексом, аналогом якому немає. З точки зору пам'яткознавства шляхетських резиденцій Волині, замок у Дубні репрезентує своєрідно втілену оборонну систему по відношенню до інших, які створювались у регіоні в ранньомодерний час. Тому опрацювання нових джерел сприятиме кращій репрезентації пам'ятки в науково-дослідницькій площині, а також її висвітленню у культурній, освітній і туристичній роботі. Поряд із унікальністю пам'ятки в її історії присутня велика кількість білих плям і дискусійних епізодів, які часто не дозволяють у достатній мірі вирішити такі, здавалося би елементарні, питання, як то, наприклад, призначення помешкань, принцип використання оборонних споруд і комунікацій, час зведення і перебудови замкових будівель, застосування будівельних матеріалів тощо. Деякі аспекти цих питань розглядаються у запропонованій статті. По великому рахунку відсутність на сьогодні ґрунтовних досліджень з історії Дубенського замку спричинена як малою кількістю писемних джерел, зокрема поки що невідомих описів, так і суттєвими перебудовами, які зазнала пам'ятка в другій половині XIX — першій половині XX ст. В руслі історично-архітектурних досліджень археологія дозволяє значною мірою компенсувати нестачу документів, хоча для цієї історичної доби свою більшу інформативність вона здатна показати саме у поєднанні з іншими типами джерел.

Короткий огляд джерел та історіографії. В історіографії давно закріпилася думка, що побудова замку у Дубні належить до XV ст. і пов'язана з іменем Василя Красного або його сина Івана Острозьких¹. Однак вона є наслідком виключно тривалого повторення цього припущення, яке поступово почало сприйматися як не потребуючий доказів факт. Натомість перші писемні відомості про існування замку в Дубні відносяться до 1492 р.², коли поселенням володів, тоді ще як селом,

¹ Lewicki K. Ks. Ostrogscy w służbie Rzeczypospolitej // Rocznik Wołyński. Rowne, 1938. T. VII. S. 7; Kardaszewicz S. Dzieje dawniejsze miasta Ostroga. Materiały do historii Wołynia. Warszawa; Kraków, 1913. S. 17; Кемпа Т. Костянтин Василь Острозький (бл. 1524/1525–1608) воевода Київський і маршалок землі Волинської: [монографія]; пер. з пол. І. Ярмошик. Хмельницький, 2009. С. 21; Памятники, изданные Временною комиссией для разбора древних актов. К., 1859. Т. 4. Отд. 2. С. 118; Prusiewicz A. Zamki i fortece na Wołyniu. Łuck, 1922. S. 6

² Ульяновський В. Князь Василь-Костянтин Острозький: історичний портрет у галереї предків та нащадків. К., 2012. С. 248

князь Костянтин Іванович. При цьому наявність тут дерев'яних укріплень князів Острозьких в попередні часи цілком вірогідна. І все ж перша згадка про замок добре узгоджується з періодом бурхливої містопланувальної роботи та виклопотанням для Дубна міського права в 1498 р. Костянтином Івановичем, який, як відомо, виступив ініціатором будівництва та перебудов низки замків у своїх володіннях³.

В королівському привілеї Зигмунта I від 1507 р. князю К.І. Острозькому про підтвердження міського статусу Дубна, монарх вживає такі слова: «зважаючи на те, що при цьому ж місті Дубно, замок для затримання найбільш лютих ворогів, татарів і інших вибудував і устагнував»⁴. Даний фрагмент привілею важливий по тій причині, що тут стосовно побудови замку вжито минулий доконаний час. До цього потрібно згадати про існування традиції, згідно якої саме князь Костянтин Іванович «замок стародавній підняв, а швидше наново відбудував»⁵. Деякі дослідники вважали, що процес будівництва охопив тривалий проміжок часу з 1489 по 1506 рр.⁶. Така думка потребує зауваження, оскільки за відсутності князя Костянтина Івановича, який в період з 1500 до 1507 р. перебував у московському полоні, будівництво навряд чи могло відбудуватися. Тим більше, що в 1501 р. помер його співправитель — рідний брат, князь Михайло. Оскільки у королівському привілеї 1507 р. йдеться про вже існуючий замок та, беручи до уваги вказані обставини, слід вважати, що роботи з будівництва замку мали б проходити в останньому десятилітті XV ст., ймовірно, до отримання Дубном міського права.

Щодо першого замку князів Острозьких, то важливі відомості залишив Ульріх фон Вердум, який, описуючи в 1671 р. бастионний замок, відзначав, що від нього «по праву руку видно мур з ровом, яким можна пройти до старого замку, де все збудоване з дерева й захищене частково мурами, вежами і земляними валами, але все зруйноване»⁷. Це повідомлення дозволяє помічати старий замок

Рис. 1. Замок князів Острозьких в Дубні на плані 1760-х рр. Стрілками показано рештки укріплень на острові (за П. А. Ричковим)

Рис. 2. Дубенський замок на плані 1907 р.

³ Кулаковський П. Костянтин Іванович Острозький і оборона українських земель від татарської агресії (кінець XV — перша третина XVI ст.) // Наукові записки НУ «ОА». Серія «Історичні науки». Остроп, 2011. Вип. 18. С. 72.

⁴ Archiwum ksiąg Sanguszków w Sławucie / wyd. przez Bronisławą Gorczaką, konserwatora tegoż archiwum. Lwów, 1890. — Т. III. — С. 52–53; Miasta Wołyńskie / tł. z łac. I. Kupściówny / Ziemia Wołyńska. Łuck, 1939. № 2. S. 24–25.

⁵ Zamek w Dubnie // Tygodnik illustrowany. — Warszawa, 1876. Serya trzecia. Т. I. S. 9; Helecki O., Ostatnie lata Świdrygielły i sprawa Wołyńska za Kazimierza Jagiellończyka / O. Helecki. Kraków. nakł. Akademii Umiejętności, 1915. S. 247.

⁶ Aftanazy R. Dzieje rezydencji na dawnych kresach Rzeczypospolitej. Wrocław i l., 1994. Т. 5. Część II: Województwo Wołyńskie Ziemia ruskie Korony. S. 107; Zamek w Dubnie // Tygodnik illustrowany. Warszawa, 1876. Serya trzecia. Т. I. S. 9.

⁷ Liske K. Cudzoziemcy w Polsce. L. Naker, U. Werdum, J. Bernoulli, J. E. Biester, J. J. Kausch. Lwow, 1876 S. 167

на місці давньоруського дитинця, який в топографічному відношенні дійсно був найкращим місцем для спорудження укріпленого осередку. Подібне наслідування простежене на прикладі розташування укріплених осередків князів Острозьких в Острозі, Степані, Старокосянтинові, Дорогобужі.

Лаконічне повідомлення У. фон Вердума дуже узагальнено дає можливість уявити архітектурні особливості старого замку. Увага до місця його розташування зафіксована також в картографічних джерелах XVIII — початку XX ст. Однак пов'язати зображені елементи з існуючим тут колись замком дозволяють лише декілька планів. Серед них план, складення якого дослідники відносять до

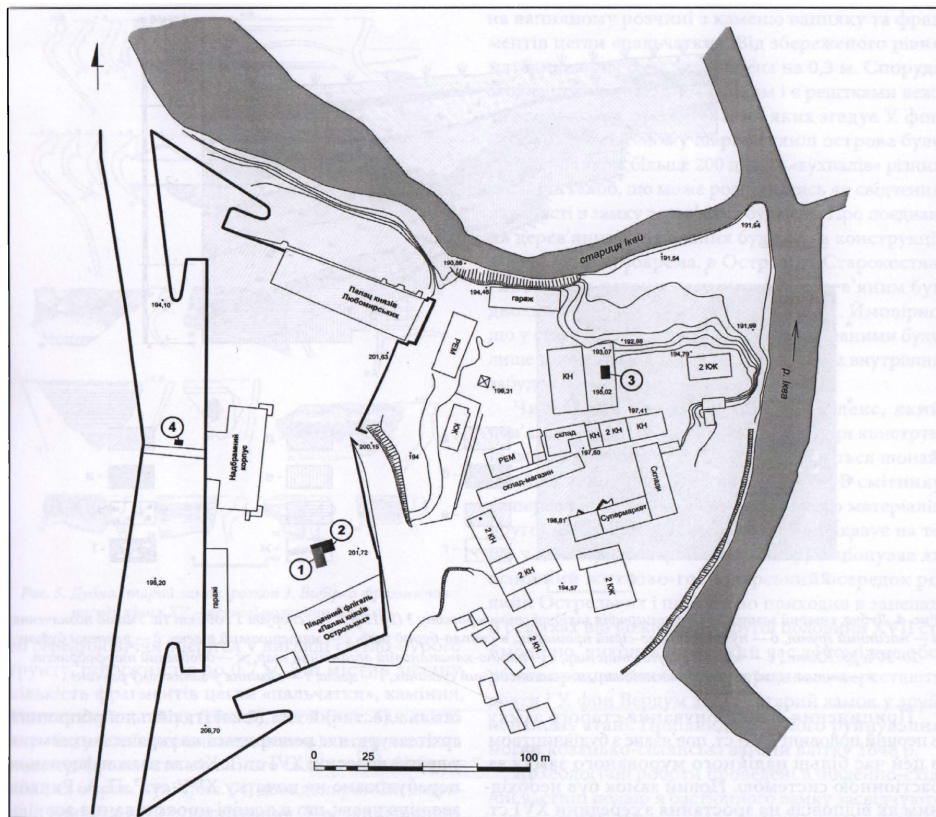

Рис. 3. Сучасне розпланування території бастионного замку і дитинця старого замку з позначенням ділянок, на яких проводилися дослідження: 1 — розкоп 1 (1995 р.), розкоп 2 (1997 р.), розкоп 3 (2015 р.), шурф 1 (2012 р.)

1/60-х рр., де на місці старого замчища зафіксовані рештки укріплень (рис. 1). На плані кінця XVIII — початку XIX ст. тут вже значиться «Театральний дом деревянный»⁸. Цікавим з-поміж інших є план 1907 р. із фондів ДІКЗ м. Дубна (рис. 2). На ньому у центральній частині острова диспонувано квадрат, сторони якого мають довжину масштабовану в межах 60–70 м. В квадрат поміщено прямокутник, який можливо є позначенням решток будівлі. З середини квадрата по кутах позначено чотири малих квадрата, які дуже нагадують місця розташування неж⁹. Відзначимо, що на час укладення цього плану на острові зберігалися лише фундаменти замку, про

що згадувалось в військово-статистичних оглядах Волинської губернії 1850 і 1890 рр.¹⁰. О. А. Фотинський, відвідавши Дубно в кінці XIX ст., зауважив, що про розташування цього давнього замку ледь можна було щось допитатись у місцевих мешканців, адже на той час від нього, «окрім слідів фундаменту, не збереглося нічого»¹¹. Тож правдоподібно, що картограф наніс контури неіснуючих на той час споруд, або лише узагальнено натякнув на колишнє укріплення.

⁸ Ричков П. Розпланування міста Дубно за картографічними джерелами // АСВ. Вип. 3. Рівне, 2012. С. 130.

⁹ Фонди ДІКЗ м. Дубно Кн 3991 / III-Д 3410 План города /Дубно 1907 г., 1 арк.

¹⁰ Военно-статистическое обозрение Российской империи. СПб., 1850. Том X Часть 3: Волынская губерния / [сост. Штабс-капитан Фритче] С. 140; Краткое обозрение истории и исторических достопримечательностей средней части Волыни. СПб., 1890. С. 13.

¹¹ Фотинский О. Исследования и раскопки // Киевская старина К., 1900. № 12. С. 199

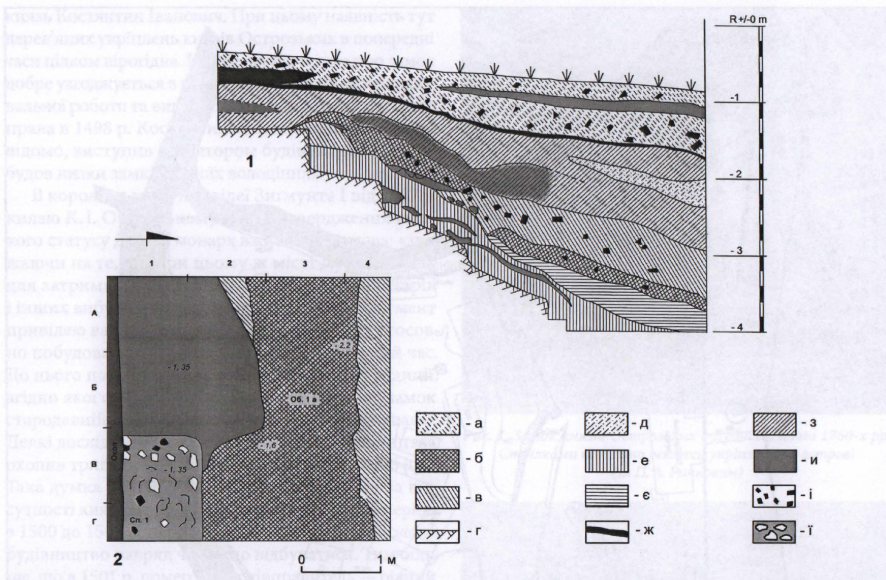

Рис. 4. Дубно, старий замок. 1—Стратиграфія західної стінки розкопу 3 (2015 р.). 2—споруда 1 і об'єкт 1а. Умовні позначення: а — насипний ґрунт, б — пухкий світло-сірий прошиарок, в—світло-бурий шар, г — материковий рієвень, д — рештки будинку 20–30-х рр. XX ст., е — чорний гумусований шар, є — темно-каштановий органічний шар, ж — дроблений торфобрикет, з — світло-сірий перевідкладений шар, и — лесоподібний суглинок, і — цегла, і — каміння у ванняному розчині

Припинення функціонування старого замку в першій половині XVII ст. пов'язане з будівництвом в цей час більш надійного мурованого замку за бастионною системою. Новий замок був необхідним як відповідь на зростання з середини XVI ст. сили наступального озброєння, особливо потужної артилерії, здатної знищити прямокутні муровані укріплення. Крім того, потреба як в більшому за розмірами, так і ефективнішому оборонному осередку була зумовлена підвищенням значення Дубна як «другої столиці» для князів Острозьких та перетворення міста на адміністративний центр острозької ординації. Роботи по побудові нового замку були ініційовані старшим сином князя Василя Острозького, Янушем, можливо уже після розподілу володінь з братом в 1603 р. Простежити окремі хронологічні етапи елементів фортифікацій бастионного замку складно, що проте, може бути пояснене комплексним втіленням конкретного проекту, ім'я автора якого досі залишається невідомим.

Ю. Дуткевич стверджував, що бастионний замок у Дубні був збудований в кінці XVI ст.¹² Підставою для цього послугував ужитий під час перебудови

стиль властивий для нової італійської оборонної архітектури, яка поширилася на українських землях у другій половині XVI ст. Т. Кемпа вважав, що замок перебудовано на початку XVII ст.¹³ П. А. Ричков звернув увагу, що в основі проектування зовнішнього вигляду в'їзної брами замку лежить взірць проекту Себастьяно Серліо (1475–1554 рр.), взятий майже без змін з сьомої книги трактату цього архітектора. Відзначалося також, що спільні ренесансні риси оформлення в'їзної брами замку має брама південного корпусу францисканського монастиря у Межирічі Острозькому, побудована з ініціатииви того ж Януша Острозького між 1606 і 1610 рр.¹⁴ Отже різні дослідники сходилися у тому, що архітектура бастионного замку не заходить давніше другої половини XVI ст. та пізніше за початок XVII ст.

Археологічні дослідження. В ході археологічних робіт в північній частині на краю старого дитинця було закладено розкоп (рис. 3). Встановлено, що на підвищенні культурний шар знищений до материка. Натомість нижче по схилу культурний шар пізньо-

¹² Dutkiewicz J. Zamki warowne na Wołyniu // Kalendarz Ziem Wschodnich na r. 1935 Warszawa, 1934 S 233.

¹³ Кемпа Т. Костянтин Василь Острозький (бл. 1524/1525–1608) воевода Київський і маршалок землі Волинської: [монографія] / пер. з пол. І. Ярмошик. Хмельницький, 2009. С. 102.

¹⁴ Ричков П. Розпланування міста Дубно ... С. 126

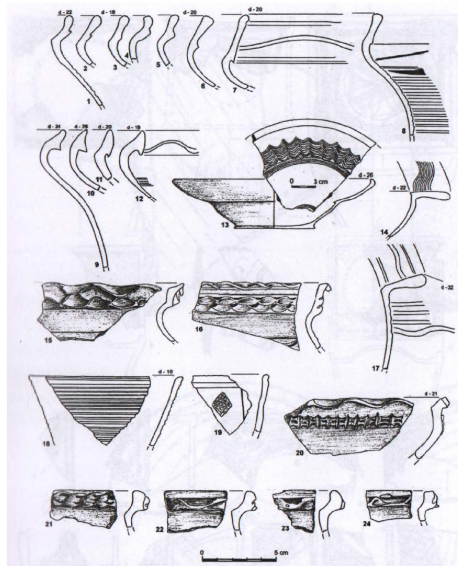

Рис. 5. Дубно, старий замок, розкоп 3. Вибірка фрагментів посуду кінця XV – першої половини XVII ст.

то середньовіччя зберігся у вигляді світло-бурого ґрунту, потужністю до 0,7 м. Він містив значну кількість фрагментів цегли «пальчатки», каміння, кістки тварин, посуд (рис. 5), кахлі (рис. 6), залізні нироби, уламки керамічних полив'яних плиток на підлогу, фрагменти віконного скла і свинцевих віконних оправ, кулі (рис. 7), двохденарій Сигізмунда II Августа 1570 р. карбування. У верхній ділянці його заміщав виразний прошарок світло-сірого пухкого ґрунту, товщиною до 0,4 м, який окрім великої кількості таких самих знахідок був насичений лускою риб, кістками птахів та ссавців (об'єкт 1 а). Ідентичний за наповненням прошарок відзначено у нижній ділянці розкопу. Речовий матеріал, як зі світло-бурого шару, так і світло-сірого прошарку належав до кінця XV – першої половини XVII ст. Ці шари сміттевого походження і утворилися в ході будівельних робіт в замку та внаслідок систематичного, досить тривалого викидання на схил сміття, у тому числі залишків від переробки, приготування та споживання їжі, що дає можливість припускати існування поруч з північним схилом кухні. Ширина виявленої цегли «пальчатки» складає 11,5–13 см, товщина 7,5–9 см. Окремий камінь вапняк мав таку ж сторону з розмірами 34х33х20 см.

На краю підвищення було зафіксовано залишки фундаменту мурованої споруди, розміри кута якої виносили 1,2х1,4 м. Споруда була збудована

на вапняному розчині з каменю вапняку та фрагментів цегли «пальчатки». Від збереженого рівня материка вона була заглиблена на 0,3 м. Споруда стояла понад північним схилом і є рештками вежі чи муру замку, про існування яких згадує У. фон Вердум. У сміттевому шарі на схилі острова було виявлено також більше 200 цвяхів «вухналів» різних розмірів і скоб, що може розглядатися як свідчення наявності в замку дерев'яних будівель. Про поєднання дерев'яних і мурованих будівель в конструкції замків відомо, зокрема, в Острозі та Старокосятині, де в останньому випадку дерев'яним був двохповерховий житловий будинок¹⁵. Ймовірно, що у старому дубенському замку мурованими були лише зовнішні укріплення — мур і вежі, а внутрішня забудова — дерев'яною.

Чисельний археологічний комплекс, який пов'язаний з архітектурно-будівельними конструкціями та побутом старого замку датуються щонайпізніше першою половиною XVII ст. В смітників та перевідкладеному шарі не виявлено матеріалів другої половини XVII–XVIII ст., що вказує на те, що у цей період старий замок не функціонував як основний житлово-господарський осередок родини Острозьких і поступово приходив в занепад. В рештках він доживає до другої половини XVII ст., ймовірно, виконуючи деякий час допоміжне оборонне призначення. Проте про нього перестають дбати і У. фон Вердум застає старий замок у зруйнованому стані. Пришвидшити його руйнування могли козацько-селянські загоони влітку 1648 р.

Археологічні роботи проведені в південно-східній частині подвір'я бастийного замку засвідчують сліди активної будівельної діяльності на цій ділянці починаючи з другої половини XVI ст. В розкопі 1995 р. на глибині 2,3–2,4 м було виявлено залишки печі у вигляді скупчення каміння, шматків печини та уламків череня. Знайдені серед решток печі фрагменти кераміки представлені насамперед горщиками, що мають характерні спільні ознаки: оформлення вінець у вигляді потовщеного та заокругленого верхнього краю, ззовні прикрашеного пальцевими зачіпами, скісними вдавленнями, зрідка штамповим орнаментом. Всім посудинам притаманна широка вигнутість на внутрішній поверхні вінець (рис. 8, 1–10). Крім того, під завалом печини та в її скупченні знайдено фрагменти кахлів без поливи з широким і високим бортиком, а також один екземпляр полив'яної кахлі, рельєфно стилізованої під черепицю (рис. 9). На основі речового

¹⁵ Ульяновський В. Князь Василь-Костянтин Острозький: історичний портрет у галереї предків та нащадків. К., 2012. С. 744, 1171.

матеріалу, автори розкопок датували комплекс печі кінцем XV ст.¹⁶

Однак, потрібно відмітити, що коробчасті кахлі з високим бортиком, зокрема ті, які мають напівсферичну випуклість по середині широко вживались у другій половині XVI ст. Так само як і полив'яні кахлі з рельєфом у стилі «риб'ячою луски» мають аналогії у Польщі у другій половині XVI — початку XVII ст.¹⁷ Щодо горщиків з потовщеними валикоподібними вінцями, окремі з яких мають ззовні опуклу грань та увігнутість з внутрішньої сторони, а вінце інших розчленоване і орнаментоване пластичними застипами, то подібні вироби відомі у спорудах другої половини — кінця XVI ст. з Дубна та Острога¹⁸. Втім, значну її присутність у комплексі печі, більш вірогідно, слід пояснювати потраплянням ранішого матеріалу із підсипки. Адже, зафіксована у 1995 р. стратиграфія показує, що характер ґрунту підсипки та печі — ідентичні. Це гумус, перемішаний із глиною, що в останньому випадку включав вуглики, печину, уламки череня. Датування печі виключно на основі часу широкого розповсюдження виявлених типів горщиків не узгоджується із датуванням кахель. За стратиграфічними відомостями нижче печі на глибині 2,8–3,2 м залягав підсипний ґрунт, який становив собою чорнозем перемішаний з сутлинком та містив знахідки кераміки XVI–XVII ст. (рис. 8, 11–25)¹⁹. Крім того, такому давньому датуванню печі суперечить виявлення поряд в розкопі 1997 р. на тій же самій глибині шару бруківки, поява якої датована монетними знахідками між 1579/1586–1624 рр.²⁰

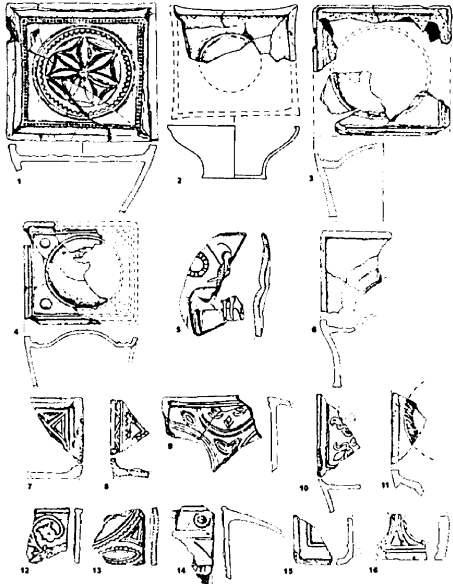

Рис. 6. Дубно, старий замок, розкоп 3. Вибірка кахель XVI – першої половини XVII ст.

¹⁶ Свешніков І., Гупало В. Звіт про результати роботи Дубнівської археологічної експедиції Державного історико-культурного заповідника у м. Дубно Рівненської області за 1995 р. // Фонди ДІКЗ м. Дубно. НД-4852. С. 14.

¹⁷ Dąbrowska M. Kafle i piece kaflowe w Polsce do końca XVIII wieku // Studia i materiały z historii kultury materialnej. T. LVIII. Wrocław; Warszawa i.l., 1987. S. 92–93.

¹⁸ Прищеп Б., Чекурков В., Пшеничний Ю. Звіт про археологічні розкопки у м. Дубно на вул. Замковий, № 10 у 2009 році. Рівне, 2010 // Фонди ДІКЗ м. Дубно. НД-4859. С. 18–20; Прищеп Б., Ткач В., Чекурков В. Звіт про археологічні розкопки у м. Дубно на Майдані Незалежності у 2005–2006 роках. Рівне, 2007 // Науковий архів Інституту археології НАН України 2005–2006 / 104. С. 17, 21; Прищеп Б., Бондарчук О. Археологічні дослідження міської забудови доби князів Острозьких на проспекті Незалежності, № 3 в Острозі // Історія музейництва, пам'яткоохоронної справи, краєзнавства та туризму в Острозі та на Волині. Вип. 3. Острог, 2011. С. 105–106

¹⁹ Свешніков І., Гупало В. Звіт про результати роботи Дубнівської археологічної експедиції ДІКЗ у м. Дубно Рівненської області за 1995 р. Дубно, 1995 // Фонди ДІКЗ м. Дубно. НД-4852. С. 21.

²⁰ Гупало В. Звіт про результати роботи Дубенської археологічної експедиції Державного історико-культурного заповідника у м. Дубно Рівненської області за 1997 рік. Дубно, 1997 // Фонди ДІКЗ м. Дубно. НД-4853. С. 22; Гупало В., Лосик М., Кіндій О. Давні кахлі з Дубна і Львова (за археологічними матеріалами) // Український керамологічний журнал. Опішне, 2002. № 2. С. 11

Все це, на нашу думку, дає підстави переглянути попереднє датування печі і визначити час її функціонування в межах другої половини XVI — початку XVII ст. Цей опалювальний пристрій мав належати наземній споруді, яка з'явилась вже після того, як з допомогою підсипного ґрунту наростили і вирівняли територію під подвір'я. Принаймні поблизу споруди його поверхню було забруковано.

Стосовно цієї бруківки, то вона складалася з суцільного шару подрібненого вапняку, товщиною до 0,2 м, вистеленого по шарі глини, потужністю 0,1–0,2 м. В підсипному ґрунті під бруківкою знайдено фрагменти трьох срібних монет, одна з яких була визначена, як шельг Стефана Баторія 1579/1586 року карбування, що й дозволяє встановити нижню хронологічну межу її появи. Верхня хронологічна межа встановлена на основі знайденої в насипному шарі поверх бруківки монети Сигізмунда III, карбованої в 1624 р. Крім цього в шарі глини під бруківкою знаходився розтрощений людський череп, який потрапив до неї під час створення підсипки для брукування²¹. Нижче шару глини до глибини 3,24–3,40 м залягав потужний шар чорнозему змішаний із сутлинком, товщиною 0,76–0,82 м. Це той самий шар, що за-

²¹ Гупало В.Д. Звіт про результати роботи ... С. 21, 22.

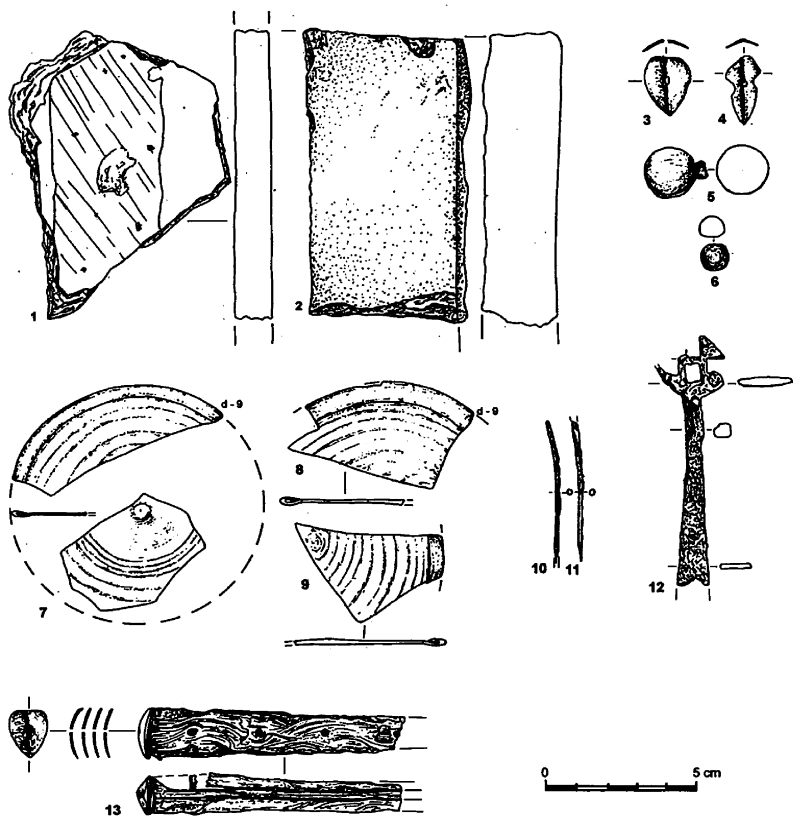

Рис. 7. Дубно, старий замок, розкоп 3. Вибірка індивідуальних знахідок: 1, 2 — полив'яні плитки на підлогу, 3, 4 — торцеві накладки на руків'я ножів, 5, 6 — кулі, 7–9 — уламки віконних шибок, 10, 11 — голки, 12 — ключ, 13 — руків'я ножа

лягав нижче печі 1 і утворився в ході робіт по піднятті та вирівнюванні території подвір'я²². У ньому відзначено масову присутність якісних горщиків з потовщеним краєм вінця, оздоблених пластичним декором та штампом, характерних для XV–XVI ст., кахель з опуклою чи увігнутою півкулею посередині щитка, чисельні фрагменти віконного скла та декілька фрагментів порцелянового посуду²³. Цей матеріал — свідчення активної обжитості і престижного побуту в XVI ст. на ділянці, де розпочалося зведення нового замку, адже ґрунт для підсипки подвір'я походив з рову та котлованів під будівлі. Таким чином археологічні матеріали засвідчують, що подвір'я бастийного

замку було нарощене і забруковане між 1586 і 1624 рр. Таке датування узгоджується з відомостями про перебудову замку князем Янушем Острозьким в кінці XVI — на початку XVII ст.

Відомий реєстр скарбів Дубенського замку складений у 1616 р. перераховує велику кількість дорогоцінних предметів озброєння, меблів та побуту, які були перевезені сюди з Острога князем Янушем після смерті батька²⁴. Зважаючи на перебування цих скарбів в 1616 р. у сховищах замку, обґрунтованим видається припущення, що основні роботи по його перебудові на рік складання реєстру вже були проведені.

²² Там само. С. 2, 3.

²³ Там само. С. 23, 24.

²⁴ Ульяновський В. Князь Василь-Костянтин... С. 1173.

Поряд з тим потрібно відзначити, що в ході досліджень в південно-східній частині подвір'я було виявлено шар хронологічно пізнішої бруківки, яка залягала на глибини 1,7–1,9 м. В насипному шарі під нею було знайдено срібний солід Сигізмунда III, карбований 1624 р., а в культурному шарі поверху бруківки — монету Яна Казимира 1660-х рр.²⁵ На підставі цього можна стверджувати, що певні будівельні роботи в замку велися і після смерті Я. Острозького (†1620 р.) при його спадкоємцях — князях Заславських.

Роботи зі спорудження бастионного замку проводилися комплексно: ґрунт добутий від копання рову та котлованів будівель йшов на підсилення подвір'я і нарощування укріплень, що доводять зроблені розрахунки. Обраховано, що об'єм вибраного з рову ґрунту, навіть при теперішніх його розмірах складає 67067 м³. Тоді як об'єм насипного ґрунту, який було затрачено для насипання північного і південного бастионів обчислено відповідно у 13766 м³ та 19288 м³. У сумі об'єм насипного ґрунту обох бастионів виявився в 2,03 рази менший за об'єм ґрунту вибраного при копанні рову. Насправді різниця в об'ємах ще більша, оскільки при обчисленнях не було враховано простору казематів та об'єми котлованів під замкові будівлі. Таким чином більша частина ґрунту, яка залишалася пішла на вирівнювання подвір'я замку, сліди чого зафіксовані у вигляді підсилюючого шару, який у його східній частині досягав потужності 1,2 м.²⁶

Стратиграфічні спостереження проведенні поблизу південного бастиону свідчать, що насипний шар біля нього з боку греблі доходить до 4 м. На глибини 2–3 м в ньому було виявлено фрагменти зрушених потужних брусів, які входили, вірогідно, до конструкцій мосту, що сполучав місто із передмістям Сурмичі²⁷. Подібні бруси, за свідченнями робітників, було спостережено при будівельних роботах під фундаментами палацу князів Острозьких.

Оборонний рів — один із головних елементів фортифікації замку, відзначається своїми розмірами і охоплює площу 9581 м². По лінії контрескарпу він вигнутий краями від бастионів в сторону міста та має протяжність 360 м. Ширина рову біля веж бастионів складає 20 м біля південної і 25,5 м біля північної, ширина в районі мосту — 27 м. Максимальна ширина припадає на відрізки біля орілейонів бастионів, на яких становить 37 м, глибина в ра-

йоні мосту — 8 м. По ескарпові та контрескарпові рів обкладений брилами тесаного каменю вапняку. Згідно переказів, в будівництві рову брали участь полонені татари, а проїзд через нього до замку був можливий завдяки перекидному мосту²⁸. Втім, якщо залучення власником міста до роботи дубенських татар знаходить підтвердження в писемних джерелах, то про підйомний сегмент мосту свідчень поки що знайти не вдалося. Опис замку 1836 р. зауважує, що міст укріплений на шести кам'яних колонах і дубових стовпах²⁹.

Для з'ясування конструктивних особливостей рову в його центральній частині було проведено шурфування. В результаті встановлено, що стратиграфія рову представлена двома шарами: темно-сірим ґрунтом на глибини від 0,2 до 1,45 м та чорним органічним ґрунтом, що залягав до самого дна. Дно було зафіксоване у вигляді не порушеного шару глини блакитного кольору на глибині 2,45 м від денної поверхні рову (рис. 10).

Час формування темно-сірого ґрунту визначено на підставі знахідок кінцем XIX — першою половиною XX ст. Він утворився значною мірою в результаті будівельних робіт у другій половині XIX ст. та реконструкції в 1934–1937 рр. На літографії Наполеона Орди, створеної у 1872–1874 рр. можна бачити, що у той час замковим ровом проходила дорога³⁰.

Нижній шар рову мистів фрагменти цегли «пальчатки» та кераміку XVIII–XIX ст., монети Станіслава Августа, карбовані в 1767 та 1768 рр. Зважаючи на виявлення у верхньому та середньому рівнях чорного шару черепашок суходільних молюсків, можна стверджувати, що протягом XVIII ст. рів в районі мосту перетворювався на болото і пересихав. Останнє підтверджується свідченням про те, що польський король Станіслав Август, гостюючи у князя Михайла Любомирського в 1781 р., розважався, стріляючи в замковій фосі вовків³¹. Пересихання рову, ймовірно, спричинила відсутність догляду та як наслідок заболочуваність. В нижньому рівні чорного шару виявлено близько десятка чере-

²⁸ Aftanazy R. Dzieje rezydencji... S. 107.

²⁹ ЦДІА м. Київ. Ф. 442. Оп. 1. Спр. 26. Опис строєнням в Дубне принадлежащим владельцу Тайному Советнику и Кавалеру князю Любомирскому. Арх. 33.

³⁰ Україна в літографіях з акварелей Наполеона Орди: альбом-каталог / уклад. Л. Гутник К., 2011. С. 58

³¹ Księga klasztoru dubieńskiego-dubowieckiego [Wielebnych] Panien Bazyliank ZSBW, praw ich funduszowych i różnych innych z różnych stron czerpanych wiadomości za przełożenstwem J. Panny Ludwiki Abramowiczowej, sporządzona roku 1810 przez Onufrego Leśniewskiego, burgrabiego grodzkiego sieradzkiego, Bogu na chwałę. In folio stron 169 // Archiwum Narodowe w Krakowie Archiwum Sanguszków. Rkp. 1090 P. 51.

²⁵ Свешніков І., Гупало В. Звіт про результати роботи... С. 4, 21.

²⁶ Там само. С. 4.

²⁷ Харковець Ю., Ткач В., Пшеничний Ю. Звіт про результати археологічних розвідок, шурфувань та наглядів на території м. Дубно, Дубенського та Млинівського районів Рівненської області 2013 року. Рівне, 2013 // Фонди ДІКЗ м. Дубно. НД-5457. С. 30.

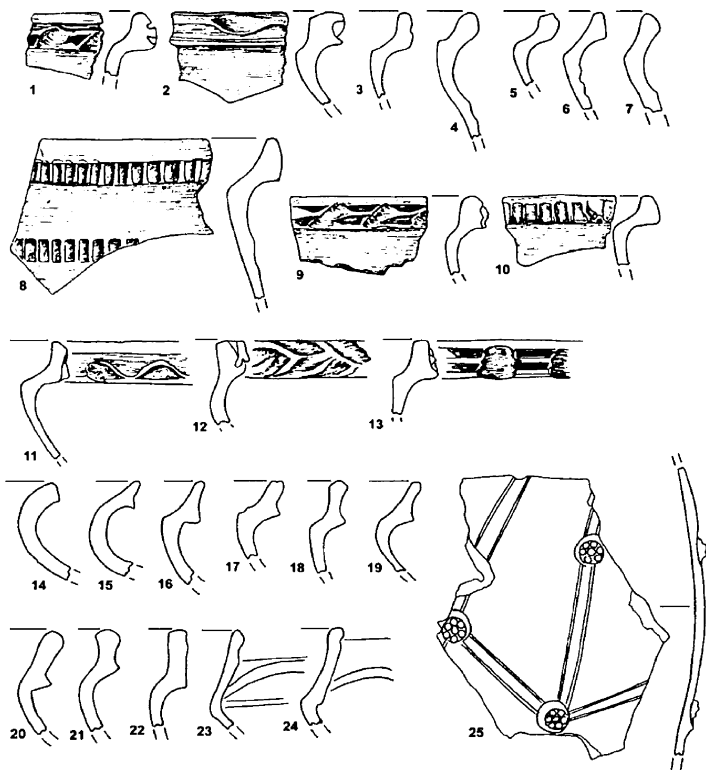

Рис. 8. Бастіонний замок, розкопи 1, 2. Вибірка посуду: 1–10 – скупчення печі 1 (зл. 2,3–2,4 м), 11–25 – підсинний ґрунт (зл. 2,8–3,2 м)

нашпок річкових молюсків (*Planorbis cornutus*)³², що свідчить про наповненість рову водою в районі мосту після його будівництва. Таким чином чорний шар, насичений органікою формувався природно, шляхом довготривалого стояння води в рові, життєдіяльністю в ній рослин та тварин.

Рівень глибини дна рову в шурфі був неоднаковий: –2,0 м біля південної стінки та –2,45 м біля північної. Таким чином було стверджене пониження рівня дна у північному напрямку. У Військово-статистичному огляді 1850 р. наведено відомості про те, що рів перед замком нині сухий, близько 50 років назад заповнявся текучою водою до 2 ½ аршин (понад 1,5 м) глибиною, а дно його було

вистелене каменем³³. Підтвердженнь щодо такої глибини води в районі мосту не виявлено, проте, біля північного бастіону він, очевидно, був глибший. Слідів кам'яного мощення по дну не зафіксовано. Знайдено хіба що дрібні шматки вапняку.

Висловлювалися припущення про те, що в рові, як ніде інакше, мали б залишитися сліди облоги замку. Влітку 1648 р., — пише У. фон Вердум, козаки облягали цей замок, бомбардували його, але не здобули. Руйнації завданні при цьому були, вочевидь, значними, оскільки ще на 1671 р., замок за свідченнями цього ж мандрівника, не був відбудований³⁴. Натан Ганновер оповідає, що євреї шукали за замковими стінами захисту, але командувач обороною не

³² Пшеничний Ю. Л. Звіт про археологічні дослідження у м. Дубно в 2012 році. Дубно, 2013 // Фонди ДІКЗ м. Дубно. 11/1-4866. С. 18–22, 24.

³³ Военно-статистическое обозрение Российской империи. Спб., 1850. Т. X. Ч. 3. Волынская губерния / [сост. Штабс-капитан Фритче]. С. 140.

³⁴ Liske K. Czudzoziemcy w Polsce. S. 167

впустив жодного з них, тому 1100 євреїв були вбиті під замком³⁵. Однак матеріалів, пов'язаних з військовими баталіями середини XVII ст. в шурфі не виявлено. Можливо, це слід розглядати, як свідчення прочищення рову від тіл для усунення смороду та зменшення небезпеки появи хвороб. Разом з тим слід відмітити випадкові знахідки в 1937 р. в рові двох шпор, які за конструкцією датуються XVI–XVII ст.³⁶

Крім шурфу в районі мосту, другий шурф у рові закладався біля південного бастіону, де його дна зафіксувати не вдалося через підтоплення ґрунтовими водами на глибини 4,2 м, а виявлені фрагменти посуду відносились до XVII–XVIII ст.³⁷ Таким чином замковий рів на час будівництва мав значно більшу глибину, що в районі мосту становила 10,45 м, а рівень його дна понижувався від мосту в напрямку до північного та південного бастіонів, біля яких сягав свого максимуму.

Архітектурні особливості бастіонного замку. В результаті бастіонної перебудови замок отримав найдосконаліші за всю свою історію фортифікаційні споруди. Площа його подвір'я разом з будівлями складала 15400 м², площа північного бастіону — 1810 м², площа південного бастіону — 2536 м². Від самих бастіонів відходили напівкуртини, які звужувалися у східному напрямку під кутом близько 45° відносно лінії фронтальної куртини, що було зумовлено звууженістю самого мису. Довжина цих напівкуртин складає 80 м південної та 110 м північної, а довжина фронтальної куртини має 190 м. До напівкуртин з півдня і півночі дворища примикали дві бокові будівлі.

Брама, що переходить в портал надбрамного корпусу, була єдиним в'їздом до замку. Для будівництва під нею мурованих погребів використано тесані брили вапняку, а наземний рівень збудовано з цегли «пальчатки» розмірами 26–28×12,5–14,5×5–6,5 см. В розрізі фронтону над брамою вміщено чотиридільний гербовий щит з гербами князів Острозьких. Він витесаний з вапняку та має розміри 128×196 см (рис. 11, а). По колу нанесено абревіатуру урядів князя Януша Острозького — засновника Острозької ординації, яку князь вперше подав до затвердження у 1609 р. Замок з того часу мав служити головним військово-адміністративним осередком та резиденцією князя-ордината. Участь Януша в будівництві замку засвідчена також у вигляді герба Острозьких

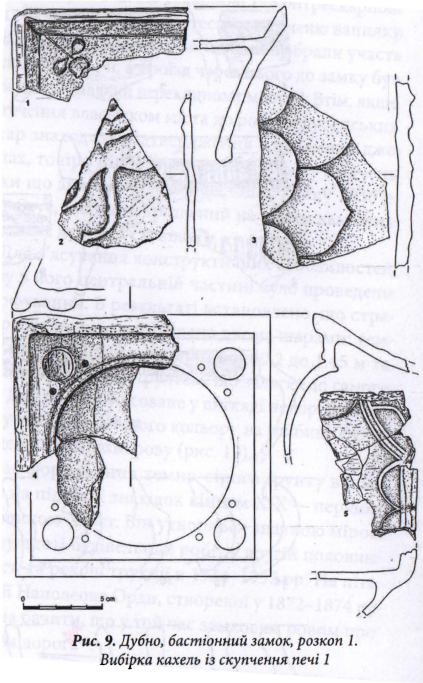

Рис. 9. Дубно, бастіонний замок, розпок 1.
Вибірка кахель із скручення печі 1

викладеного з цегли під кавальєром південного бастіону з абревіатурою «І О С К», що розшифровується як Януш (Іоан) Острозький каштелян краківський (рис. 11, в).

Другий геральдичний елемент знаходиться над брамою зі сторони подвір'я. Це таблиця із гербом шренява власників замку, князів Любомирських (рис. 11, б). Автори журналу *Ziemia Wołyńska* за квітень 1938 р. зауважують, що таблиця, яку вони називають мармуровою, лежить на подвір'ї замку. Поряд з тим, згадується, що іде проектування її розміщення над брамою зі сторони подвір'я і що це допоможе дещо прикрасити неприглядну свіжість останньої реставрації³⁸. Щодо походження таблиці, то і у той час воно було загадкове. Якщо зображення родинного герба цілком логічно пов'язувати із Любомирськими, то вирізьблені довкола нього цифри 1623 поки що залишають простір для гіпотез.

Окремі елементи, властиві надбрамному корпусу, пізніше були втрачені. Так, відомо, що над ним була годинникова вежця, для якої в 1727 р. подружжям князів Сангушків було віддано дзвін, вагою 185 кг. У пізніший час він потрапив на дзвіницю Георгіїв-

³⁵ Еврейские хроники XVII столетия («Эпоха Хмельничины») / Исслед., пер. и коммент. С. Борового. Иерусалим: Гешарим, 1997. С. 114.

³⁶ Фонди ДІКЗ м. Дубно. Кн. 2851 / IV-Р 761; Кн. 2852 / IV-Р 762

³⁷ Прищета Б., Чекурков В., Позіховський О. та ін. Звіт про археологічні експертизи та розвідки на території Рівненської області у 2007 році. Рівне, 2008 // Науковий архів РОКМ. 11/Д 2/940 С. 14

³⁸ *Ziemia Wołyńska* Łuck Kwiecień, 1938 № 4. S. 59

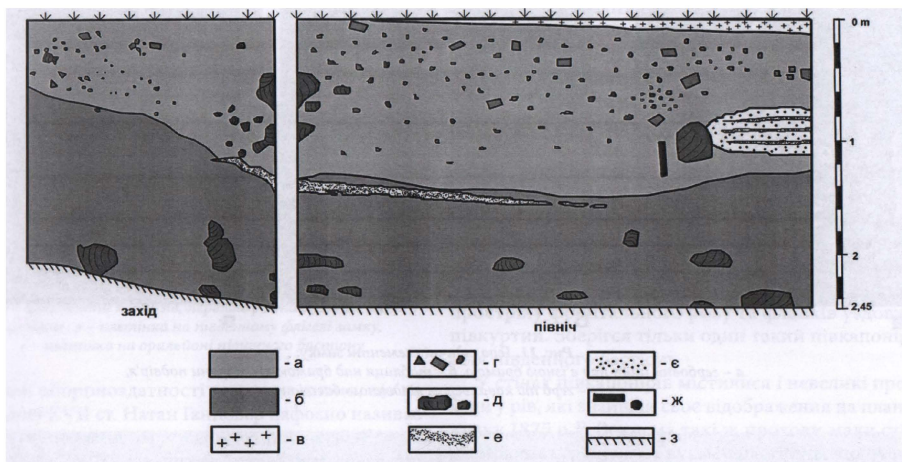

Рис. 10. Дубно, бастионний замок, шурф 1. Стратиграфія рову:
а – темно-сірий ґрунт, б – чорний ґрунт, в – шлак, г – цегла, д – вапняк, е – залив сірого сулинку,
є – зеленкуватий органічний ґрунт, ж – дерево, з – блакитна глина (материк)

ської церкви³⁹. Є відомості, що ця вежіця була побудована на надбрамному корпусі в пізніший час, можливо це сталося незадовго до відлиття згаданого дшону⁴⁰. Цей об'єкт зображений на фронтальному кресленні замку архітектора Григоренка, виконаного в середині XIX ст. (рис. 12). Згідно висновків Ю. Дуткевича, надбрамний корпус був накритий прихованим дахом, сліди якого виявлено в мурах, накритих кам'яним аттиком, прикрашеним сграфіто з мотивом плетінки⁴¹. Тесані камені із таким різьбленням були виявлені на території замку пізніше (рис. 13, а, б).

Південна двохповерхова будівля, традиційно ідентифікована палацом Острозьких, мала спочатку один мурований поверх з склепінчастими стелями та підземеллям. Для її будівництва використано камінь вапняк та цеглу «пальчатку» з середніми розмірами 27,5×13,5×6 см. Чотири опорні колони в підземеллі змуровані з цегли, ширина якої складає близько 2/3 довжини, а інколи і наближається до квадратних розмірів з середніми параметрами 14×26,2×8,5 см. Зважаючи на виявлення цієї цегли лише в опорних стовпах, її параметри, очевидно, обумовлені цільовим конструктивним призначенням. Другий мурований поверх в цій будівлі

з'явився в ході перебудови замку на палацовий комплекс в другій половині XVIII ст.

Зведення північної будівлі палацу Любомирських відбулося в другій половині XVIII ст. на фундаментах старішої споруди, яка можливо до цього також мала житлове призначення⁴². Зокрема, Р. Афтаназі пише, що будівля, яка передувала палацу Любомирських слугувала помешканням у раніший час князям Острозьким. Проте для нових власників вона виявилася малокомфортною, що й стало приводом до її ґрунтовної перебудови. З посиланням на джерела дослідник стверджує, що засадничі перебудови замку розпочалися з 1755 р.⁴³. Дійсно при шурфуванні в кам'яних фундаментах палацу Любомирських були виявлені ніші, збудовані з цегли «пальчатки» розмірами 29×16×5,5 см, подібні до тих, які знаходяться у підземеллях давнього флігеля з південної сторони подвір'я. Вірогідно, що саме будівлю-попередницю палацу Любомирських згадає У. фон Вердум, який описує її розташування таким чином: «Зліва, якщо йти під гору, височить також італійська будівля, на зразок галереї, у якій є житлові кімнати»⁴⁴. На думку О. Годованюк, вираз «на зразок галереї» дозволяє припустити, що будівля первісно була оздоблена ренесансною аркадою⁴⁵.

³⁹ Фонди ДІКЗ м. Дубно. Кн. 10560 / III-Д 5153 Картотека 1 Любоївська, к. 851. Опись имущества Дубенской Кв. Герасимовской, предместья Сурмич, церкви 7. X. 1923, 1 арк.

⁴⁰ Pohorecki F. Kilka uwag o dyplomach i aktach wołyńskich / I Pohorecki // RW. 1938. T. VII. S. 80

⁴¹ Михайлишин О. Невідомі проекти відбудови замку Острозьких Любомирських в Дубно // АСВ. Вип. 3. Рівне, 2012 С. 185

⁴² Kraszewski J. I. Wieczory Wołyńskie. Lwów, 1859. S. 22–25.

⁴³ Aftanazy R. Dzieje rezydencji... S. 108.

⁴⁴ Liske K. Cudzoziemcy w Polsce... S. 167.

⁴⁵ Годованюк О. Ренесанс в архітектурній спадщині Волині XVI — першій половині XVII ст. // АСВ. Вип. 2. Рівне, 2012. С. 58

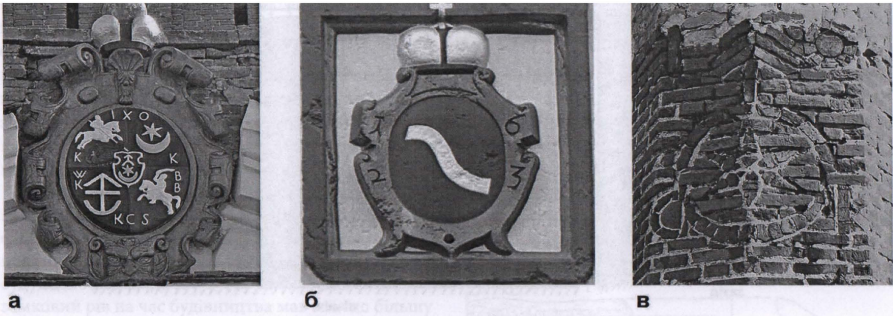

Рис. 11. Геральдичні елементи замку:

а – гербовий щит над в'їзною брамою, б – таблиця над брамою зі сторони подвір'я, в – герб під кавальєром південного бастиону

Рис. 12. Креслення фронтального вигляду бастионного замку. Архітектор Григоренко, середина XIX ст.

Виходячи з цього, слід визнати недоказовість на сьогодні твердження про ідентифікацію флігеля в південній частині замкового дворища як палацу князів Острозьких. Відомо, що її другий поверх було збудовано уже при князях Любомирських, коли будівлю використовували як офіцину та архівне сховище. Безсумнівно при цьому те, що підземелля та перший поверх постали вже на кінець XVI — початок XVII ст., що й дало формальний поштовх до визначення її, як палацу Острозьких. До цього часу, ймовірно, слід віднести фрагмент збереженого декору вгорі першого поверху. Це плетінка, виконана у техніці сграфіто, що містить ритмічні рослинні завитки, виростаючі один із одного (рис. 13, в). Плетінка належить до поширеного ренесансного сюжету. Відома також на Острозькому замку і Свято-Троїцькому монастирі у Межиріччі. Спорудження нового монастиря із системою оборонних укріплень у Межиріччі проведено за Януша Острозького. Близький час цих робіт і реконструкції Дубенського замку поруч із подібними стилем декорування елементів обох пам'яток дозволяє висувати припущення про їх проведення за участі тих самих майстрів.

Ще один декоративний елемент присутній на «вусі» північного бастиону. Це триярусна ромбічна плетінка, виконана із перепаленої до темно-коричневого кольору цегли (рис. 13, г). Декор ужитий на мурах замку один раз. Ймовірно, що це було

спонтанне рішення майстра, оскільки перепалена цегла не була виготовлена спеціально для орнаменту, а періодично накопичувалась із партій випаленої цегли. Про це свідчить її спорадична наявність у мурах замку. Зібравши збірку такої цегли, майстер ужив її з декорувальною метою, виклавши плетінку і герб під південною вежею.

Може здаватись, що побудова бастионних укріплень передбачала наявність окрім двох, також і третього — східного бастиону, який би охоплював територію острова з старим замком. Виходячи з такої схеми, створювався би периметр концентричної оборони. Однак, суттєвими причинами, по яких побудову третього бастиону було відкинута, був природний захист зі сходу руслом Ікви з прилеглою заплавою та наявність у горжевій частині оборонного рову, яким протікав рукав річки. Від подвір'я він був обкладений каменем і в давніший час виконував функцію захисту дитинця та старого замку. Бастионний замок східною стороною подвір'я був припасований до цього рову, внаслідок чого вона отримала лукоподібну форму. На цьому рові навпроти північного флігеля стояв водяний млин, збудований на краю острова поруч з старим замком. Згадка про замковий млин відома під 1492 р.⁴⁶ Крім того оборонну функцію на цій ділянці тривалий час зберігав старий замок. Виходячи з характеристик

⁴⁶ Ульяновський В. Князь Василь-Костянтин... С. 248.

Рис. 13. Декоративні елементи на стінах замку:
 а, б – фрагменти карнизів, первісне розташування яких невідоме, в – плетінка на південному флігелі замку, г – плетінка на орильйоні північного бастиону

исокої обороноздатності замку, не дивно, що на середину XVII ст. Натан Ганновер пафосно називає його «найсильнішим в усьому королівстві»⁴⁷.

У XVII–XVIII ст. на подвір'ї замку були збудовані інші споруди, сліди яких виявлено в ході археологічних розкопок у його південно-східній частині. Ід одної з них (об'єкт 1) залишилися потужні фундаменти висотою 1,4 м, складені з великих і малих аменів вапняку з включенням фрагментів цегли «пальчатки». Виходячи з того, що під спорудою лягав ґрунт з матеріалом XVII ст., її будівництво уло визначене цим часом. Сама ж вона пізніше унала вторинного використання у XIX–XX ст.⁴⁸.

На цій же ділянці зафіксовано сліди споруди легого типу (об'єкт 3) у вигляді потужного дерев'яного ґонья, який перерізував верхній шар бруківки і був прибитий у нижчі за неї нашарування на 1 м. Поверху кам'яної бруківки лежала дерев'яна балка, яка разом із стовпом складала колись південний уг будівлі⁴⁹. Дерев'яні споруди на дворіщі замку, як і ламаус та комора згадуються при описі скарбів 1616 р., як такі, що використовувались під ґонича майна⁵⁰. Було також досліджено рештки ґонича споруди (об'єкт 4), яка вочевидь мала ґондарський характер. Вона являла собою округлу ґон розмірами 0,74×0,82 м та глибиною 0,64 м, час ґоніювання якої визначено першою половиною XVII ст.⁵¹.

Три головні кам'яні споруди замку: надбрамний ґриус, південний флігель та палац князів Любо-

мирських зберігають великі підземелля. Стратегічні ґоніюації були прокладені також в середині обох бастионів у вигляді просторих казематів. Загальна довжина північного каземату становить 53,2 м, при висоті 3,8–3,9 м та ширині 4,8 м. Загальна довжина південного каземату — 57,4 м, при висоті 4–5,1 та ширині 4,8 м. Для їх будівництва ужито масивний камінь вапняк та цеглу «пальчатку» з середніми розмірами 27×12,5×5,5 см у південному та 27×13,5×6,0 см — північному бастионі. Каземати брали початок з подвір'я та виводили до фланкуючих бійниць півкапонірів, розташованих між куртиною і вухами бастионів, пристосованих для прострілу фронтального рову та фланків уздовж півкуртин. Зберігся тільки один такий півкапонір біля південного бастиону.

У стінах півкапонірів містилися і невеликі проходи у рів, які знайшли своє відображення на плані замку 1875 р.⁵². Зокрема такі ж проходи мали стіни між півкуртинами і вухами бастионів, що були спрямовані на схід. Вірогідно, що в цьому напрямку вони допомагали підтримувати сполучення із дерев'яним замком. На це зокрема вказує і повідомлення У. фон Вердума про те, що по праву руку дворища за будівлею палацу Острозьких, яку він називає «муром з житловими кімнатами», йде рів, яким можна пройти до старого замку⁵³. Біля півкапонірів в орильйонах бастионів містилися невеликі приміщення розмірами близько 5,8×3,7 м, в яких виявлено складські ніші та сліди опалювальних пристроїв. Таким чином вони були пристосовані до тривалого перебування в них людей, можливо, з метою несення варті. Лише східний орильйон північного бастиону не мав подібного приміщення. Ще один хід з бастионних казематів виводив до галерей по верху куртини, які містили в собі бійниці.

В різні роки поблизу замку були знайдені рештки його арсеналу. Це гаківниця XVI–XVII ст. з восьмигранною нижньою частиною та гармата з восьмигранним стволом і двома ручками, уламок ствола пищалі з рельєфним зображенням герба князів Острозьких⁵⁴. Типовими елементами озброєння виступають знахідки крем'яних вкладнів до рушничних замків, а також наконечники стріли XVII ст.⁵⁵. В культурному шарі з розкопок на подвір'ї замку виявлено численні уламки тигликів, поруч з якими виявлено шматки шлаків і виплески бронзи. Ці вироби свідчать про існування у замку ливарної майстерні. Знайдено також залізний, мініатюрний навісний замочок, покритий міддю, ключі, пряжки.

Іврейские хроники... С. 114.

Свешніков І., Гупало В. Звіт про результати роботи... С. 5, 11. Там само... С. 7.

Regesta skarba książąt Ostrogskich w Dubnie, spisane w roku 1616 / wyd. i przedmowa poprzedził książę J. T. Lubomirski // Sprawozdania Komisji do badania historii sztuki w Polsce. Kraków, 1900. T. 6. S. 215, 219.

Свешніков І., Гупало В. Звіт про результати роботи... С. 7, 12, 13.

⁵² Ричков П. Розпланування міста Дубно... С. 138.

⁵³ Liske K. Cudzoziemcy w Polsce... S. 167.

⁵⁴ Фонди ДІКЗ м. Дубно. Кн. 2564 / IV-P 587; Кн. 2576 / IV-P 591; Кн. 2729 / IV-P 639.

⁵⁵ Свешніков І., Гупало В. Звіт про результати роботи... С. 18.

Ковальські знаряддя (молоточок, долітце), а також численні залізні вироби (підківки, ланцюги, вудила, ключі, замки) вказують на роботу замкової кузні⁵⁶. Те, що до замку були прикріплені майстри ливарники доводять згадки по гарматах, відлиті у Дубні⁵⁷.

Відносно території міста бастионний замок постав ідеально вписаним у східній звуженій частині мису, яка не дозволяла розгорнути квадрат плану з чотирма наріжними бастионами, через що подвір'я здобуло трапецієвидну форму. Найкраще укріпленою була його фронтальна сторона, звернута в сторону міста, з якого фактично і можна було зосередити масивний обстріл замку. Зведення замку вплинуло на планування прилеглого до нього середмістя. Перед ним виникла еспланада, яка виходила на ринкову площу і нинішню вул. Замкову. Контроль за цим стратегічним простором стримував розширення рядової забудови в бік замкових мурів. Так на протилежній стороні рову, що навпроти в'їзної брами і північного бастиону окремі міські будівлі з'являються лише в XIX ст. Але навпроти південного бастиону щільно забудована ділянка над ровом позначена вже на плані середини XVIII ст. Її появу слід пояснювати збільшенням заселеності середмістя через торгове і ремісничне освоєнням периметру ринкової площі, що, очевидно, розпочалося в раніший час. Зокрема відомо, що вже в середині XVII ст. під замком знаходився єврейський заїзд⁵⁸.

Висновки. Розпланування просторової структури Дубенського замку князів Острозьких було пов'язане зі східним краєм мису, на якому розташована міська територія. Як найбільш природно захищена ділянка, вона мала значні переваги для розгортання будівництва оборонного осередку. Це зумовило те, що дерев'яно-мурований замок князів Острозьких будується на місці дитинця літописного міста Дубен, а бастионний в кінці XVI — на початку XVII ст. розгортає потужніший комплекс укріплень вище за рельєфом у межах давнього околиного городка. Як значно досконаліша споруда, він перебирає на себе головні оборонні і регулюючі функції старого замку, пристосовувавши його як додаткове укріплення. Для характеристики оборонної системи старого замку джерел на сьогоденний час відомо недостатньо. Проте розміри підвищеної частини замчища дозволяють стверджувати, що його захищена площа навряд чи перевищувала 0,5 га. Свідчення Ульріха фон Вердума надають підґрунтя для припущення про його баштово-стіний тип, ймовірно, з регулярним плануванням. В порівнянні із бастионним замком він був значно менший, але навіть

дідичний замок князів Острозьких в Острозі мав площу 0,7 га. Відтворити вірогідну планувальну структуру старого замку можна на основі аналогій. Так реконструйоване за описами 1603, 1620 та 1621 рр. планування замку князів Острозьких в Острозі відображає наявність двох укріплених частин: дитинця та пригородка. Описи 1620 р. старих замків у Рівному, Дорогобужі, Берездові, Любартові також характеризують їхнє двочастинне планування⁵⁹. На думку Б. Прищепи, така структура, що була властива для багатьох волинських замків є успадкованою від домонгольського часу і відображає поділ давньоруських городищ на дитинець та околиний город⁶⁰. Ця схема зберігається у ряді вищезазначених прикладів протягом XV–XVI ст., але уже із застосуванням мурованого будівництва та складнішого комплексу оборонних споруд. Тому, вірогідно, що в період повноцінного використання старого замку, територія, прилегла до нього із заходу, була розпланована під пригородок. Тут містилися будівлі наближених до княжого двору мешканців та слуг, знаходилась окрема лінія оборонних укріплень. Таким чином, результати роботи на сьогоденний час суттєво доповнюють і уточнюють важливі аспекти історії розвитку замку. Поряд з тим вони показують існування проблем, вирішення яких є завданням майбутніх досліджень.

Abstract. *Dubno Castle of the Princes of Ostrog is one of the most famous preserved castle complexes in Ukraine. At the same time, the issue of its planning and architectural development is still far from its comprehensive coverage. As different types of sources accumulate, there is a need for their current review, analysis and comparison. This allows researchers to recreate the probable episodes of the castle development and to show the design features of this unique monument. The proposed article considers the characteristics of the planning system of the castle and its construction, which were discovered during archaeological research in 1995, 1997, 2012 and 2015. Supporting information is obtained from written, cartographic and pictorial sources.*

Key words: *Dubno, castle, fortifications, moat, bastions, archaeological finds.*

⁵⁶ Там само С. 20, 22

⁵⁷ Regesta skarbcia ksiąg Ostrogo... S. 217.

⁵⁸ Грушевський М. Історія України-Руси. Нью-Йорк, 1957. Т. IX. Кн. II. С. 1342.

⁵⁹ Biblioteka Zakładu Narodowego im. Ossolińskich Polskiej akademii nauk. Dział rękopisów, Rkps. № 3669/II. Inwentarz części dobr k. Ostrogo 1620. K. 184, 284, 285, 424, 425

⁶⁰ Прищепя Б. Дослідження планування укріплених споруд Острозького замку XVI–XVII ст. // Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії. Рівне, 2016. Вип. 28. С. 375.

72 01

Олег РИБЧИНСЬКИЙ

РЕЗИДЕНЦІЯ
ІНУША ОСТРОЗЬКОГО
В МЕЖИРІЧІ
ОСТРОЗЬКОМУСПРОБА АРХІТЕКТУРНОЇ ВІЗУАЛІЗАЦІЇ
ВІДНО ІНВЕНТАРІВ 1621 ТА 1640 РОКІВ)

Oleh RYBCHYNSKYI

THE RESIDENCE
OF JANUSH OSTROZHSKYI
IN THE MEZHYRICH
OSTROZHSKYI TOWN
AN ATTEMPT OF ARCHITECTURAL
VISUALIZATION ACCORDING
TO THE INVENTORY DESCRIPTIONS
FROM 1621 AND 1640)

Анотація. Стаття присвячена аналізу двох інвентарних описів першої половини XVII ст. На основі реконструкційного моделювання представлена спроба порівняння архітектурного образу резиденції Януша Острозького у місті Межиріч. Досліджена архітектура зростає цінні сторінки процесу формування палацових комплексів Волині у першій половині XVII ст. Об'ємно-просторові особливості та архітектурні деталі резиденції реалізувалися в контексті загальноєвропейської архітектурної думки другої половини XVI — початку XVII ст.

Ключові слова: Межиріч, Януш Острозький, резиденція, архітектура, палац.

Вступ. Інвентарі власності та люстрації впроваджують у соціально-побутову сферу наприкінці XV ст. Їхній обіг припиняється у 30-х роках XIX ст. Інвентарі уклали емпірично і систематизовано, в описовій формі фіксували оборонні споруди та статистику озброєння, земельні маєтності, особливості планувальних та конструктивних рішень будівель, характеристики підлог та стель, віконну та дверну столярку, власності архітектурно-предметного середовища та опалення приміщень.

Матеріали інвентарів були предметами аналізу та систематизації Богдана Прищепи¹, Віктора Атаманенка², Володимиром Александровича³, Ірини Ворончук⁴, Петра Ричкова⁵ та інших. Переважно інтерес науковців викликали статистичні дані інвентарів, які сприяли створенню історичних висновків соціально-економічного характеру. Натомість вони не використовували метод архітектурної інтерпретації інвентарів з метою реконструкції візуального образу замкових комплексів, у нашому випадку — резиденції князя Януша Острозького в Межирічі Острозькому.

Віктор Атаманенко зазначив, що є відомі чотири інвентарі резиденції міста Межиріча — 1640, 1643, 1650 та 1698 років⁶. Натомість резиденція князя Януша Острозького є зафіксована в ранньому і датованому інвентарі 1621 р.⁷, а також пізнішому — занотованому 5-го серпня 1640 р.⁸. Януш Острозький починає володіти містом з 1603 р. і вже у 1605-му Межиріч отримує Магдебурзьке право. З 1612 р. в місті починають будувати монастир оо. Францисканів та новий замок на місці старого двору. Януш Острозький помер у 1620 р., а в ранньому інвентарі згадується «спальня його милості князя», відтак можна припустити, що інвентар походить із часів

¹ Прищепя Б. Історична топографія міста Рівного другої половини XVI — початку XVII ст. // АСВ. 36. наук. праць. Вип. 6. Рівне, 2018. С. 74–84.

² Атаманенко В. Інвентар Степанської волості 1614 року як джерело до історії міст // Старий Луцьк. Наук.-інформаційний збірник. Луцьк, 2017. С. 221–232.

³ Александрович В. Інвентарі Олицького замку XVII — XVIII ст. Луцьк, 2007. 276 с.

⁴ Ворончук І. Інвентарі приватних маєтків Волині XVII ст в архівосховищах та бібліотеках Варшави // Збірник наукових праць НДІУ МОН України. К., 2006. Т. XII. С. 253–263.

⁵ Ричков П. «Огнище» в просторовому контексті резиденції князя Януша Острозького в Межирічі Острозькому // АСВ. 36. наук. праць. Вип. 6. Рівне, 2018. С. 206–213.

⁶ Атаманенко В. Інвентарні описи Межиріча XVII століття. // Український археографічний щорічник. Київ—Нью-Йорк, 2020. Т. 10. С. 76.

⁷ Інвентар ординатської частини Острозької волості 1621 р. // Описи Острозьчини другої половини XVI — першої половини XVII ст. Упор В. Атаманенко, ред. Л. Винар. Київ — Острого — Нью-Йорк, 2004. С. 311–315.

⁸ Інвентар ординатської частини Острозької волості... С. 336–341.

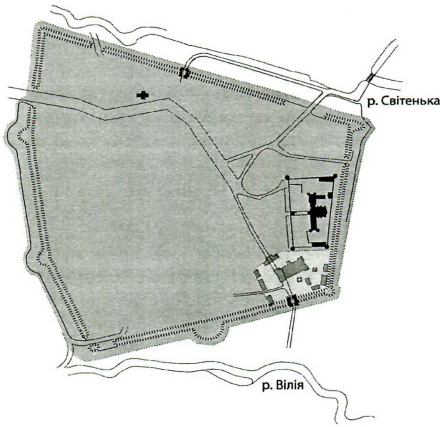

Рис. 1. Середмістя Межиріччя Острозького у XVII ст.
Реконструкція автора

життя князя. Описані в ньому архітектурні об'єкти перебували в доброму стані, на відміну від фіксації 1640-го року. Отже, резиденція була побудована у 1612–1615 роках. Структурований виклад інформації у інвентарі засвідчує, що замок створювався на підставі попередньо продуманого функціонального зонування і як репрезентативна резиденція, а засадничим матеріалом будівництва князь обрав деревину.

Містобудівна композиція Межиріччя в першій половині XVII століття характеризувалася виразною структурою: місто мало дві брами та сім дерев'яних башт⁹, комплекс монастиря розташовувався у східній частині ринкової площі, а замок у південній (рис. 1.) В комплекс ринкової площі входили: 26 будинків, 6 яток різників, 5 кузень та ратуша, яка складалася із однієї кімнати — світлиці¹⁰. Ринкова площа починалася від Острозької брами, розташованої у північному пряслі міських фортифікацій. Натомість, Заславська брама входила у резиденційний комплекс Януша Острозького і зафіксована в інвентарі, як брама розташована навпроти двору (палацу) з баштою і годинником. З ринкової площі на території резиденції можна було потрапити через третю браму, яка була збудована в два поверхи, з центральним проїздом, двома бічними коморами, сходами на другий ярус та окільною галереєю. Навколо обійстя оточував високий і надійний паркан.

Аналіз послідовності переміщення територією укладачем інвентаря дозволив зробити такі підсу-

мування: в центрі розташовувався двоповерховий двір, у південно-східній частині — кухня, криниця, дві лазні та відокремлена ізба. В паркані біля кухні були двері побутового призначення. У західній частині розмістилася господарська зона у склад якої входили: маштарня, велика стайня із двома воротами і возівня. Отже, резиденційний комплекс Януша Острозького характеризувався продумано-раціональним розташуванням об'єктів різного функціонального призначення.

Реконструктивне моделювання планувального вирішення двору відбулося завдяки порівнянню описів двох інвентарів — 1621 та 1640 рр. В інвентарі 1621 р. опис приміщень першого і другого поверхів розпочинався із сіней, опісля в трьох напрямках. Інвентар 1640 р. значно відрізняється структурованістю і лише засвідчує занепад будівлі.

Моделювання формувалося шляхом ідентифікації приміщень за місцем розташування, кількістю вікон та характеристиками печей у них, згадкою про особливі конструктивні вузли. Приміщення другого поверху повністю співпали в обидвох описах. Натомість вдалося визначити, що у великій ізбі другого поверху, імовірно після 1620 р., були прорізани ще одні двері; в транзиті також були влаштовані додаткові двері. Отже, після смерті Януша Острозького будівлю намагалися перепланувати.

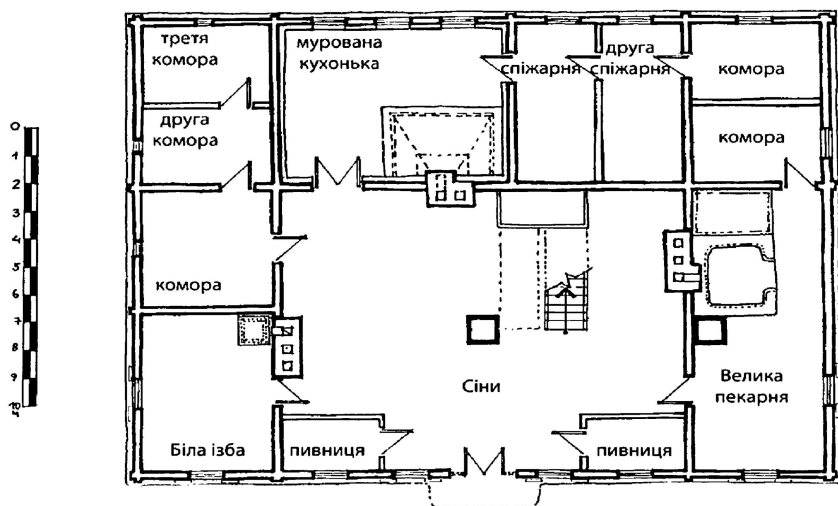
Перший поверх в обидвох інвентарях також співпадає за кількістю вікон. Натомість в інвентарі 1640 р. недораховано однієї ізби. Імовірно із двох комірків було зроблено одну шляхом демонтажу перегородки.

Під час обрахунку приміщень виявилось, що на другому поверсі їх більше ніж на першому. Цінною підказкою для реконструкції плану другого поверху стали описи «наріжної світлиці від лазні» та «наріжної світлиці від монастиря». Відтак на плані другого поверху було чотири кутові виступаючі кімнати, а також корпус каплиці. Принциповим для реконструювання стали місця розташування коминів як незмінні елементи на відміну від перегородок між комірками та кімнатами (рис. 2).

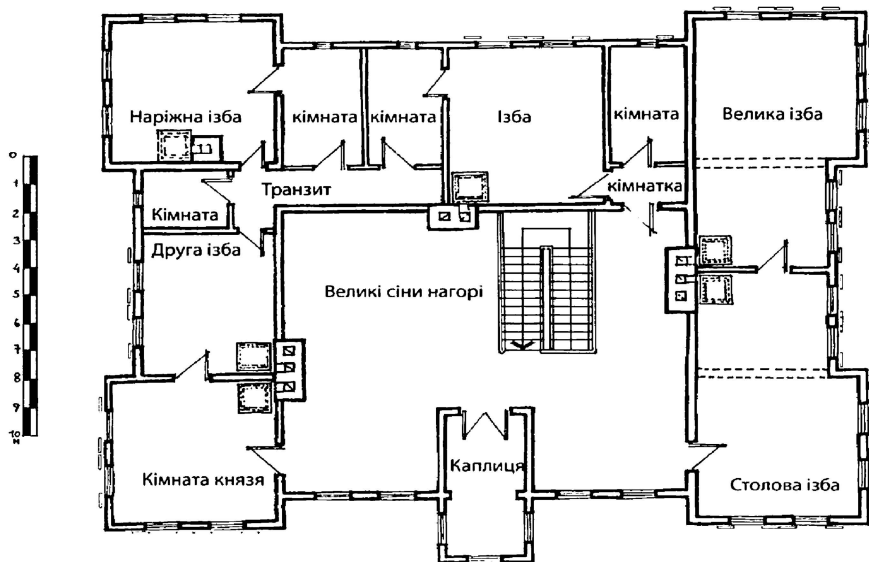
Інвентарний опис двору також є документом, який демонструє поширені у кінці XVI — першій половині XVII ст. архітектурно-конструктивні вирішення. Об'ємно-просторові розміри та форми, складові та елементи конструкцій сформувалися в результаті досвіду архітектурного проектування зодчих цього періоду. Високий рівень майстерності, яким володіли тесті, засвідчений дахом із десятима верхами, конструктивним сплетінням, на яке спираються стіни каплиці, баня над каплицею, перекриття великих сіней із мурованим стовпом, консольні конструкції, на які опираються кутові світлиці, опорні балки в столовій та великій ізбах.

⁹ Archiwum Państwowe w Krakowie. AS. № 118. S. 5

¹⁰ Атаманенко В. Інвентарні описи Межиріччя XVII століття. // Український археографічний щорічник. Київ — Нью-Йорк, 2020. Т. 10. С. 77.

План 1-го поверху.

План 2-го поверху.

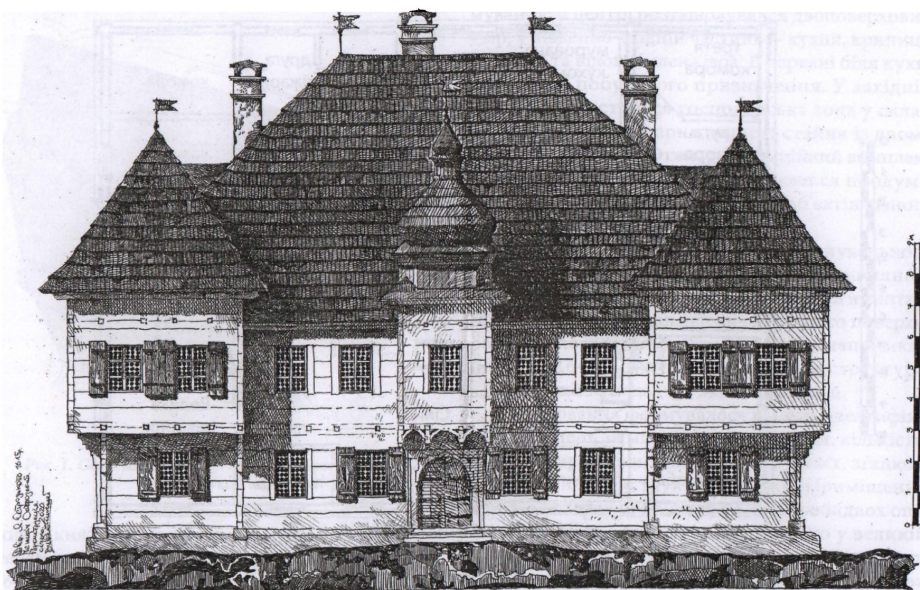

Рис. 3. Межиріч Острозький. Головний фасад палацу Януша Острозького. Реконструкція автора

Мистецьке вирішення фасадів двору опиралося на симетричні правила ренесансної архітектури, а також відображало внутрішнє планування та конструктивні рішення (рис. 3). На центральній осі розташовувався вхід, а над ним корпус каплички увінчаної банею. На другому поверсі в наріжниках пластику фасаду підкреслювали кімната князя та столова ізба. Елементами оздоблення фасаду були збірні двері, віконниці, тиньковані і побілені дерев'яні стіни, пофарбована баня над каплицею та ковані флюгери, фактура дахів покритих гонтом. Об'ємно-просторове вирішення двору отримало характеристики палацової споруди, хоча й збудованої з дерева, а не із каменю. Якраз у ці часи будуються муровані замки у Замості, Новому Віснічі, Ланьцуті, Збаражі, Підгірцях. Найбільш імовірно, що джерелом інспірації стали зразки із популярних на той час трактатів архітектора-теоретика Себастьяно Серліо.

Архітектура допоміжних будівель резиденційного комплексу також мала об'ємно-просторові особливості: парадна брама накрита банею та із навколишньою галереєю на другому ярусі; криниця накрита банею; Заславська брама потинькована глиняним розчином, побілена, із зеленою вежичкою та червоними листвами, із залізним годинником (рис. 4).

Сьогодні резиденція Януша Острозького повністю втрачена. Єдиним матеріальним свідченням її унікальності є інвентарні описи. Як інформаційне джерело вони репрезентують не лише аспекти архітектурного образу, але й ідеологію Острозької ординації, просторові прикмети та міру творчої уяви будівничих. Резиденція Януша Острозького в Межирічі має властивості культурного символу регіону, творить ідентифікаційні координати та уявлення про його минуле. Як твір мистецтва, вона репрезентує культурну парадигму старої Волині, яка наповнювала смислами архітектурні об'єкти першої половини XVII століття.

Підсумки. Аналіз двох інвентарних описів демонструє, що образ резиденції Януша Острозького сформувався злагоджено щодо архітектурної думки другої половини XVI — початку XVII ст. Ґрунтовний опис планувального, конструктивного, архітектурного рішень та деталей забудови резиденційного комплексу є цінним матеріалом для історії архітектури України. Інвентарні описи та місце, на якому в минулому стояла резиденція в Межирічі Острозькому, отримали символічне значення, оскільки заповнюють прогалину між минулим і теперішнім, зберігають події національної історії та реконструюють культурну спадщину минулого.

Рис. 4. Межиріч Острозький. Загальний вигляд резиденції Януша Острозького. Реконструкція автора

Додаток 1.

Інвентар двору в Межирічі 1621 р. (?)¹¹

[1] Парканом високим навколо оточений, гонтом побитий. Брама з дерева роблена, потинькована, побілена, під дахом гонтовим з двома флюгерами на даху. У брамі двоє воріт на чопах¹² з залізними кунами¹³, з засувами та скобами. Фіртка при одних на завісах із завісом і скобою. Комор бічних дві, в котрих двері на завісах з засувами та скобами. Комин у брамі від ґрунту мурований, тинькований, побілений, через дах виведений. Нагору сходи з заломом під дахом гонтовим з банею, з флюгером. Ганок навколо з баласами¹⁴ точеними. До кімнати двері на завісах з антабами¹⁵, клямкою, замком, ключем. Піч кахельна, комин мурований, вікон шість з шибамі скляними, віконниці на завісах, стіл, стілець¹⁶, лави дві з листвами¹⁷. Підлога дубова.

[2] Дім панський з десятма верхами під гонтовим дахом з флюгерами, підмурований вколо, обплілений, побілений, тинькований. Перед тим

домом зруб¹⁸ над дверима, над яким капличка під банею пофарбована з флюгером¹⁹. До сіней двері складчасті на чопах, з залізними кунами, залізні засуви з обох сторін, колодка²⁰ з ключем. Посередині сіней стовп²¹ мурований. Вікон двоє зі скляними шибамі, залізними ґратами. Віконниці на завісах з гачками. Пивниць дві в сінях, до яких перші двері на завісах решітчасті зі скобами залізними, другі двері дубові на завісах зі скобами залізними, другі двері дубові на завісах з засувами, скобами, вікон двоє в них. Кімната біла нанизу, до якої двері на завісах з антабами, клямкою, сліпим замком²², ключем. Вікон двоє зі скляними шибамі²³, ґрати у них залізні, віконниці на завісах. Піч кахляна, стіл, стілець, лави при стінах. Комора біля тієї кімнати, до якої з сіней двері на завісах з засувом, зі скобою. Вікно з гострими ґратами залізними, лави

¹¹ Переклад зі старопольської: П. Ричков та О. Рибчинський.

¹² Металевий гачок в одвірку для навішування дверей

¹³ Опора металева, тримач дверного полотна.

¹⁴ Те саме, що «баласина».

¹⁵ Держак (від нім. Handhabe). Форма дверної ручки, іноді виконана у вигляді горельєфної маски лева, грифа або фантастичного чудовиська, що тримає в зубах поворотне кільце.

¹⁶ Табурет.

¹⁷ Тильна опора для спини.

¹⁸ В оригіналі «wiązanie».

¹⁹ Флюгер (від німец. Flügel — крило), прилад для визначення напрямку і виміру швидкості вітру.

²⁰ Висячий замок.

²¹ Філяр.

²² Замок, врізаний у конструкцію дверного полотна.

²³ Термін «blona szklana» (букв «плівка скляна») перекладається тут як «скляна шиб» (шибка), тоді як проста «blona» це напівпрозора плівка тваринного походження перекладається у вигляді простої кальки «блona»

навколо. Комора друга до неї двері на завесах з засувом, скобою, вікно з прутками залізними. З тієї комори третя комора, до неї двері на завесах з засувом, скобою; вікно з ґратами. Кухонька мурована, до неї дві двері складних на чопах з кунами залізними з обох сторін. Огнище²⁴ і комин мурований. Вікон три з залізними ґратами. Ринв дві дубових, підлога з дошок. Комора біля кухні, до неї двері на завесах з засувом; вікно. Стіл довгий, простий. Комора друга, до котрої двері на завесах з засувом і скобою, вікно з ґратами залізними. Пекарня велика, до якої двері на завесах з гачками залізними, піч по просту мурована з комином мурованим і стовп біля нього. Вікон двоє з шибамися скляними і з ґратами залізними, віконниці на завесах. Стіл довгий, лави під стінами. Комора з пекарні, до якої двері на завесах [і] скобою; вікно з ґратами залізними. В сніях на низу три комини мурованих, від землі виведені, тиньковані, під дах виведені. На гору сходів двоє з поручнями і баліасинами точеними обставлені. Сіни великі нагорі дошками вимощені. Три стіни обліплені, тиньковані, побілені; вікон чотири з шибамися скляними, рамами²⁵ залізними, ґратами, віконниці на завесах. До коминів перед печами двері на завесах шестеро з клямками [?]. До каплиці двері мальовані подвійні на завесах зі сліпим замком²⁶, ключом. Ця каплиця всередині уся помальована, вікон три шибамися скляними із ґратами залізними. Кімната столова, до якої двері на завесах з замками, клямкою, замком «згрихтовим»²⁷. Піч лазурова, комин мурований; вікон шість з шибамися скляними, ґратами залізними, віконниці на завесах. Столів чотири, стільців з баліасами чотири, лави вколо під стінами. Кімната супроти столової кімнати, де спальня князя його милості, до якої двері на завесах з антабами, клямкою, замком сліпий з ключем; вікон четверо з шибамися скляними, ґрати залізні, віконниці на завесах. Стіл один, лави вколо. Піч на фундаменті з тесаного каменю. Підлога цегляна. Кімната друга біля тієї, до якої двері на завесах з антабою, клямкою, піч кахельна; вікон двоє з шибамися і залізними ґратами, віконниці на завесах. Крісел зелених дев'ять. Кімната, до якої двері на завесах з антабами. Клямкою. Вікно з шибом, залізними ґратами. Підлога цегляна. Транзит²⁸, до нього двері на завесах, з гачком. Кімната на куті, до якої двері на завесах з антабами, клямкою; замок сліпий з ключем. Піч лазурова, коминек мурований. Вікон

чотири з шибамися скляними, ґратами залізними. Стіл великий один, столик малий, крісло з баліасами. Підлога з дошок. Кімната, до якої двері на завесах з антабами, клямкою, замком сліпим, вікно з шибом і решіткою залізною. Підлога дерев'яна. Транзит, до якого двері на завесах з гачком. Кімнатка з великих сіней, до якої двері на завесах з антабами, клямкою, замком сліпим, ключем. Другі двері до кімнати по праву руку, також на завесах з антабами, клямкою, замком сліпим, ключем. Вікно з шибом, ґрати залізні; віконниці. Кімната по ліву руку, до якої двері на завесах з антабами; ключкою, замок сліпий. Вікон двоє зі скляними шибамися, ґратами залізними; віконниці. Стіл, крісло, лави вколо. Піч кахельна, підлога дерев'яна. Кімната — двері на завесах з антабами, клямкою замком сліпим, ключем; вікно з шибом. Транзит, до нього двері на завесах з антабами, клямкою; замок сліпий. Піч лазурова, комин мурований. Стіл довгий, крісло, лави вколо. Підлога з дошок. Вікон шість з шибамися і ґратами залізними; віконниці на завесах.

[3] Кухня на подвір'ї гонтом побита. Перед нею ганок з баліасами, до кухні двері на завесах з засувом, скобою. Огнище з дерева, комин ліплений, надмурований, стіл довгий, лави вколо, замок²⁹ на завесах з кунами залізними.

[4] Студня, над якою зруб з банею, гонтом побита. З флюгером з баліасами точеними. Двері на завесах з засувом, скобою. Відер двоє окованих, на ланцюгу та мотузці. Коловорот з ручками залізними.

[5] Біля кухні двері в паркані з засувом і скобою. Лазня під одним верхом, гонтом побита з флюгером. Перед нею ганок з баліасами, гонтом побитий. До сіней двері на завесах з антабою, замком³⁰, клямкою. Комини муровані, через дах виведені. Кімнатка навпроти лазні, до неї двері на завесах з антабою, клямкою. Вікон чотири зі скляними шибамися. Піч кахельна, коминок мурований. Столик малий, лави вколо. Підлога з дошок.

[6] Лазня, до неї двері на завесах. В ній піч зелена, в ній казанок мідний. Вікон двоє скляних. Лави з дошок.

Друга будівля. Навпроти двору брама з баштою, потинькована глиною, побілена. Над баштою вежичка зелена фарбована і з червоними ліштвами. Баня на горі покрита бляхою, і з флюгером. На тій брамі залізний годинник. Ворота прості, паркан по обидвох сторонах покритий гонтом.

Маштарня під гонтовим дахом з вдома флюгером. До сіней двері на завесах зі штабом і скобою; два вікна. Праворуч мала ізба, до неї двері на завесах з гачком. Кахлева піч, мурований комин. Два вікна з ґратами та обolonки в них. Навпроти друга мала

²⁴ Припускається, що саме ця решітка резиденції збереглася до нашого часу у вигляді руїни.

²⁵ В оригіналі — *kwatrami*.

²⁶ Тобто непомітний, «врізної» конструкції.

²⁷ Тип замка, в якому профіль ключа, що вставляється, має відповідати профілю замкового отвору.

²⁸ Тобто прохід, коридор.

²⁹ В оригіналі — *zams*.

³⁰ В оригіналі — *zanikem*.

ізба, до неї двері на завісах з гачком. Кахлева піч, мурований коминак; два вікна з оболонками та залізними ґратами. Кімната, до неї двері на завісах, вікно без оболонки. Збоку пекарня, до неї двері на завісах зі штабою та скобою. Мурована піч на переді із коминаком. Велика стайня покрита ґонтовим дахом з двома флюгерами. Перед нею в'язиво і два ганки

покриті ґонтом. До стайні двері подвійні складні, на залізних кунах, порядні жолоби та драбини. Возівня під дахом ґонтовим із флюгерами, перед нею ганок накритий ґонтом з флюгером; ворота подвійні складні з залізною куною. На тій возівні сходові під дахом тарчичами викладений, сходи з поруччям, двері на бугунах з поруччям.

Додаток 2.

Інвентар замку Межирічського списаний дня 5 серпня року 1640

[7] В'їзд до двору. Брама з дерева зроблена, ворота посередині з дошок дубових з хврткою на завісах залізних. Ворота з куною, з засувом. У цій брамі з обох сторін комори, до них двері, на завісах по правій стороні комори, а по лівій стороні — заціпки, скоби, засуву і завісу немає. Комин з фундаменту мурований. Другі двері або ворота на бігуні³¹. На цій брамі світлиця, двері до неї на завісах, піч кахельна, вікон шість, в яких п'яти шиб³² немає. Ці вікна в олово оправлені. Нагору сходи до цієї світлиці, баласин³³ немає. Над сходами покриття ґонтами старими, направи потребує. Підлога була дубова, яка знята, тепер цегляна.

Будинок

[8] Перед будинком ганок, ворота подвійні на кунах залізних з засувом залізним. Нагору сходи баласами обставлені. Сині застені дошками. Кімната столова до міста Острога [обернена], до неї двері на завісах, замок в дверях. Піч помальована, комин мурований. Вікон з ґратами, з шибками в олово оправленими шість, в котрих шиб восьми немає, а решта побиті. Віконниці жодної немає, лише від одної [залишилася] половина. Біля стін³⁴ лав три. В тій кімнаті траґаж³⁵ помоланий. В тій же кімнаті прапорців з деревками 5.

[9] З тієї кімнати до другої збоку двері на завісах з заціпкою. В цій кімнаті вікон шість з ґратами залізними, куса заліза немає на лікоть, а вікна в ніщо поспути. Піч помальована і комин при ній мурований, пила по дереву велика. В тій кімнаті траґарж переламаний. В тій кімнаті три лави при стінах.

[10] З цієї світлиці до сіней двері на завісах з клямкою і антабою. З отих сіней до [prenetu]³⁶ двері на завісах, ґрати з вікном без шиб. Зі згаданих сіней до третьої світлиці двері на завісах залізних, антаба в них і ґрати з двома вінами поганими. Піч помальована. З тієї світлиці до четвертої світлиці

двері на завісах залізних, замок внутрішній при них, антаба і клямка. Піч мальована. Вікно одне з ґратами, половини вікна немає. З тієї кімнати двері на завісах залізних навпроти каплиці, у них замок внутрішній, клямка і антаба. З тієї кімнати сінци, в яких є одне вікно з ґратами, дві шиб погані. Двері на заваісах лава одна. Двері до [przustu]³⁷ на завісах.

[11] До кутової світлиці від лазні двері на завісах з замком, двома антабами і клямкою. Вікон четверо цілих, ґрати залізні. Піч помальована, при ній комин мурований. З цієї світлиці до сінцих двері на завісах залізних з клямкою і антабою, лава одна. З сінцих до [przenlu]³⁸ двері на завісах, вікно з ґратами.

[12] З тих сінцих світлиці, до якої двері на завісах з двома антабами і клямкою. Вікон двоє з блонами³⁹, ґратами, рам дві злих, а в ґратах двох залізних частин немає. Лава при стіні одна, піч помальована.

[13] З тієї світлиці двері до наріжної від кляштора світлиці двері на завісах з двома антабами, клямкою, скобою і засувом. Вікон чотири в олово оправлені, з ґратами залізними. В них чотири рамки погані, в одних ґратах частини заліза немає. Лав дві при стінах. Піч помальована, при ній комин мурований.

[14] З цієї світлиці двері до сіней uzdkich⁴⁰ на завісах залізних, замок сліпий, антабів 2. В сінях каплиця, над воротами двері мальовані і в середині мальовано. Вікон три дуже поганих, третього немає, з ґратами залізними. Вікон двох немає, а два погані. А до печей дверей дерев'них шестеро на завісах, у яких два завіси віддерто.

[15] На низу під тим будинком світлиця, до неї двері на завісах. Вікон двоє з блонами поганими, ґрати залізні. Піч погана кахельна, при стідні лав дві. При дверях скоба з засувом і клямкою. Косіє⁴¹ старий, поганий один.

³⁷ Термін не з'ясовано.

³⁸ Термін не з'ясовано

³⁹ «Блона» (оболонка) віконна — напівпрозорий матеріал, переважно тваринного походження, виготовлявся з внутрішніх органів великої худоби, яким заповнювалися віконні отвори. Від 16 ст поступово витіснявся скляними шибками.

⁴⁰ Термін не з'ясовано.

⁴¹ Термін не з'ясовано. Імовірно, мова йде про покриття на підлозі.

³¹ Na biegunie, тобто на осі

³² В оригіналі — kwater.

³³ В оригіналі — balasow.

³⁴ В оригіналі — sian.

³⁵ Несуча балка.

³⁶ Термін не з'ясовано

[16] Навпроти тієї світлиці пекарня, до якої двері на завісах зі скобою і засувом. Вікон двоє з ґратами залізними, блони дуже погані. Лава при стіні одна, піч чорна над нею кахельний волоський на трутах залізних і стовп мурований. З тієї пекарні комора, до якої двері на завісах зі скобою і засувом. В ній кіл⁴² босих старих поганих [s podstomay]⁴³.

[17] В цих сніях нижніх пивниць дві з дерева зроблених [...] старі, до них ґрати дерев'яні, двері на завісах. В одних дверях засуви і скоба.

[18] В тих покоях вище поіменованих:
столів великих 4
столів менших 5
крісел з баясами 4⁴⁴
крісло велике з поруччям
лав простих 4⁴⁵
крісел малих 8⁴⁶
поганих крісел⁴⁷.

[19] Кухня в сніях, до якої двері подвійні на кунах з засувом залізними. В ній лав три. Вікон трое без блонь, ґрати залізні і підлога дощата. Комин мурований і огнище. Столик кухарський, комор-сіней для різного знаряддя на долу шість, до котрих двері четверо на завісах. В яких п'ять завіс віддерто.

[20] На подвір'ї кухня спустошена, треба заново побити⁴⁸. При цій кухні і криниця спустошена.

[21] З тилу замку в паркані стоїть, при брамі Заславський. В сніях двері на завісах залізних. Світличка, в якій вікон чотири в олово оправлені, двох шиб немає. При стінах лав дві. Піч кахлева стара і коминак мурований. Підлога стара з дошок. Двері на завісах з антабою і клямкою.

[22] Перед тією світлою кімната лазеньки, двері на завісах. В тій кімнаті печі і вікон немає.

[23] Цей замок і усі будинки в ньому оточені парканом дощатим, котрого половина побита гонтами сновими. Для того паркану направа велика потрібна. Також над кімнатами ринви треба понаводити наново і побити [гонтом], і рятувати столову кімнату, бо [trzyarz⁴⁹] розламаний, і в другій також розламаний в бік столової кімнати.

[24] Навпроти замку брама⁵⁰ з вежичкою, ворота з дошок. Стайні три старих, четверту вітер поламав, ті стайні треба перебудувати і побити. Коло стаєн паркан дерев'яний, із стовпів. На подвір'ї конюшня спустошена.

[25] При тих стайнях помешкання старостинське, в котрім світлиць 4, п'ята пекарня, в котрій піч розвалена. В котрих вікна одне побите, а других немає.

[26] При дверях різних завісів залізних 13, а від других дверей відірвано завіси. В тих кімнатах при стінах лав 4, коминів мурованих 4.

[27] При тих будинках різних завісів в дверях недостає замкових кількостю 28. А в будинках старостинських перед замком завісів віддерто від дверей 10 і вікон 4 виїнято зі світлиць, рам 5.

[28] Цей замок, забраний в посесію⁵¹ від... пана Месціцького, віддали ми пану Янові Бялобоцькому з власного розпорядження князя... пана конюшого коронного, луцького старости⁵², нашого добродія, дня серпня року 1640 до оренди межирічської.

Абрам Модзалевський рукою своєю
Ян Мечніцький m(anu) p(gopria).

Abstract. The article is dedicated to the analysis of two inventory descriptions of the first half of the 17th century. Based on reconstruction modelling the architectural image of the Janush Ostrozshyski residence in the town Mezhyrich is depicted. The studied architecture reveals valuable pages of the process of formation of Volhynian palace complexes in the first half of the 17th century. Volumetric and spatial features and architectural details of the residence were implemented in the context of European architectural thought of the second half of the 16th - early 17th centuries.

Keywords: Mezhyrich town, prince Janush Ostrogski, architecture, residence, palace.

⁴² Коло як основний конструктивний елемент млина.

⁴³ Термін не з'ясовано.

⁴⁴ Примітка В. Атаманенка.

⁴⁵ Примітка В. Атаманенка.

⁴⁶ Примітка В. Атаманенка.

⁴⁷ Примітка В. Атаманенка.

⁴⁸ Тобто накрити гонтовою покрівлею.

⁴⁹ Імовірно tragarz..

⁵⁰ Очевидно, мова йде про Заславську браму.

⁵¹ Орендоване майно.

⁵² Владислав Домінік Заславський-Острозький, староста луцький в 1616–1656 рр.

УДК 72.01

Петро РИЧКОВ

АРХІТЕКТУРНО-ПРОСТОРОВА ЛОКАЛІЗАЦІЯ СТАРОКОСТЯНТИНОВА НА МАПІ 1794 РОКУ

Petro RYCHKOV

ARCHITECTURAL AND SPATIAL LOCALIZATION OF THE STAROKOSTIANTYNIV TOWN ON THE 1794 MAP

Анотація. Старокостянтинів входить до переліку історичних міст Волині, заснованих за ініціативою князя Василя-Костянтина Острозького в другій половині XVI ст. Містобудівний задум був зумовлений стратегічною потребою створити міцний оборонний пункт на південно-східних кордонах Волинської землі перед зовнішніми воєнними загрозами. Первісна розпланувальна структура міста фактично з'явилася на місці невеликого села і була органічно допасована до існуючого природного ландшафту. Просторові особливості старого замку та міста-фортеці міста були виразно зафіксовані на фіксаційній мапі 1794 року, яка детально відображає особливості його забудови та планувальної структури.

Ключові слова: місто Старокостянтинів, урбаністична спадщина, архітектура, план 1794 року, розпланувальна структура.

Вступ. Дослідження історії міста Старокостянтинова має давню традицію. Чи не вперше цій темі була присвячена розвідка В. Переговського¹, в якій послідовно охарактеризовано минувшину цього міста від моменту його заснування. Невдовзі висвітлення цієї теми продовжив М. Теодорович². Цікавий засновницький документ був опублікований Н. Карашевичем³. В радянську добу до цієї теми неодноразово звертався О. Баранович⁴. Доволі інформативний виклад з оригінальними фотознімками опублікував Кочубей⁵. В повоєнну добу ця тема висвітлювалася також Л. Крощенком⁶, А. Заяцем⁷, В. Атаманенком⁸, І. Рибачок⁹. Окремі аспекти цієї тематики були представлені також у публікаціях автора¹⁰. Короткі історичні відомості про місто подані у «Польському географічному словнику»¹¹.

¹ Переговський В. Отрывок из истории Староконстантинова // ВЕВ. 1881. №№ 3, 4, 6, 7, 9, 10. Український переклад: Переговський В. Із історії міста Старокостянтинова. Заснування його князем Костянтином Костянтиновичем Острозьким, татарські спустошення, про православні церкви і католицькі монастирі в тому місті / Укладачі В. Атаманенко, І. Рибачок. В кн.: Опис володінь князя Януша Острозького у південно-східній Волині 1615 року. Острог, 2009. С. 10 - 44.

² Теодорович М. Город Староконстантинов Волынской губернии, основанный в 1561 году князем Константином Константиновичем Острожским. Исторический очерк. Почаев, 1894 70 с.

³ Карашевич Н. Сообщение. Копия документа, даного королем польским Сигизмундом Августом князю Константину Константиновичу Острожскому на постройку города Константинова, бывшего до 1561 года селом Колыщенцами // ВЕВ. 1870. № 17. С. 388-389.

⁴ Баранович О. Панське місто за часів польської держави. Старий Костянтинів // Записки історико-філологічного відділу ВУАН. Київ, 1926. С. 1-63; Баранович О. Упадок города Речи Посполитой: Староконстантинов в 18 в. // Вопросы истории. 1947, № 8. С. 30-49. Баранович О. Новый город Западной Украины XVI в. (основание Староконстантинова) // Ученые записки Ин-та славяноведения АН СССР. 1951 № 3. С. 236-263..

⁵ Кочубей В. Державний історико-культурний заповідник у м. Старокостянтинів. Провідник. Харків, вид-во РУХ, 1933. 48 с.

⁶ Крощенко Л. Старий Костянтинів — нове волинське місто XVI ст. // Архитектура спадщина України Вип. 5 Київ, 2002. С. 132-152.

⁷ Заяць А. Урбаністичний процес на Волині в XVI — першій половині XVII століття. Львів 2003 206 с.

⁸ Атаманенко В. Костянтинів — перша містобудівна ініціатива князя Василя-Костянтина Острозького // Літопис Волині. Луцьк, 2010 Ч. 7 С. 25-34.

⁹ Рибачок І. О. Господарський розвиток Костянтинова наприкінці XVI — першій половині XVII ст. // Старокостянтинівщина та національно-визвольні змагання... Наук. зб. матеріалів Всеукраїнської наук.-практич. конф. Старокостянтинів, 2019. С. 232-245

¹⁰ Ричков П. Старокостянтинів за планом 1794 року // Старокостянтинів і край в просторі часу. Матеріали Всеукраїнської наукової історико-краєзнавчої конференції «Велика Волинь» Хмельницький: Старокостянтинів; Самчики, 1997 С. 79-81; Ричков П. NON OMNIS MORIAR. Архітектура в культурній праці князів Острозьких. Рівне, 2011. С. 72-76

¹¹ SGKP T IV. S. 363; T. XI. S. 257-258;

Юридичний статус місто вперше отримало на підставі грамоти польського короля Зигмунта Августа 26 березня 1561 р., обійнявши територію давнішого села Колищинці (*Kołyśzyńce*) в тодішніх володіннях волинського воєводи Василя-Костянтина Острозького. Спершу місто мало назву Костянтинів, очевидно в честь власника, а, можливо, також в честь його батька, великого гетьмана литовського Костянтина Івановича Острозького. В тому ж 1561 р. князь дістав дві королівські грамоти: одну на заснування тут міста з правом проведення регулярних ярмарків та торгів, другу — на надання місту магдебурзького права. Згодом, після появи в Літинському повіті ще одного поселення під аналогічною назвою Костянтинів, назва міста була змінена спочатку на Старий Костянтинів, а пізніше усталилася як Старокостянтинів.

Основною мотивацією заснування міста був, очевидно, воєнно-стратегічний чинник, зумовлений потребою створення додаткових оборонних кордонів «під час неспокою і війни», зокрема від регулярних набігів кримських татар. Місцевість була також доволі зручною для розгортання господарської діяльності, що обіцяло суттєві прибутки, — зокрема завдяки сплаву по річці будівельної деревини та продукції поташевих буд. З цих міркувань князь випустив для нового міста частину села Колищенці за 5000 коп грошей литовських. Статистика засвідчила доволі стрімкий його зріст в наступні роки, зокрема по такому показнику як податок з міських домів. Місто було заселене досить швидко, завдячуючи довгостроковим пільгам для осадників. Якщо в 1570 р. зафіксовано 399 об'єктів оподаткування, то в 1583 р. вже 830¹². І це не дивлячись на втрати, обумовлені тим, що в 1575 та 1577 роках на Волині вторглося величезне татарське військо чисельністю до 100 тис. осіб¹³.

Завдяки цій урбаністичній локації князь створив у місті новий митний пункт на жвавому торговельно-шляху зі Львова до Києва та далі до Москви, про який збереглися цікаві історичні нотатки Мартина Груневега¹⁴. Однак ця важлива торговельно-транзитна функція, досить вигідна для міста, до середини XVII ст. була вже втрачена¹⁵. Поступово місто перетворилося на потужну оборонну тверди-

ню, — важливу для протистояння загрозам з боку татарських та козацьких загонів. Зокрема воно пережило облоги Максима Кривоноса, Богдана Хмельницького, полковника Палія. Відзначається, що в кінці XVI — на початку XVII ст. місто було одним з осередків соціанства на Волині¹⁶.

Після відомого поділу Острозької ординації 1753 року Старокостянтинів дістався Станіславу Любомирському, згодом — Северину Жевуському. Внаслідок другого та третього поділів Польщі місто отримало статус повітового центру Волинської губернії в складі Російської імперії.

Історичні описи. До нашого часу дійшли дві цікаві характеристики Костянтинова з перших десятиліть його існування.

Найдавніший опис станом на жовтень 1584 р. уклад гданський купець і мандрівник Мартин Груневег: «Этот город довольно велик, окружен барбаканом¹⁷ из отдельных отсеков, без глины, а перед ним бруствер из заостренных бревен («...rings ume mit einem gekamerten parkan ohne lehm, und vor demme eine brustwehr von getzcnakigem hoelte umgefasset»). Как Венеция в море, так этот лежит в грязи, так что вдоль улиц идут мостки на бревнах и от них к каждому дому ведут особые мостки. Дома стоят свободно далеко друг от друга, в большинстве черные от дыма комнаты. Очень редко можно увидеть кафельную печь. На рынке, в середине котрого русская церковь и масса лавок, мостовой нет. При городе большой замок, строения которого не представляют ничего особенного. Ехать этим путем скверно из-за больших насилий и несправедливости таможенников, равных которым в мире нет... Хотя вся земля Подолия наполнена только Русью и имеет также руского господина Константина¹⁸, в Замок сидят польские мелкие людишки и ждут купцов на таможене, как обычно продавец пива — своих гостей¹⁹. До річі, вищезгадані «особые мостки на бревнах»²⁰ М. Груневег схематично замалював у своїх подорожніх нотатках (рис. 1), засвідчивши істотний недолік тутешньої місцевості, — високий рівень ґрунтових вод і її заболоченість.

В дещо пізніших подорожніх записках російського купця Трифона Коробейнікова від 1593–1594 рр. вже немає навіть натяку на молодий вік міста, яке

¹² За: SGKР. Т. XI С. 257;

¹³ Атаманенко С. Татарські напади та оборонна система Південно-Східної Волині XVI ст. // Старокостянтинів і край в українсько-руській історії доби ХУІ–ХУІІІ ст. Старокостянтинів 2012. С. 125–126.

¹⁴ Див.: Ричков П. Від Львова до Києва: архітектурно-урбаністичні нотатки Мартина Груневега // Студії і матеріали з історії Волині. 2018. Кременець, 2018. С. 139–151

¹⁵ Див., наприклад: Сусугурова С. І. Колищенці — село незвичайного типу // Князі Острозькі в історії Центрально-Східної Європи: минуле і сучасне. Старокостянтинів, 2017. С. 149

¹⁶ Цинкаловський С. 399.

¹⁷ Тут, очевидно, мова йде не про барбакан, а про паркан з каменями, тобто фактично про дерев'яні городні. Цей тип фортифікаційних споруд був доповнений земляними валами.

¹⁸ Схоже, мова йде про князя Василя-Костянтина Острозького — П.Р.

¹⁹ Цит. за: Мартин Груневег (о. Венцеслав): духовник Марини Мнишек Записки о торговой поездке в Москву в 1584–1585 гг. / Сост. А. Л. Хорошкевич М., 2013. С. 155. Поїздка Груневега до Москви тривала з осені 1584 по осінь 1585 років.

²⁰ Див. Ричков П. Від Львова до Києва. С. 145. Рис. 4.

жило повнокровним життям. Його забудова вже мала усі основні компоненти архітурно-просторової інфраструктури і в цілому місто справило на мандрівника гарне враження своїм зовнішнім виглядом, зокрема у порівнянні з сусідніми, дещо підупалими містечками Звягелем та Полонним. «Город Костянтинов деревянной, с Вязму, под ним река, слывет Случь, с Москву реку. А озеро в длину города, панский двор, а около двора ограда каменная — городовое дело, а на дворе церковь каменная да полаты; а на посаде среди торгу ратуша. Полата велика каменная, под нею подклеты и погребы, а над погребы надворья, в ней лавки, а вверху светлицы. А поставил тое палату, живет в ней костянтиновский жилец, судья, по литовски вой²¹, именем Скряга. А посаду в Костянтинове с Ростов»²². Порівняння з Ростовом Великим, тодішнім митрополичим осередком Московської церкви, можна вважати переконливим свідченням тогочасного розквіту Старокостянтинова.

Однак найбільш змістовним документом стосовно давньої міської забудови виглядає інвентарний опис міста та замка, списаний 26 березня 1615 року, опублікований В. Атаманенком та І. Рибачок²³.

Територіально-просторова локалізація. Приймаючи рішення про заснування у долині Случі ще одного міста в доповнення до вже існуючих, князь Василь-Костянтин Острозький, звичайно, не в останню чергу враховував навколишню соціальну та комунікаційну інфраструктуру, існуючу природну топографію і її відповідність перспективним містобудівним потребам.

Без сумніву, ця місцевість привабила фундатора в першу чергу своєю природно-ландшафтною підосною, сприятливою для реалізації оборонно-фортифікаційних заходів. Основна її перевага полягала в тому, що у цій рівнинній зоні сходилися русла двох річок, — Случі та Ікопоті. Зливалися вони під досить гострим кутом, утворюючи мис, зорієнтований у північно-східному напрямку. Тому варто було лише дещо вище по течіях цих рік прокопати між ними глибокий рів, як з'являлася доволі простора територія зі спокійним рельєфом, оточена з усіх сторін водним кордоном. До того ж і Случ, і Ікопоть в свою чергу мали невеликі притоки: з півночі до Ікопоті впадала невелика річка Тиховка, а до Случі з півдня — невеликий струмок, в нижній течії якого було позначено «пруд доминиканский». Водночас в аналогічний спосіб з'явилася можливість забезпечити суцільний водний кордон і навколо самого

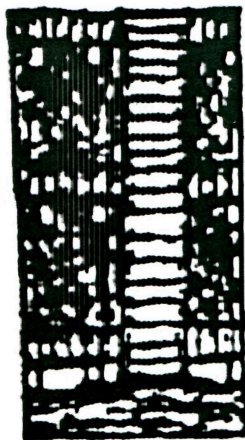

Рис. 1. Старокостянтинів. Дерев'яні мощення для пішоходів. Малюнок М. Грунвега. 1584 р.

князівського замку, — також завдяки штучному рову, що відділяв його від середмістя. До замку можна було потрапити лише через підйомний міст в західній частині замкової території.

Важливим чинником, що певною мірою визначив внутрішню просторову структуру цивільної частини Старокостянтинова, була також система зовнішніх комунікацій. На плані 1794 року зафіксовано декілька важливих під'їзних доріг із містечок Любара, Лабуня, Заславля, Кузьмина, Меджибожа, Бердичева.

Перша мапа міста. Серед відомих картографічних документів найдавнішою вважається схематична мапа під назвою «План местечку Старому Константинову, снят мензулою июня 1 числа 1769 году»²⁴, яка виглядає як центральний фрагмент невідомого нам документу (рис. 2). Цей план повністю відтворює укріплене середмістя в його фортифікаційних кордонах, а також окремі зони нерегулярної забудови передмість. Доволі виразно зафіксована лінія загальноміського оборонного кордону у вигляді земляного валу з трьома брамами, шістьма бастіонами, а також автономізованою замковою територією.

В передмісті в першу чергу привертають увагу три головні вулиці, що сходяться у центральній зоні і мають щільну двосторонню забудову однотипними будівлями, скоріше за все торгівельного та ремісничого призначення. Прямокутна ринкова

²¹ Тобто «війт».

²² Ходжение купца Трифона Коробейникова 1889, с. 76.

²³ Опис володін князя Януша Острозького у південно-східній Волині 1615 року / Упоряд. В. Атаманенко, І. Рибачок. Острогож, 2009. С. 97–132.

²⁴ План неодноразово публікувався, зокрема див.: Крощенко Л. Старий Костянтинів... С. 135.

Рис. 2. «План местечку Старому Константинову, снят мензулою июня 1 числа 1769 году». За: Кроченко Л. Старий Костянтинів...

площа артикульована невиразно. Замкова територія в цілому окреслена, однак вона вже не має повномірної периметрального кордону, що є очевидною ознакою деградації первісної оборонної функції.

Характеризуючи функціональну структуру міста, автор включив до переліку об'єктів на цій мапі лише вісім позицій: три міські брами, ратушу, лавки, «жидовские регулярные строения»²⁵, капуцинський монастир (за межами міського валу), домініканський монастир, православний монастир (на замковій території), єврейську школу. Рядова забудова як в межах самого міста, так і на передмістях на цьому плані має доволі хаотичний характер, а архітектурний масштаб будівель явно гіперболізований. Привертає також увагу фрагмент невеликого ставка, який знаходився поблизу правого берегу Случі, майже навпроти домініканського кляштору, також відображений на пізніших мапах. Покликання картографа на 1769 р. може свідчити, що цей документ скоріше за все був укладений російською адміністрацією в контексті тодішніх воєнно-політичних протистоянь між російською владою і Барською конфедерацією.

²⁵ Очевидно, тут йшлося про однотипний характер забудови в локальному контексті

План 1794 року: загальна характеристика. В суто урбаністичному сенсі найзмістовнішим документом, виконаним на підставі ретельних топографічних обмірів, є план 1794 р. під назвою «План города Старого Константинова владения великокоронной маршалковой княгини Изабеллы Любомирской»²⁶. Снят 1794 года»²⁷ (рис. 3). Представлений нижче документ за рівнем деталізації суттєво відрізняється від охарактеризованого вище і від усіх наступних планів Старокосянтинова, котрі були укладені в кінці XVIII — першій половині XIX ст. Він відтворює усю міську інфраструктуру і є ретельно виконаною копією з невідомого нам оригіналу. По нижньому краю аркуша знаходиться підпис «Копировал адъютант Григорий Ключников».

Загалом цей план може вважатися одним з найдетальніших не лише стосовно цього міста, але й серед усіх відомих нам урбаністичних мап стосовно давньої Волині²⁸. Масштаб складає 50 сажнів в одному англійському дюймі (це приблизно 1:4500). Загальний просторовий вимір міста в напрямку «схід-захід» дорівнював на той час близько 3 км, а в напрямку «північ-південь» — близько 3,5 км. Значні розміри мапи і, відповідно, її інформаційна насиченість зумовлюють її подання не лише в цілому (рис. 3), а й у вигляді окремих фрагментів (рис. 4–9). Це дозволяє оцінити урбаністичну спадщину Старокосянтинова як унікальну пам'ятку містобудівного мистецтва в усій її змістовній повноті, а саму мапу як показовий приклад тогочасної міської картографії.

Засадничою вербальною характеристикою мапи є легенда у складі 48 описових позицій, згрупованих у 8 частинах. Розташовані в правому нижньому куті аркуша, ці позиції фіксують практично усі важливі об'єкти в замку, місті та на передмістях. Інформативна насиченість цієї легенди виправдовує її цілісне відтворення:

«ИЗЪЯСНЕНИЕ

А. Округ замка каменная стена. В. В замке каменные ворота. С. Округ местечка земляной вал. Д. В местечке каменные ворота.

В ЗАМКЕ КАМЕННОЕ СТРОЕНИЕ

1. Церковь каменная греко-униатская. 2. Дом. 3. Дом для казначейства. 4. Караульня. 5. Пивоварня. 6. Конюшня.

²⁶ Изабелла Любомирская з Чарторийских (1736–1816). Володіла загалом 14 містами і 366 селами. Значна частина маєтків розташовувалася на українських землях (серед них Бережани, Сатанів та ін.).

²⁷ РДВА. Ф. ВУА, сп.22607.

²⁸ Конкурентним документом з точки зору ретельної топографічної деталізації серед історичних міст Волині тієї доби можна визнати лише план Заслава у виконанні військового інженера і картографа І. Купфершміта (див. статтю автора в цьому збірнику)

Рис. 3. «План города Старого Константинова владения великокоронной маршалковой княгини Изабеллы Любомирской. Снят 1794 года» З фондів РДВІА

Рис. 4. «План города Старого Константинова...». Фрагмент з заголовком. З фондів РДВІА

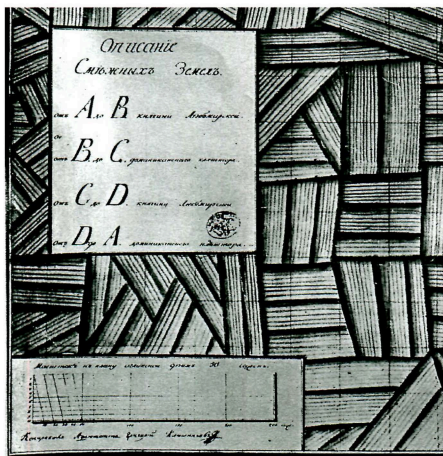

Рис. 5. «План города Старого Константинова...». Фрагмент з підписом картографа та масштабної лінійкою. З фондів РДВІА

В ЗАМКЕ ДЕРЕВЯННОЕ СТРОЕНИЕ

7. Дом для эконома. 8. Кухня. 9. Флигель. 10. Амбары. 11. Сарай.

В МЕСТЕЧКЕ КАМЕННОЕ СТРОЕНИЕ

12. Каменная церковь греко-униатская. 13. Кляштор доминиканский. 14. Жидовские дома. 15. Жидовские дома в коих и лавки. 16. Каменные лавки. 17. Старые Ратуши. 18. Трактир. 19. Жидовские школы. 20. Магазины. 21. На площади мерница хлебная.

В МЕСТЕЧКЕ ДЕРЕВЯННОЕ СТРОЕНИЕ

22. На площади колодези. 23. Лавки. 24. Колокольня замковой церкви. 25. Жидовские дома. 26. Скотобойня. 27. Кузницы. 28. Дворы покрыты деревянною краскою в коих священники. 29. Дворы покрыты красною краскою в коих живут шляхтичи. 30. Почтовый дом. 31. Дворы покрыты синею краскою в коих живут подданные доминиканского кляштора. 32. Дворы покрыты желтою краскою в коих живут подданные любомирской.

В ПРЕДМЕСТЬИ ЗАКУЗМИНСКОМ

33. Каменный кляштор капуцинский. 34. Корчма. 35. Дворы покрыты красною краскою в коих живут шляхтичи. 36. Дворы покрыты деревянною краскою в коих живут подданные княгини Любомирской. 37. Дворы покрыты желтою краскою в коих живут подданные княгини Любомирской.

НОВОЕ МЕСТО

38. Деревянная церковь Грекоуниатская, обнесенная каменною оградою. 39. Двор священнический покрытый деревянною краскою. 40. Деревянные дворы

и винокурни жидовские, при которых и колодези. 41. Дворы покрыты красною краскою, в коих живут шляхтичи. 42. Дворы покрыты желтою краскою, в коих живут подданные княгини Любомирской. 43. Подворок княгини Любомирской.

ПРЕДМЕСТЬЕ ЗА РЕКОЮ СЛУЧЬЮ

44. Корчма. 45. Дворы покрыты синею краскою, в коих живут подданные доминиканского кляштора. 46. Дворы покрыты деревянною краскою, в коих живут подданные священники. 47. Подварок доктора Рихарда. 48. Дворы порты желтою краскою в которых живут подданные княгини Любомирской.

В правому верхньому куті мапи вміщено заголовок (Рис. 4), в лівому нижньому куті — масштабну лінійку з підписом автора мапи та «Описание смежных земель» (Рис. 5).

Замок. Ядром оборонного потенціалу нового міста став князівський замок, органічно поєднаний з загальноміськими фортифікаціями. Слід відзначити, що на момент укладання цього плану сам замок вже проминув 200-літній рубіж свого існування, однак в цілому зберіг свою урбаністичну «пам'ять». Абрис його зовнішнього кордону наближається до видовженої трапецевидної форми (рис. 6).

При цьому на мапі добре помітно, що замкова територія у порівнянні з містом істотно менша по площі. Як і в переважній більшості інших міст, при локалізації замкових укріплень важлива роль відводилася сприятливій локалізації з можливістю облаштування власного оборонного кордону. Оскільки тутешня місцевість не мала сприятливих природних підвищень для будівництва оборонного замку, головна роль була відведена водним рубежам, — природним та штучним. В даному випадку для цього була обрана мисовидна ділянка в місці злиття Случі та Ікопоті. Рівень води навколо замку вдалося підняти шляхом влаштування штучної греблі трохи нижче по течії рік. Цей підйом виявився достатнім для того, щоб створити з напольної сторони замкової території оборонний рів, постійно наповнений водою. Хоча саме він спричинив потребу облаштування вищезгаданих спеціальних містків для проходу по перезволоженої території.

Ще один штучний рів, але значно довший, відокремлював територію середмістя від західної сторони. Ще й до сьогодні води відносно неглибокого але розлогого ставка залишаються невід'ємною ландшафтною прикметою Старокостантинова.

Слід однак визнати, що споруджений замок так і не став надійним прихистком для його власників, за винятком хіба що, того відносно короткого періоду, коли він перебував у власності спочатку свого засновника князя Василя-Костянтина Острозького та згодом деякий час у власності його сина Януша. Принаймні інвентарний опис замку, датований

1615 р., фіксує доволі різноманітний і пристойний стан його архітектурних об'єктів (брама мурована, дім двоповерховий великий посеред замку з вісьмома (!) верхами, дім з кухнею і шістьма верхами (!), посередині замку пекарня, кам'яниця з цейхаузом, каплиця мурована, огорожа замкова, городні, годинник на башті від міста, над брамою «sczty ro wlosku wiwiedziane» та ін.²⁹

В подальшому місто, і відповідно замок, мали інших власників — представників династичних родин Заславських, Собеських, Любомирських, Сангушків, Чорторийських. В другій половині XVIII ст., коли укладалася ця мапа, місто належало княгині Ізабеллі Любомирській, яка була тут дуже нечастою гостею, надаючи перевагу салонам Парижа, Відня, Варшави. Отже, цілком зрозуміло, що протягом XVIII ст. у місті відбувалася поступова але невідворотна втрата повноцінних оборонних функцій.

На момент укладання цього плану від колишнього оборонного муру, який в давнину по усьому периметру оточував замкову територію («около двора ограда каменная»), залишилися лише в'їзна брама³⁰, невеликий фрагмент муру в північному напрямку від брами, а також дещо довгий південний фрагмент стіни поміж брамою та житловим будинком, на якому до сьогодні частково уцілів пізньоренесансний аттик. Східна частина цього будинку була зблокована з «церквою кам'яною уніатською», хоча відомо, що Януш Острозький перетворив її на костел з прибудованою оборонною вежею від р. Случі на прямокутному плані³¹. Це схоже на правду, оскільки на плані 1794 року це показаний відрізок мурованої стіни в східному напрямку, на даний час втрачений. Решта замкової території була обмежена береговою кромкою тутешнього ставка з земляним валом та парканом.

На внутрішній території, ближче до брами знаходилася будівля сторожі, трохи далі — дім Казначейства. В центральній зоні розташовувався помешкання економа з кухнею та флігелем. Це помешкання мало симетричну планувальну композицію і розташовувалося строго по осі замкової

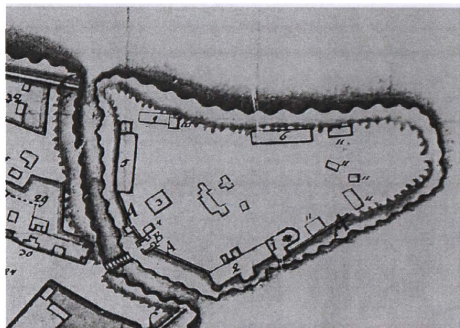

Рис. 6. «План города Старого Константинова...». Замок з фондів РДВІА

брами. Така композиційна логіка дозволяє зробити припущення, що це вірогідно є рештки старого князівського помешкання. До північного фрагменту замкової стіни прилягала доволі велика і довга будівля пивоварні. Вздовж північної берегової лінії тут позначені конюшня, флігель та амбар. В східній частині замкової території знаходилося декілька невеликих сараїв.

В цілому ж на плані зафіксовано вже досить прикре становище замкової інфраструктури, яка, ясна річ, через несприятливі руйнівні обставини в минулі століття втратила функції князівського помешкання і фактично перетворився на адміністративно-релігійний осередок повсякденного міського життя. Однак навіть та частина спадщини, що залишилася, дає певну уяву про її архітектурний масштаб, пізньоренесансний стиль та просторові виміри колишнього замку.

Середмістя. Головною передумовою забезпечення сталої життєдіяльності міської громади було створення зовнішніх укріплень. Це потребувало значних витрат часу, робочої сили і матеріальних ресурсів. Вирішення цієї задачі до певної міри спрощувалося ландшафтною ситуацією, не випадково обраною для заснування нового міста. Її переваги полягали в тому, що місто мало обійняти природну мисовидну територію у формі трикутника, дві довгі сторони якого омивалися водами річок Случі та Ікопоті, утворюючи таким чином додатковий захисний кордон природного походження. Третя, західна сторона була орієнтована в сторону «поля» і тому потребувала більш серйозних фортифікаційних робіт. Згідно тогочасних традицій оборонного будівництва цей територіальний трикутник міг бути доповнений також земляним валом та стіновими фортифікаційними конструкціями по периметру (паркан, палісад, городні). Задля доступу на внутрішню територію були передбачені три в'їзні брами.

²⁹ За: Опис володінь князя Януша Острозького... С. 117–121.

³⁰ В історичних дослідженнях іноді стверджується, що тутешній замок мав двоє воріт і був оточений валом, за яким височів мур (див.: Заць А. Оборозодатність волинських міст XVI — першої половини XVII ст. // Середньовіччя і ранньомодерні оборонні споруди Волині. Кременець. 2006. С. 60). Слід уточнити, що насправді існувала лише одна замкова брама з двома воротами (зовнішніми і внутрішніми), а сліди оборонного валу взагалі на мапі не простежуються.

³¹ Існує подання, що це є рештки стародавньої оборонної башти, яка контролювала підступи до замку з південної сторони. Див.: Бориліук Д. Місто Староколястинів в оборонній системі кн. Острозьких у Південно-східній Волині // Наукові записки. НУ «Острозька академія». Серія історичні науки. Вип 17. Острок, 2011. С. 52

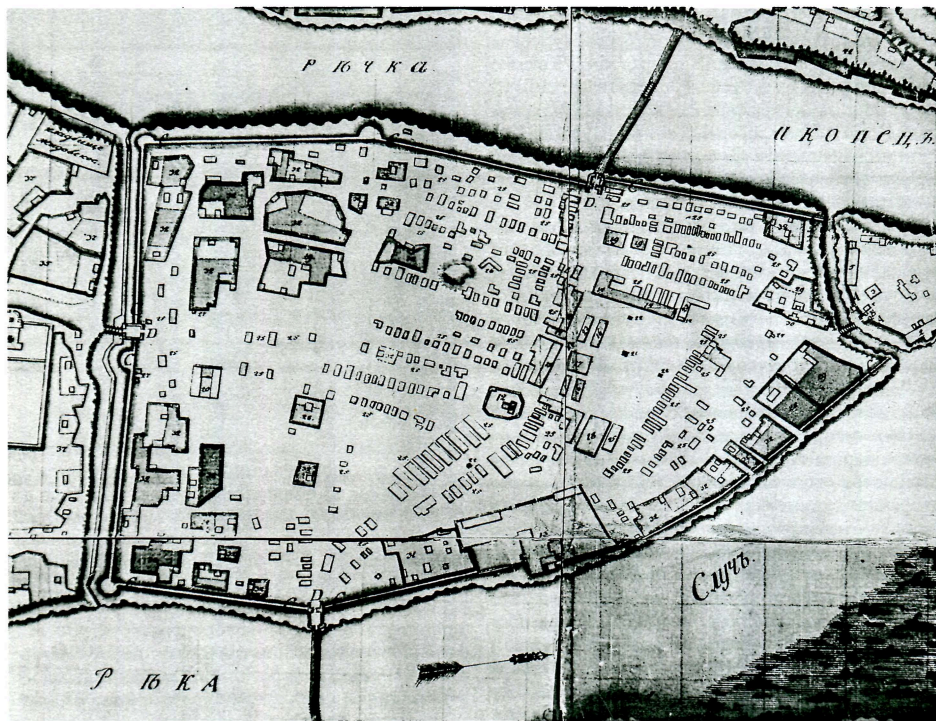

Рис. 7. «План города Старого Константинова...». Старе місто. З фондів РДБІА

Цілом логічним і функціонально виправданим виглядав задум локалізувати на східному мису цього просторового трикутника укріплене ядро, — власне князівський замок, відділивши його від самого міста окремим оборонним кордоном.

Цілом очевидно, що середмістя Старокосянтинова отримало цей кордон від самого початку (рис. 7), а його загальна площа більш ніж десятикратно перевищувало замкову територію. Тут зафіксовані міські вали, з склепінчасті муровані брами, мурована ратуша з вежою³². На мапі цей кордон показано у вигляді земляного валу загальною довжиною майже 3 кілометри. При цьому північна та південна частини цього кордону проходили вздовж берегової кромки рік, а сухопутний західний кордон зі сторони «поля» був додатково підсилений штучним оборонним ровом загальною довжиною близько 600 метрів. По дну цього рову ще фіксується вузьенька стрічка води, яка в минулому мала істотно більшу ширину.

³² Опис володінь князя Януша Острозького... С. 122.

По лінії примикання середмістя до замку перед замковою стіною був прокопаний ще один рів з водою, значно коротший, з містком перед замковими воротами. Земляний вал згадується вздовж рову також з боку міста³³, хоча на цій мапі його вже не зафіксовано.

Потрапити до середмістя можна було через три муровані брами («каменне ворота»), які були вбудовані в товщу штучних земляних валів і, судячи з креслення, мали по двоє воріт — зовнішні та внутрішні³⁴. На момент укладання цього плану вони, очевидно, все ще виконували свої контрольно-пропускні функції, оскільки доволі чітко прокреслені на плані. Ззовні, зі сторони в'їзду до середмістя, північна та південна брами мали підковоподібну

³³ Переговський В. Із історії міста... С. 17.

³⁴ Аналогічні типи міських брам відомі, зокрема, в давніх укріпленнях Дубна та Межиріччя Острозького. До того ж відомо, наприклад, що, в безпосередній близькості до Заславської брами в Межиріччі існувала резиденція Януша Острозького і не виключено, що до спорудження цих брам був причетний один і той же архітектор, імовірно Якуб Медлені.

Рис. 8. «План города Старого Константинова...». Передмістя «Кузьминське». З фондів РДБІА

форму плану з двома воротами, брама західна мала прямокутний план. З зовнішньої сторони брам в давнину були облаштовані підйомні мости, хоча на плані вони вже не артикулюються.

Окрім цих трьох брам баштоподібного типу в чотирьох найбільш вразливих місцях задля підсилення оборонних можливостей були також відсіпані земляні бастей³⁵: дві на зовнішніх кутах земляних валів, одна біля Кузьминецької брами, ще одна приблизно посередині північного валу зі сторони ріки Ікопоті. На жаль, жодна брама і жодна бастея до нашого часу не збереглася, хоча на цьому плані усі вони позначені³⁶. Можна висловити припущення

про їх типологічну та архітектурно-конструктивну спорідненість з подібними уцілілими фортифікаціями Острога³⁷, Дубна³⁸, Межиріччя³⁹.

В центрі міста з'явилася прямокутна ринкова площа, від якої виходили декілька відцентрових вулиць. Основні з них з'єднували міський центр з головними в'їздами до міста, а також з в'їзною брамою до князівського замку. В реєстрі від 1577 року вже фіксується доволі розвинута структура міської забудови: «...Хат ринкових, які ні ріллі, ні городу не мають, ремесла ні перекупства не вживають — 43; людей, які ріллю обробляють, хат 156; хат уличних, котрі крім городів потроху ріллі мають — 18; городників уличних хат — 59; хат уличних

³⁵ Виступаючі назовні напівкруглі в плані уширення з зовнішньої сторони валу для облаштування опорних оборонних пунктів, зокрема для артилерії.

³⁶ РДБІА, Ф ВУА, сп 21528, ч 5, а 72;

³⁷ Луцька та Татарська брами

³⁸ Луцька брама

³⁹ Заславська брама

Рис. 9. «План города Старого Константинова...» Передмістя «Заслучанське». З фондів РДБІА

ремісників — 82; перекупників, котрі при халупах городи мають, хат — 50»⁴⁰. З цієї інформації випливає, що місто на той час вже отримало усталене розпланування, хоча загальна кількість населення за приблизною оцінкою на то час не перевищувала півтори тисячі осіб. Сутність цього розпланування полягала у створенні в центральній частині міста ринкової площі з ратушею та торговими лавками, до якої провадили вулиці від усіх трьох міських брам.

⁴⁰ Баранович О. Панське місто за часів. С. 11

Співставляючи загальну кількість будівель, згаданих у цьому реєстрі (сумарно 408), з територією середмістя (без замкової ділянки) отримуємо орієнтовну середню площу земельної ділянки на одну будівлю в розмірі 0.15 га (без вулиць та ринкової площі). Такий показник для тодішньої міської інфраструктури може свідчити про наявність значних площ вільних від забудови, з городами та садами. З іншого боку, така досить розлога територія в межах міського кордону може свідчити про бажання князя бачити тут в майбутньому важливий адміні-

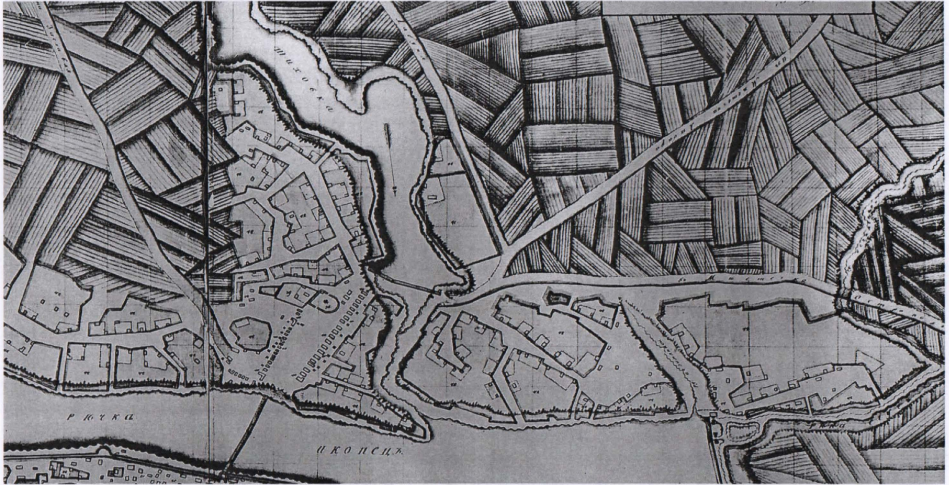

Рис. 10. «План города Старого Константинова...». Передмістя «Нове місто» З фондів РДБІА

стративний центр з потужним оборонним, демографічним та господарським потенціалом.

Прикметно, що перша ратуша в Староколянтинові мала своєрідний архітектурний стиль, оскільки, як відзначалося в архівних справах, вона була «мурована по-італійськи» і на ній навіть знаходився міський годинник⁴¹. Ця характеристика, зважаючи на час заснування міста, може свідчити про використання невідомим архітектором пізньоренесансних архітектурних мотивів, стилістично подібних до ратуш Львова, Кам'янець-Подільського, Ярослава, Сандомира та ін. Однак пізніші лихоліття не залишили від неї жодного сліду.

Важлива роль в південній частині середмістя належала потужному комплексу домініканського монастиря, заснованому Янушем Острозьким в 1613 р., в південній частині середмістя впритул до берегової лінії Случі⁴². Власне, цей монастир з його потужними мурами став тоді доволі важливою ланкою в системі міської фортифікації. Зберіглася монументальна маса його дозорної оборонної вежі, яка контролювала південне пасмо міської оборони. Ці монументальні руїни і до сьогодні визначають архітектурну панораму міста.

Передмістя. Очевидно, що після заснування достатньо довгий час місто функціонувало в межах своїх оборонних кордонів, розпланованих на місцевості відповідно до ландшафтних умов, про-

сторового ресурсу і намірів фундатора. Лише в кінці XVII ст. при більш сприятливих суспільно-економічних обставинах почали інтенсивно забудовуватися території за межами міських укріплень. Цей поступ характеризувався трьома просторовими векторами, які загалом визначалися колишніми під'їзними дорогами відповідно до існуючих міських брам. В підсумку фактично сформувалися передмістя Кузьминське, Заслучанське та Нове місто, визначивши подальшу перспективу міського розвитку на багато років.

Передмістя Кузьминське (на мапі позначене як «Закузьминское») (рис. 8) за пріоритетною логікою його розвитку, очевидно, можна вважати найстарішим. Його загальна територія на мапі 1794 року, на той час вже зайнята забудовою, по площі навіть перевершувала саме середмістя. Воно прилягало до старої частини міста з західної сторони безпосередньо по материковому суходолу і відділялося від неї прямолінійним, штучним ровом-перекопом. Перекоп цей з'явився разом з заснуванням міста і, виконуючи довгий час «оборонно-фільтраційну» функцію, дивним чином зберігся до кінця XVIII ст. На замуленому дні цього рову картограф ще зафіксував смужку води, що засвідчило піклування міської громади про підтримання цього кордону в більш-менш прийнятному стані. Архітектурно-композиційним акцентом цього передмістя на той час безумовно виступав капуцинський кляштор, заснований в 1754 р. Розташований поруч з Кузьминською брамою цей сакральний комплекс обійняв доволі простору ділянку прямокутної форми,

⁴¹ Заяць А. Урбанізаційний процес на Волині в XVI — першій половині XVII ст. Львів, 2003. С. 117.

⁴² SGKP T. I V Warszawa, 1883 S. 363.

Рис. 11. «Планъ Города Старого Константинова» 1798 р. З фондів РДВІА

площа якої майже не поступалася князівському замку. Поява цього костелу фактично засвідчила активний вихід забудови за старий міський кордон. Разом з тим рядова забудова цієї передміської зони мала нерегулярний характер з мальовничо розкиданими селянськими обійстями. На узбіччі головної дороги позначено «кладбище христианское», а в північно-східній частині — «кладбище жидовское».

Передмістя Заслучанське (рис. 9) було відділене від середмістя течією ріки і відтак потребувало регулярних напрям для підтримки мостового переходу через Случ. Від самого початку свого існування більша частина цього передмістя належала домініканському кляштору і фактично функціонувала як допоміжне господарство цього католицького осідку. Навіть невеликий ставок, який віддавна був тут сформований, позначений на мапі як «пруд доминиканский». Через це передмістя проходила дорога в південному напрямку, — до міст Меджибожа та Проскурова.

Поява передмістя під назвою «Нове місто» (рис. 10) в територіально-просторовому сенсі означала спробу створення автономної території з власними правами міщан на самоуправління згідно з традиціями магдебурзького права. Його локалізація відбулася, очевидно, ще до середини XVII ст. як наслідок відчутного економічного поживлення міського життя. Ця територія знаходилася на лівому березі Ікопоті, навпроти північної міської брами, від якої був облаштований мостовий перехід. Зі східної сторони «Нове місто» межувало з річечкою Шиховкою, фактично струмком, в долині якого також з'явився штучна запруда та продовгуватий ставок. Про автономну «містечковість» цього просторового утворення свідчить хіба що видовжена площа з двома довгими рядами міщанських будинків по сторонам. В північній частині площі знаходилася «Деревянная церковь Грекоунитская», навколо якої була споруджена мурована огорожа. Виробничий профіль «Нового міста» характеризувався явним акцентом на горілчаному підприємництві, чим власне успішно займалися ті, хто населяв «дворы и винокурни жидовские при которых и колодези». Цікаво, що таких колодязів автор мапи позначив більше двох десятків, що можна вважати ознакою популярності і успішності просування цього алкогольного бізнесу, який дійсно потребував сталого водного ресурсу.

Картографічні репліки. Охарактеризований вище давній план міста від 1794 року в подальшому так і не був перевершений в сенсі деталізації змісту. Однак в подальшому він був використаний в тій чи іншій мірі при створенні спрощених версій планів міста, які фактично були схематичними репліками

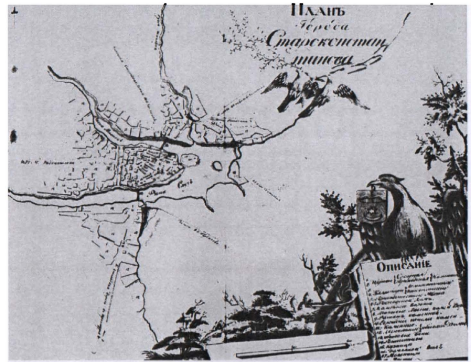

Рис. 12. «План Города Староконстантинова». З фондів РДБІА

і призначалися, очевидно, для бюрократичних потреб, зокрема в органах центральної та місцевої адміністрації.

В фондах Російського державного військово-історичного архіву виявлено два таких документи. Перший план має назву «Планъ Города Старого Константинова»⁴³ (рис. 11) разом з легендою «Описание публичного строения» з виділеними 13 позиціями. Серед цих позицій заслуговують на особливу увагу № 1 («Замок с каменною стеною, в коем дом господской со службами») та позиція № 11 «Земляной обсыпавшийся вал». Однак характер відтворення вуличної мережі та рядової забудови однозначно засвідчують вторинний її характер щодо змісту первісної мапи.

Ще більша міра «вторинності» присутня в іншому документі під назвою «План Города Староконстантинова»⁴⁴, який містить «Описание» з 18 позиціями (рис. 12).

Декілька фіксаційних планів цього міста, які по своїй суті також є планами-дублікатами, знаходяться в збірці Російського державного історичного архіву. Зокрема, серед них варто відзначити «План Волынской губернии города Староконстантинова»⁴⁵ (рис. 13) та схожий за змістом «ПЛАН ГОРОДА СТАРОКОНСТАНТИНОВА»⁴⁶ (рис. 14). Автори цих дублікатів не надто переймалися їхнім змістовним наповненням, оскільки не мали безпосереднього доступу до цих міст de visu. Тому їхні «творчі» зусилля були спрямовані на суто копіювально-естетичні якості, — компоновку зображення, шрифтове та декоративне оформлення.

⁴³ РДБІА. Ф. ВУА. Спр. 21528. Ч. 5. Арк. 72. 1798 р.

⁴⁴ РДБІА. Ф. ВУА. Спр. 21551. Арк. 33/34.

⁴⁵ РДІА Ф. 1293. Оп. 166 Вол. Сп. 88. Кон XVIII ст

⁴⁶ РДІА Ф. 1293 Сп. 166 Вол. Сп 87 Поч XIX ст

Рис. 13. «План Волынской губернии города Старокопанинова» Поч. XIX ст 3 фондів РДІА

Рис. 14. «План города Староконстантинова» Поч. XIX ст. З фондів РДІА

Перший проектний план. Аналітичний огляд давніх планів Старокостянтинова доречно завершити першим проектним документом, конфірмаційним особистим підписом імператора Миколи І8 липня 1845 р.

Централізована розробка подібних регулярних планів на землях Центральної та Східної України розпочалася ще в 1780-і роки, продовжуючи більш ранні ініціативи Катерини Другої для центральної і східної Росії. Цей тренд проявив себе також на східних та південних територіях України ще в кінці XVIII ст. відповідно до тодішньої урбаністичної політики на принципах строгої регулярності⁷. В першу чергу це передбачало візуальну правильність міських вулиць на підставі ідеалізованих ортогональних схем. Однак в реальності ці схеми, як правило, мало узгоджувалися з особливостями ландшафту, позаяк виконувалися столичними проектантами без досконалого вивчення реальних передумов конкретної місцевості. Рядова забудова в таких проектах передбачалася з однотипних невеликих садиб, що на практиці нечасто доходило до реалізації. Хоча при цьому зберігалися основні напрямки вулиць та доріг, вузлові площі, об'єкти сакрального призначення (церкви, монастирі, синагоги), тощо. До того ж в таких проектах чітко фіксувалися зовнішні кордони міста.

У випадку Старокостянтинова першою спробою створення проектного плану, який би впорядковував його подальший розвиток, став «План Волинской губернии города Староконстантинова»⁸ (рис. 15). Він був орієнтований на функціонально-просторове впорядкування усього міського організму, що в результаті вилетіло в низку істотних коректив майбутньої візії міста. Зокрема, старий замок Острозьких представлено тут вже як «законсервовану» історичну зону з декількома старими будинками з давніх часів. Саме Старе місто зберегло своє просторове ядро у вигляді впорядкованої ринкової площі, а вулична мережа в цій зоні була сформована у вигляді невеликих кварталів. Натомість за межами Старого міста забудова пропонувалася у вигляді більш просторих земельних ділянок. Старе місто разом з трьома передмістями мало отримати по периметру суцільний кордон у вигляді деревних насаджень в два ряди, через які з різних місць передбачалися 10 проїздів. Східний кордон міста виходив на водні рубежі.

Висновок. Всі новостворювані міста південно-східної Волині практично відразу діставали від засновників класичну просторову організацію: укріплений замок, ринкова площа, впорядкована вулична мережа, передмістя. Це свідчить, як правило, про досить значну організаційну та геодезично-планувальну роботу, яку послідовно втілювали в життя уповноважені фахівці та слуги. Мабуть не випадково хронікери відзначають, що найбільш інтенсивно на цих землях був розвиток нових міст Костянтинова та Острополя, заснованих кн. Василем-Костянтином Острозьким⁴⁹ і згодом розбудованих краківським каштеляном Янушем Острозьким. Приклад цього «нового» міста переконливо унаочнює принципові засади тогочасної містобудівної практики. Народжувалися вони і втілювалися в життя не шляхом жорстких ідеалізованих схем, а перш за все на ґрунті реального практичного досвіду від давніх часів, наявних можливостей і існуючих потреб, переважно прагматичних. Як і в більшості інших тогочасних містобудівних акцій, процес цей відбувався органічним чином з врахуванням раціональної доцільності та усталених архітектурно-урбаністичних традицій, носіями яких були не лише виконавці, але й безпосередні замовники з князівським статусом. Вдале і доволі органічне пристосування до природного ландшафту, чітка функціональна організація внутрішнього міського простору, раціональність і водночас органічність планувальної композиції дають достатні підстави віднести давній урбаністичний феномен Старокостянтинова до числа найпомітніших пам'яток українського містобудівного мистецтва 2-ї половини XVI ст.

Abstract. *Starokostiantyniv is one of the Volynian historical towns. It was laid down in the 2nd half of the 16th century on the initiative of Prince Vasyl-Kostiantyn Ostrogsky's. In the face of external military threats, its fortification and urban structure served to the strategic goals as a strong defensive point near the South-Eastern borders of the Volynian land. Initial planning structure of the town appeared on the place of a former small village Kolyshentsi and was formerly adapted to the existing natural landscape. The old 1794 map fixes spatial patterns of the old castle and town-fortress. It reflects the peculiarities of its construction and spatial layout in details.*

Keywords. *The town of Starokostiantyniv, urban heritage, 1794 plan, planning structure.*

⁷ Див.: Тимофеев В. И. Города Северного Причерноморья во второй половине XVIII века. Киев, 1984. 220 с.; Тимофеев В. И. Формирование градостроительной культуры юга Украины. Киев, 1986. 284 с.

⁸ РДЦА. Ф. 1293. Оп. 166. Сп. 90 1845 р. «План Волинской губернии города Староконстантинова». Відзначимо, що 24 липня того ж року імператор затвердив аналогічний проектний документ для міста Рівне Див. Ричков П. Давня картографія Рівного XVIII—XIX ст. // АСВ. 36. наук. праць. Вип. 1. Рівне, 2008. С. 73

⁴⁹ Атаманенко В. Типологія міст кн. В.-К. Острозького у Південно-Східній Волині // Наукові записки НУ «Острозька академія» Історичні науки 2012 Вип 19 С. 35

УДК 72.01

Петро РИЧКОВ

УРБАНІСТИЧНА КАРТОГРАФІЯ МІСТА ІЗЯСЛАВА: ДРУГА ПОЛ. XVIII – ПОЧ. XIX СТ.

Petro RYCHKOV

URBAN CARTOGRAPHY OF THE TOWN OF IZIASLAV: SECOND HALF OF 18th — EARLY 19th c.

Анотація. Історія Ізяслава, одного з найдавніших давнього українських міст, відображена в численних писемних документах. Однак його давня урбаністична картографія представлена невеликою кількістю першоджерел. Тим не менш декілька історичних мап цього міста дають можливість більш детально оцінити конкретні суспільні та ландшафтні чинники, які вплинули на формування його містобудівної своєрідності. Найраніша з них походить з 1756 року. Однак засаднича роль при вивченні давньої урбаністичної історії цього міста належить картографічному документу під назвою «План города Заславля повету Кржеменецаго», створеному німецько-російським картографом Іваном Кунферишмітом в 1794 році. Ця ретельно виконана мапа може слугувати засадничим документом для детального дослідження цього стародавнього міста як своєрідної пам'ятки містобудівного мистецтва.

Ключові слова: Ізяслав, історія, урбаністика, картографія, архітектура.

Вступ. Історія сучасного міста Ізяслава (в минулому — Ізяславль, Заслав¹, Жаслав, Жеслав, Zasław) не є достатньо з'ясованою. Щодо часу появи тут сталого міського поселення серед дослідників немає одностайної думки. Поширеною є теза, що це трапилося не пізніше 2-ї пол. XII ст., а засновником міста нібито був руський князь Ізяслав Мстиславович². Як достеменний факт «Ізяславль» вже згадується в «Літописі Руському» під кінець 1240 р.³. Існує також фантазійна версія С. Руссова, який писав: «В 987 році князь Володимир побудував Ізяслав для свого сина Ізяслава, від Рогнеди або Гореслави народженого. Ця Рогнеда, бажаючи помститися Володимирові за вбивство її сімейства і перенесені нею самою нещастя і полон, задумала зарізати його уві сні. Однак Володимир, несподівано проснувшись, відвернув її смертельний удар. За цей замах він хотів покарати її смертю, однак за порадою вельмож спеціально побудував місто, назвавши його по імені свого сина Ізяслава, і віддав його цій нещасній дружині у володіння»⁴.

В другій половині XIII ст. місто вже входило до складу Галицько-Волинського князівства, а в наступному столітті — до Великого князівства Литовського. 4 листопада 1386 р. Владислав Ягайло разом з братом Вітольдом надають замок Острог князю Федору Даниловичу (Острозькому) разом з населеними пунктами Коречь, Заслав (Zossław), Хлапотин, Іванін, Хрестовіч, Красне і Крупа⁵. Повторне надання під дещо видозміненою назвою (Szasław) було вчинене 18 грудня 1390 р.⁶. На кінець XV ст. на території Волині, окрім Ізяслава, було ще 17 міст⁷. М. Максимович відзначив значний внесок в укріплення Ізяслава острозького князя Василя Красного (пом. в 1453 р.), котрий вибудував тут нові міські укріплення⁸. Згодом місто відійшло до його молодшого сина Юрія, який поклав початок князівській династії Заславських, обравши для своєї резиденції зручні пагорби на лівому березі Горині.

¹ В даній статті ця назва вживається в історичному контексті — П.Р.

² Верменич Я. Ізяслав // ЕІУ. Т. 3. Київ, 2005. С. 429.

³ Літопис Руський за Іпатським списком. Переклав Л. Махновець. Київ, 1989. С. 397.

⁴ Див.: Волянський записки, сочиненні Степаном Руссовим в Житомире. По высочайшему повелению. Санктпетербург, 1809. С. 9.

⁵ Див.: Archiwum książąt Lubartowiczów Sanguszków w Sławucie. Т. І. 1366–1506. Łwów. 1887. С. 6.

⁶ Там само. С. 11.

⁷ А саме: Володимир, Камінь, Литовиж, Турійськ, Луцьк, Дубно, Клевань, Коречь, Острів, Перемиль, Рівне, Степань, Кременець, Збараж, Колодно, Полонне, Вишнівець. Див.: Зяць А. Урбанізаційний процес на Волині в XVI — в першій половині XVII століття. Львів, 2003. С. 34.

⁸ Максимович М. А. Письма о князях Острожских. // Собрание сочинений М. А. Максимовича Т. 1. Киев, 1876. С. 172.

У середині XV ст. вже локалізувалися кордони замку і всього міста, яке займало підвищене лівобережжя і помітно домінувало над заплавою ріки.

Одним з перших до глибокого вивчення історії міста звернувся Т. Стецький, вважаючи, що «немає іншого міста на Волині, початки якого були б менш ясні, ніж у Заслава...»⁹. Достатньо розгорнуту інформацію про минувшину міста подали також у свій час А. Сендунський¹⁰ та М. Теодорович¹¹. Оглядовий нарис історії цього міста уклад О. Цинкаловський¹². Першорядну вагу щодо ізяславських замків мають історичні документи, опубліковані В. Александровичем¹³.

Раніше до стислого висвітлення архітектурно-урбаністичної історії Ізяслава автору разом з Є. Олійником вже доводилося звертатися в невеликій публікації з акцентом на палацовий резиденції¹⁴. Однак це місто безумовно заслуговує більш детального урбаністичного аналізу, — як з огляду на його своєрідну природно-ландшафтну підоснову, так і враховуючи низку особливих територіально-композиційних рис, набутих ним впродовж тривалого часу. Звичайно, основним підґрунтям такого аналізу мають слугувати не стільки вербальні характеристики, скільки давні мапи міста, перші версії яких походять з 2-ї половини XVIII — першої половини XIX ст. Таких історичних мап Ізяслава існує декілька, однак найбільший інтерес викликають ті, що дають адекватну уяву про структурно-просторову еволюцію міста.

Коротка передісторія міста. Фортифікаційна система Ізяслава (старий замок у поєднанні з міськими укріпленнями) станом на початок XVI ст. вже була усталеною і достатньо надійною, чому не в останню чергу сприяло вигідне розташування міста в природному середовищі. Схоже на те, що в першій половині XVI ст. планувальна структура міста ще залишалася моноцентричною з князівським замком та середмістям на лівому березі Горині. Як повідомлялося в «Острозькому літописці», в 1534 році на місто напали татари, але без успі-

ху і, відступаючи, спалили передмістя¹⁵. В 1535 р. в старих документах з'являється інформація, що Зигмунт I звільнив слуг князя Кузьми Івановича Заславського від робіт при королівському замку в Луцьку, оскільки його піддані мають утримувати замок у Ізяславі (*Жеславі*)¹⁶. У XVI ст. місто вже мало магдебурзьке право, а в його центральній частині була розпланована ринкова площа, навколо якої в 1583 р. розміщувалося 15 ринкових будинків. Ця доволі простора площа на території старого міста зафіксована на декількох історичних планах.

Згідно Люблінської унії 1569 року Ізяслав увійшов до Польської Корони, де перебував більш ніж два століття. В одному з документів другої половини XVI ст. вже згадується співіснування двох міських зон: Заслава Старого на лівому березі Горині, Заслава Нового на правому¹⁷. Основним поштовхом у виникненні такого урбаністичного «дуалізму» став поділ волості між синами кн. Януша Заславського — Янушем молодшим та Михайлом, якому дісталася правобережна частина. Відома навіть дата появи Нового Заслава — 1579 рік¹⁸. Внаслідок цього поділу місто стало на шлях співіснування двох просторових структур, включаючи появу нового замку на правому березі ріки¹⁹. На найстарішій мапі цей дуалізм зафіксований, зокрема, у вигляді двох ринкових площ — право- та лівобережної.

Ядром Старого Заслава ще досить довго залишався його замок, хоча на початку XVII ст. він вже став на шлях занепаду. Згідно інвентарного опису від 15 липня 1622 р. згадується його «в'їзна брама»²⁰. Головним його об'єктом тут був «великий будинок з різними покоями...»²¹, а в ньому ще й «княжа скарбниця». Можна стверджувати, що цей

¹⁵ Бевзо О. Львівський літопис і Острозький літописець. («Скрийки Бельського речі потрібні вибрані...»). Джерелознавче дослідження. Київ, 1971. С. 126.

¹⁶ Див.: Archiwum książąt Lubartowiczów Sanguszków w Sławucie. T. IV 1535–1547. Lwów. 1890. S. 16.

¹⁷ Тесленко І. Заславська замкова книга як джерело до історії Південно-Східної Волині. Додаток 1. Волинські маєтності Заславських у другій половині XVI ст. (за текстом акту поділу володінь між кн. Янушем та Михайлом Янушевичами 1581 р.) // Наукові записки. Збірник праць молодих вчених та аспірантів. Київ, 2009. Т. 19. Кн. 1. С. 247.

¹⁸ Див.: Атаманенко В. Описово-статистичні джерела з історії міст Заславщини початку XVII ст. // Наукові записки НУ «Острозька Академія». Серія «Історичні науки». Острого, 2015. Вип. 24. С. 130.

¹⁹ Цей дуалізм безпідставно заперечив Р. Афтанази, відзначаючи історичний моноцентризм замку-палацу на Новому місті. Див.: Aftanazy R. Dzieje rezydencji na dawnych kresach Rzeczypospolitej T. 5. Województwo Wołyńskie. Wrocław i. 1994. S. 611–612.

²⁰ «Do zamku wieszdziało, brama barzo zła». Див.: Александрович В. Інвентарі замків у Старому й Новому Заславі. . С. 544.

²¹ «Dom wielgi z pokojami roznoym, okna skłiane stare, w niktorich lawy wkolo, drzwy na zawiasach zielinznich zamkamy, skoblamy u wrzeciodzamy, nikторе s klamkami». Див.: Александрович В. Інвентарі замків у Старому й Новому Заславі. С. 544.

⁹ Stecka T. J. Wołyń pod względem statystycznym, historycznym i archeologicznym. Lwów, 1864. T. 1. S. 304, 318.

¹⁰ Сендунський А. Город Заслав // BEB. 1875. №19. С. 794–808; №20. С. 830–840.

¹¹ Теодорович М. Историко-статистическое описание церквей и приходоов Волинской епархии. Т. III. Почаев, 1893. С. 379–428.

¹² Цинкаловський О. Стара Волинь і Волинське Полісся (краєзнавчий словник — від найдавніших часів до 1914 року). Т. 1. Вінніпег, 1984. С. 437–446.

¹³ Александрович В. Інвентарі замків у Старому й Новому Заславі з XVII століття // Україна в Центрально-Східній Європі. 2005. № 5. С. 533–557. Тут подані описи замків: у Старому Заславі за 1622 рік, в Новому Заславі за 1637 та 1645 рр., а ще в Старому та Новому Заславі з 1700 років.

¹⁴ Ричков П., Олійник Є. Замок-палац Заславських-Сангушків в Ізяславі. (Історико-архітектурний нарис) // Південно-східна Волинь. Науково-краєзнавчий альманах «Дивокрай». 1995 р. Вип. 1. С. 45–51.

«dom wielgy» і є тією монументальною будівлею, котра через втрату своїх первісних функцій в пізніші часи стала іменуватися не сповна адекватним терміном «ламус». Додатково ця інформація про Старий замок пізніший опис з 1700 р., де знову зазначається, що в його середині знаходився мурований палац на квадратному плані на трьох рівнях²².

Очевидно, що заснування Нового Заслава від самого початку передбачало закладання нової князівської садиби, яка відповідала б потребам часу. Будівництво правобережного замку розпочалося ще в 1624 р. І хоча воно не відразу було доведене до цілісної реалізації, сам задум переміщення урбаністичної домінанти на правий берег виявився виправданим, оскільки ще раніше на правому березі Горині розпочався активний процес розбудови «Нового міста». Успішність процесу засвідчив той факт, що за подимним реєстром 1629 р. в Новому Заславі димів було вже майже в півтора рази більше ніж в Старому²³.

Цьому процесові сприяв поважний майновий стан власників. За обрахунками О. Барановича²⁴ станом на 1629 рік Заславські володіли сумарно 19% димів Волинського воеводства. Сумарно житлова інфраструктура міста налічувала тоді 875 димів. Лівобережний Заслав Старий, який належав київському воеводі Олександру Заславському (~1578–1629), мав 367 димів, а правобережний Заслав Новий, що був у власності Юрія Заславського (1592–1636) з Острога, мав 508 димів. Виходячи із середньої кількості 6 мешканців на один дим (за О. Барановичем), отримуємо орієнтовне сумарне число людинності в Ізяславі у кількості 5250 осіб²⁵.

Польськомовний інвентарний опис Нового замку за 1637 рік²⁶ засвідчив доволі поважний стан цього комплексу: «Попереду замок над ставом або рікою Горинь. Брама в'їзна до замку мурована, наверху світлиця з кімнатою... Кімнат мурованих верхніх і нижніх одинадцять... ті кімнати з печами помальо-

ваними, вікна в олово вправлені, шибви венеційські з віконичками, ганок при покоях... вулиця мурована від зали до столової їзби, перед коякими ганок зі сходами... каплиця з закритою, вівтар з образами... при каплиці задок навколо обмурований... скарбець великий з дверима, двома ґратами залізними у вікнах... башт земляних з верхами 3, замк від поля муром. А з замку валом обведений...»²⁷. Навіть наведені тут короткі витримки з цього опису свідчать про масштабні обсяги архітектурно-будівельної праці, та той час вже реалізованої de facto.

Ще один документ про Новий замок, датований 1645 р., стосується лише однієї будівлі, однак, очевидно, найважливішої на замковій території. Йдеться про те, що «...великий дерев'яний будинок в замку Новозаславському, по ліву руку входячи до замку, був переданий в трирічну оренду для користування і проживання пану Глоговському»²⁸. За часів Хмельниччини в 1648 р. Заслав був здобутий і спалений козаками, «...костели були поруйновані, а єврейські синагоги обернені на конюшні»²⁹. Звичайно, не усієї і орендований дерев'яний палац.

В 1673 р. після смерті Олександра-Януша Владиславовича, останнього представника роду Заславських, його донька Теофілія внесла спадщину в дім Юзефа Любомирського, а після його смерті в 1703 р. їхня донька Марія внесла Заслав разом з усією Острозькою Ординацією в дім Павла Кароля Сангушка (1680–1750)³⁰, маршалка литовського. Відтоді урбаністичні трансформації Заслава були пов'язані з ініціативами цієї родини, найважливішим наслідком яких стала подальша розбудова правобережних бастионних укріплень, а також масштабна реконструкція палацового комплексу в стилі пізнього бароко. Для виконання цих робіт господар запросив Павла Антонія Фонтану, відомого італійського архітектора, який зробив помітний внесок також в забудову самого міста³¹. На кінець XVIII ст. Заслав перетворився на одне з найбільших міст Волині.

Важливим чинником правобережної замкової диспозиції була та обставина, що лівобережне Старе місто через ландшафтні ускладнення та відсутність вільних площ не мало достатнього територіального ресурсу для нової фортеці з використанням модерних бастионних укріплень. Відтак, відведена для нього правобережна територія у порівнянні зі Старим замком збільшилася в декілька разів.

²² «Pałac ab antiquis muirowane w kwadrat we troie piatr staroswiecką u formę nigdyś maniera reaedifcowane, na dole wskroz, wzdluz u wysztz na krzyz przescie maie, pod kotremi sklepu wysmienite bywali kiedys u wewnątrz na wirzchu palace». Див.: Александрович В. Інвентарі замків у Старому й Новому Заславі... С. 555.

²³ Атаманенко В. Описово-статистичні джерела... С. 130–131.

²⁴ Баранович О. Залюднення Волинського воеводства в першій половині XVII ст. Київ, 1930. С. 25.

²⁵ Для порівняння: на території Волинського воеводства на той час більша кількість димів була лише у таких містах як Острів (1655), Кременець (1224), Корець (1124), Острополь (1062) і Полонне (970). Істотно меншими були міста Старий Костянтинів (588), Рівне (505), Тучин (451), Базалія (433), Вишнівець (372), Александрія (357), Межирич (313) та ін.

²⁶ Інвентар замку в Новому Заславі, списаний за розпорядженням коронного конюшого, князя олександра Домініка Заславського. 1637, 6 квітня 5 // Александрович В. Інвентарі замків у Старому й Новому Заславі... С. 551–552.

²⁷ Див.: Александрович В. Інвентарі замків у Старому й Новому Заславі... С. 551.

²⁸ Інвентар великого дерев'яного будинку в Новозаславському замку. 1645, січня 5 // Александрович В. Інвентарі замків у Старому й Новому Заславі... С. 552–54.

²⁹ Теодорович М. Историко-статистическое описание... С. 414.

³⁰ SGKPI. T. XIV. S. 446.

³¹ Skrabki J. Paolo Fontana. Nadworny architekt Sanguszków. Tarnów, 2007. Ss. 74–97, 236–242.

Однак варто зауважити, що локацію Нового міста на правому березі Горині король Станіслав Август офіційно затвердив лише в 1767 р.³²

В 1793 р. Ізяслав потрапив до складу Російської імперії і до 1795 р. місто виконувало функції адміністративного центру Ізяславського намісництва. Невдовзі намісництво стало губернією, а її адміністративним центром обрано Житомир, хоча були й інші претенденти на цю роль, — Звягель та Дубно³³. На початку 1910 р. на підставі доповіді міністра внутрішніх справ Російської імперії імператор Микола II схвалив пропозицію про перейменування міста, точніше про відновлення його стародавньої назви «Ізяслав»³⁴.

Польський письменник Т. Стецький в середині XIX ст. так живописав суспільну атмосферу тодішнього Ізяслава: «Тиша і пустка у місті та на замку, адже власники зрідка коли тут бувають; лише час від часу монотонну тишу в містечку перериває звук поштового дзвоника, загукотить бричка шляхтича, що поспішає з околиці до суду по справі, в неділю або на свято по костелах збереться громадка набожних людей, на ринку голосніше відзивуться перекупники, і знову тихо, і знову глухо. [...] Однак тут не зустрінеш, як майже в усіх волинських містечках, брудні єврейські корчми, наполовину загрузлі в землі, сморідні вулички, а в них пі'єне мужицтво, — скрізь чисто і акуратно, убогості і нужденності немає навіть сліду»³⁵.

Той же автор охарактеризував урбаністичне середовище тодішнього Ізяслава. «Положення міста гарне, широка долина звивистої Горині поділяє його на так зване Старе і Нове місто [...] Над рікою всередині міста підноситься висока гора, а на ній мурований ламус³⁶ стародавньої архітектури; то був колись королівський скарбець; обернений нині на якийсь склад. Однак найцікавішими пам'ятками тут є костели і замок... Замок цей корше схожий на палац, адже саме так він виглядає тепер після декількох переробок, які позбавили його характерних рис. Він не надто гарний, однак величний і панський, розлогий, понурий... трохи тяжкуватий. З двох сторін омивається Горинню, з двох інших його оточують рови і мур, сьогодні вже значно понижені. Від сторони ріки тут залишилися ще старі стрільниці, частина обмурованого валу і просторі льохы. В'їзд

до замку проходить через довгу муровану браму, де колись був підйомний міст. Ця брама не зіпсута поновленнями, і навіть гарніша від самої будівлі. Всередині замок старанно утримується до цих пір, багато ще пам'яток тут можна побачити. Кілька зал прикрашено сімейними портретами, значна кількість картин... Але найцікавішим понад усім тим є архів Сангушків, — одне з найбагатших таких зібрань в краю, надзвичайно старанно впорядковане»³⁷.

З настанням радянської доби місто ніби «законсервувалося». Сьогодні це районний центр Хмельницької області. Ранньобатьківський побернардинський монастир став чи не найбільшим в Україні пенітенціарним закладом, а більшість визначних архітектурних пам'яток, на жаль, перебувають в стані руїни.

Перша мапа Ізяслава. Цей найстаріший і дещо незвичний картографічний документ стосовно Ізяслава зберігається у збірці РДБІА³⁸. Його досить схематичний план (рис. 1) представлений на одному аркуші поряд з декількома іншими містами Волині, — такими як Полонне, Броди, Олика, Ляхівці, Острогож, Межиріч (Острозький) та Дубно³⁹. Не дивлячись на явний схематизм, помітні просторові деформації і навіть відсутність легенди, цей невеликий план має вагомий статус найдавнішого картографічного зображення Ізяслава.

За каліграфічними та стилістичними ознаками він, ймовірно, був укладений в останні десятиліття існування першої Речі Посполитої, здається вже після її поділу в 1772 р. Схоже, цей картографічний компендіум став результатом роботи російської військової розвідки, оскільки виконаний він був в окомірний спосіб, без ретельного дотримання топографічної правильності і детальності. На користь цього припущення промовляє і місце його нинішнього

³² Stecki T. J. Wołyń pod względem... S. 323–324.

³³ РДБІА. Ф. ВУА. Сп. 21546. Арк. 1. В лівій горішній частині аркушу відмічено підпис олівцем (очевидно, пізнішого походження): «План местечек Заславля, Полонна, Бродь, Олыкы, Ляховц, Острога, Мендзерича и Дубно». Автор невідомий

³⁴ Більшість з цих міст автору доводилося характеризувати раніше. Див.: Ричков П. Місто-фортеця Броди — пам'ятка містобудівного мистецтва // Тези доп. наук.-техн. конф., присвяченої 70-річчю УПВГ. Секція: Промисл. та цивіль буд-во. Рівне, 1992. С. 58–59; Ричков П. Еволюція оборонної архітектури Олики: спроба періодизації // Минуле і сучасне Волині та Полісся. Олика і Радзивілли в історії Волині та України. Вип. 18. Луцьк, 2006. С. 8–13; Ричков П. Олицький замок Радзивілли // Волинь. Всеукраїнський суспільно-політичний, літературно-мистецький часопис. Ч. 9. Луцьк, 2008. С. 237–250; Ричков П. Архітектурно-просторовий розвиток Острога за картографічними джерелами // АСВ. Вип. 2. Рівне, 2010. С. 5–28; Ричков П. Розпланування міста Дубно за картографічними джерелами // АСВ. Вип. 3. Рівне, 2012. С. 122–142; Ричков П. Просторова еволюція міста-фортеці Полонного за писемними та картографічними джерелами // АСВ. Вип. 6. Рівне, 2018. С. 121–144; та ін

³⁵ Starozytna Polska... S. 928

³⁶ Ричков П. Конкурент Житомира: до історії спроб піднесення Дубно до статусу губерньського центру // АСВ. Вип. 5. Рівне, 2016. С. 168–170

³⁷ РДІА. Ф. 1284. О. 241. Сп. 175. Арк. 9. «О восстановлении древнего наименования «Изяславль» (доклад Министра внутренних дел от 30. 01. 1910).

³⁸ Stecki T. J. Wołyń pod względem statystycznym, historycznym i archeologicznym. Lwów, 1864. Т. 1. S. 322–323.

³⁹ У давнину — складське приміщення або будівля

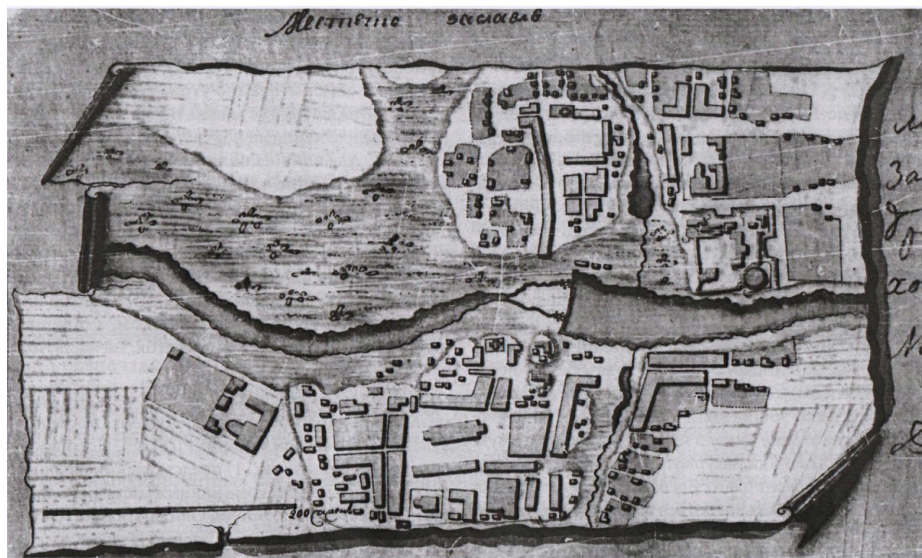

Рис. 1. «Местечко Заславль». Мапа 2-ї пол. XVIII ст. Зі збірки РДВІА

зберігання — РДВІА. Водночас він виразно засвідчує, що Російську імперію вже тоді приваблювали території західного сусіда, ослабленої Речі Посполитої.

Безпосередньо над зображенням плану Ізяслава вміщено напис «Местечко Заславль» з характерною за давньою каліграфією. Зовнішній контур цього плану намальований у вигляді паперового аркуша з нерегулярними, «рваними» краями, які в цілому вписуються в прямокутник з приблизними пропорціями сторін 1:2. Орієнтація за сторонами світу неказана, однак за наявними ландшафтними ознаками північний румб тут скерований вліво, тобто вздовж показаного тут русла Горині. Зліва внизу подана масштабна лінійка з позначкою «200 сажень». Відповідно до цього масштабу найбільший загальний вимір міського простору з заходу на схід на той час складав орієнтовно 500 сажнів (бл. 1,2 км), хоча схоже на те, що автор залишив поза контуром малюнку деякі периферійні частини міста. В центральній зоні поселення по течії Горині зафіксовано штучну греблю, завдяки якій утримувався великий став. На греблі автор позначив дві протоки, на яких, очевидно, були облаштовані два водяні млини, хоча на пізніших мапах їх позначено вдвічі більше. З обох сторін до ставка впадали невеликі притоки. З лівого, західного берега — це зовсім невелика річечка Сушана⁴⁰, схожа скоріше на ручай, а з правого берега — Понора. По течіям

цих притоків на той час також були облаштовані невеликі ставки, призначені, очевидно, для розведення риби, — так звані «саджавки». Власне, ці природно-ландшафтні особливості стали головним чинником для подальшої територіально-просторової структуризації міста.

Відповідно до цього плану, тодішня урбаністична структура Ізяслава в цілому постає досить виразно і характеризується наявністю чотирьох основних зон, які були відокремлені одна від одної руслом Горині та двома її притоками.

Лівий берег Горині як старіша частина міської території характеризується наявністю центричної структури з доволі великою прямокутною площею, посередині якої, схоже, в давні часи розташовувалися торговельні ряди, а усі чотири сторони цієї площі мали периметральну міщанську забудову. Через невеликий місток в долині Сушани можна було потрапити на відносно невелике південне передмістя.

На лівому березі, в місці примикання штучної греблі до материка, позначено невеликий овальний пагорб, — територію первісного старого замку, де дотепер зберіглася руїна так званого «ламусу»⁴¹. Що цікаво, поруч з ним на цьому пагорбі автор відобразив ще три невеличкі будівлі, що можна вважати ознакою досить щільної його забудови, від якої не

⁴⁰ На сьогоднішній день ця лівобережна притока втрачена

⁴¹ Існують також версії, що вона могла використовуватися як в'язниця або військовий арсенал Див Теодорович М. Историко-статистическое. С. 417

залишилися жодного сліду. На сусідньому пагорбі, з іншої сторони улоговини позначено храмову будівлю, яку можна ідентифікувати з давнішим однобаневим уніатським храмом в класицистичному стилі, — попередником нині існуючої православної церкви Різдва Христового, яка фактично заново була споруджена на початку XXI ст. в еклектичному псевдоросійському стилі.

На північ від колишньої Ринкової площі зображено великий комплекс Бернардинського кляштору, — одного з найбільших католицьких монастирів на Волині. Він був заснований Янушем Заславським на місці покинутої православної каплиці в 1602 році⁴². Будувався до 1630 року згідно проекту архітектора Якуба Мадлени (Мадляйна) з прекрасними аттиковими формами на чоловому фасаді. Потім дещо перебудований в 1720–1723 рр. надвірним архітектором Павлом Фонтана на кошт Павла Кароля Сангушка⁴³. Прикметно, що до монументальної споруди костелу та келій з півночі прилягала простора садово-господарська зона на прямокутному плані. Розташований на високому лівому березі Горині, його виразний абрис з дзвіницею добре проглядається з правого берега. В минулому бернардинський монастир обіймав значну частину міської території. На цьому плані він зафіксований фактично на північній межі Старого міста і до його меж безпосередньо прилягали сільгоспугіддя. Зовнішні межі монастиря вписувалися у видовжений прямокутник, чільна сторона включно з фасадом костелу та прибудованими до нього келіями була зорієнтована на ринкову площу в західному напрямку.

Дещо південніше від ринкової площі, в межах прямокутної огорожі також дуже схематично показано парафіяльний костел. Вважається, що він повстав після 1594 року, коли князь Януш Заславський прийняв католицьку віру. «Ця пам'ятка ренесансної архітектури за планом і укладом припоминає стиль готичний. З квадратної вежі входимо до головної нави спорудженої у вигляді хреста, а звідти до нижнього пресвітерію. Бічні нави мають гострі фронтони»⁴⁴. Князь заснував при костелі дитячу школу і утримував при ній вчителів. В середині XVII ст. костел був поруйнований військом Б. Хмельницького і в такому стані перебував майже

століття, допоки за його відбудову не взявся Павел Сангушко. Закінчилася відбудова вже після його смерті в 1756 році стараннями його третьої дружини Барбари з Дунінів Сангушківської (1718–1791)⁴⁵. Повідомлялося, що в крипті цього костелу в середині XIX ст. ще знаходилося кільканадцять трун, вірогідно з тілами родини Заславських⁴⁶.

Досить лаконічно на цій мапі представлена територія Нового міста на правому березі Горині. Русло невеликої притоки Понори фактично ділило правобережну міську зону на дві частини. В північній знаходився так званий «Майдан», а з південної сторони це була територія, яка на той момент вже була зайнята просторим палацово-замковим комплексом, який з'явився в результаті поетапної розбудови власниками міста, князівськими родинами Заславських, Любомірських і, в першу чергу, Сангушків.

«Майдан» виправдовував свою назву в буквальному значенні, оскільки центральна частина цієї зони виразно артикульована просторою площею, форма якої була наближена до квадрату. Схоже на те, що у функціональному сенсі ця ринкова площа виступала своєрідним просторовим «конкурентом» до аналогічного простору на території Старого міста.

Мапа I. Купфершміта. На противагу найстарішому, однак надміру спрощеному і схематизованому плану міста, значно детальнішу інформацію щодо урбаністичної структури Ізяслава станом на кінець XVIII ст. дає інший архівний документ під назвою «План города Заславля повету кржеменецакого...»⁴⁷ (рис. 2), який був укладений російським військовослужбовцем німецького походження, картографом Іваном (Йоганом) Купфершмітом⁴⁸. Відповідно до його біографічних даних⁴⁹ з 1790 по 1793 рік він служив у російській армії у чині секунд-майора,

⁴² Betlej A. Kościół OO Bernardynów w Zaslawiu. Źródła archiwalne do dziejów wystroju późnobarokowego // BHS. Rok LVII. Nr. 3–4. S. 353.

⁴³ Див.: Памятники градостроительства и архитектуры Украинской ССР. Т. 4. Киев, 1986. С. 204. Теодорович М. Историко-статистическое описание... Т. III. Почаев, 1893. С. 387.

⁴⁴ Starozytna Polska S. 105; Stecki T. J. Wołyń pod względem... S. 325. М. Теодорович подає завершення його будівництва під 1599 рік (див.: Теодорович М. Историко-статистическое описание церквей и приходов Волинской епархии. Т. III. Почаев, 1893. С. 387).

⁴⁵ Stecki T. J. Wołyń pod względem... S. 326. Існує версія, що саме цій Барбарі цілковито належала функція контролю за будівництвом нового палацу в Заславі протягом 1755–1770 років. Див.: Skrabski J. Paolo Fontana. Nadworny architekt... S. 40.

⁴⁶ Stecki T. J. Wołyń pod względem... S. 326.

⁴⁷ РДБІА. Ф. 418. Сп. 614. Арк. 1. «План города Заславля повету кржеменецакого въ воеводстве Волинском. Снимал и сочинял Генерального штаба Секунд Майоръ Иван Купфершмитъ». Деякі відхилення від норм російської мови, помітні на документі, очевидно, можна пояснити національністю автора. Фрагмент цього плану був опублікований раніше О. Збруцьким. Див.: Збруцький О. Пелебана (будинок ксьондза костелу Юнана Христелія) в місті Ізяславі Хмельницької області // АСВ. Вип. 4. Рівне. 2014. С. 106.

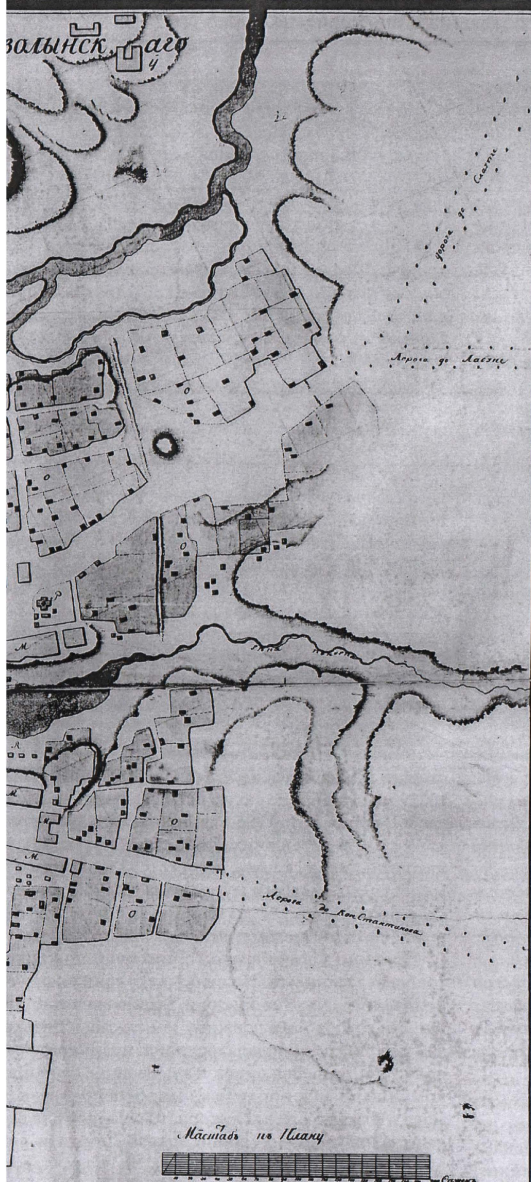
⁴⁸ В окремих публікаціях зустрічається некоректна версія його прізвища «Купершміт».

⁴⁹ Купфершміт Іван — німець за походженням, від 1776 р. служив офіцером у російському війську з досить успішною кар'єрою. Від 1790 р. секунд-майор, від 1793 р. прем'єр-майор, від 1798 р. підполковник, від 1799 р. полковник, від 1800 р. генерал-майор, з 1802 р. у відставці. Див.: <http://regiment.ru/bio/K/972.htm>

Планъ Горада Заславя повѣту кѣжменскаго. востановленъ

Описание Плана

- [illegible]

[illegible]

Рис. 2. «План города Заславля повету кржеменецкого... Снимал и сочинял Генерального штаба Секунд Майоръ Иван Купфершмитъ».
Зі збірки РДВІА

однак згодом мав швидкий кар'єрний ріст, можливо саме внаслідок успішного картографування для російського воєнного відомства новоприєднаних територій Волині та Поділля. Відтак, і виконання цього плану слід датувати саме 1793–1794 роками.

Безперечно, цей ретельно опрацьований документ був створений І. Купфершмітом на підставі особистого і доволі прискіпливого вивчення місцевості *de visu*, а тому містить значно більше детальної архітектурно-урбаністичної інформації у порівнянні з наведеною вище мапою. Звичайно, така деталізація стала можливою завдяки тому, що місто на той час вже перейшло під управління російської окупаційної влади. Документ складається з двох частин — текстової і картографічної. Текст розміщений на правій стороні аркуша, мапа міста — на лівій. В тексті автор подав досить детальну легенду до плану у складі 24 позицій, які фіксують ландшафтні, інфраструктурні та архітектурні об'єкти.

«Описание Плана»⁵⁰

А. Дом помещицы каменной двух-этажной; **В.** Монастырь миссионерок каменной; **С.** Гошпиталь оного монастыря каменной; **Д.** Монастырь Бернардинской; **Е.** Новое каменное строение длиною 59 сажень, шириною 7 сажень; **Ф.** Постоялый двор каменной принадлежащей помещику; **Г.** Приходской костел всех трех частей города фара называемой; **Н.** Ратуша с лавками принадлежащая помещику; **Ж.** Каменной Магазины двух этажной для складки купеческих товаров; **К.** Еврейские заездные дома с конюшнями и жилых каменных их же в том числе четыре где помещаются их школы; **Л.** Дома каменные скарбовыми называемые; **М.** Деревянные дома жидовские и шляхетские; **Н.** Большая плотина длиною 180 сажень, на ней четыре мельницы и один деревянный амбар для складки муки; **О.** Крестьянские хаты; **Р.** Церкви греко-униатские деревянные; **Q.** Винницы; **Р.** Пововарни; **С.** Лавки деревянные; **Т.** Дома управительские деревянные; **У.** Господская сады; **В.** Запасной двор господской; **W.** Господская Молотилня; **Х.** Фольверна⁵¹ принадлежащая к городу; **У.** Фольверна принадлежащая к монастырю бернардинскому»⁵².

Після легенди подано узагальнений опис міста, в якому характеризуються його географічне положення, топографія, структура власності, національний та кількісний склад населення, майнові стосунки, тощо.

«Городъ Заславль, лежащий на большой дороге из Украины в Варшаву, принадлежит стражнику коронному и польских орденов кавалеру князю Сангушке. Длина оного простирается на 2,5 ширина на 2, окружность на шесть верст. Разделяется на три части, а именно: 1-я старой город, 2-я новой город и 3-я майдан. Жителей считается в нем до 8300 обоого пола, в томъ числе земледельцы 158, купцов, ремесленников, шинкарей и прочих до 1500, женска пола до 650. В городе всех строений 1085, в том числе каменных 49, деревянных 1036. Река Хорынъ⁵³ течением своим разделяет старою город от нового. Ся река по свидетельству жителей могла бы быть судоходная. Черезъ реку зделана каменная болияя плотина с шлюзами и тремя мостами, при оной четыре мельницы в коихъ трищатъ два поставы⁵⁴. Река Понурка⁵⁵, которой верховье в трех верстах от города течет также чрез город разделяя новою городъ от майдана, въпадает в реку Хорынъ. Вышесказанной помещицею дом окружен с двух сторон каменною стеною и довольно глубокимъ ровомъ, а с двух других реки Понуркою и реки Хорынъ. Укрепление оного состоит въ каменной стене с двумя баштонами и тремя башнями, прочие же баштоны и четвертая башня разорены. Через ров зделан мост деревянной на каменных сводах. Земля, принадлежащая городу, въ окрестности простирается на пятнадцать верстъ и почти все пахатная»⁵⁶.

Варто зауважити, що наведена І. Купфершмітом чисельність населення в місті (8300) в наступному столітті збільшилася несуттєво і на 1885 рік склала 10229 мешканців (не рахуючи військових)⁵⁷. На той час в Ізяславі було 1996 будинків, з них 198 мурованих і 1798 дерев'яних, 4 церкви (2 муровані), 2 католицьких костели, 1 кляштор і 2 каплиці (усі муровані), 2 синагоги муровані, в т.ч. 2667 православнох жителів, 997 католиків, 24 протестанти, 6530 євреїв і 11 магометан⁵⁸.

Правий і лівий береги Горині були поєднані греблею з млинами. На плані ця гребля позначена літерою «N» (див. нижче). Згідно масштабної лінійки гребля мала довжину 180 сажнів (близько 400 метрів), що відповідало ширині низинного роздолу Горині. Гребля виконувала не лише функцію комунікації між протилежними берегами, але й мала п'ять шлюзів, які використовувалися для облаштування водяних млинів. Цікаво відмітити, що на цій мапі, укладеній очевидно в літню пору, ставок

⁵³ Сучасна назва — Горинь.

⁵⁴ Архаїчна назва ремісничого приладдя, устаткування, зокрема мельничих кіл.

⁵⁵ Сучасна назва — Понора.

⁵⁶ Цит. за: РДВІА. Ф 418. Сп. 614. Арк. 1.

⁵⁷ SGKР. Т. XIV. Warszawa, 1895. S. 443.

⁵⁸ Там само.

⁵⁰ При цитуванні частково збережено оригінальну орфографію І. Купфершміта.

⁵¹ Очевидно, йдеться про «фільварок» П. Р.

⁵² Цит. за: РДВІА. Ф. 418. Сп. 614. Арк. 1.

Рис. 3. «План города Заславля...». Лівобережний фрагмент Старого міста. Зі збірки РДВІА

не був повністю заповнений водою. Розташовані нижче від греблі невеликі рукави ріки загалом були співвідносні зі шлюзами млинів. Конструкція цієї греблі, судячи по її абрисам, мала по периметру огорожу з дерев'яних паль, забезпечуючи її міцність.

Картографічний документ, укладений І. Купфершмітом, надає докладну інформацію про загальну міську інфраструктуру тогочасного Ізяслава. Виконавська графіка досить ретельна, а функціональне наповнення плану настільки змістовне, що для повнішого його відтворення ілюстративний ряд доповнено нижче трьома фрагментами, які стосуються трьох міських зон: лівобережного Старого міста та двох частин правобережного Нового міста у складі Майдану та князівського Замково-Палацового комплексу. Це дає також можливість точнішого порівняння цих історичних зон з сучасною ситуацією, яка все ще зберігає засадничі риси урбаністичної «пам'яті» на тлі пізніших змін.

Старе місто. Загалом «староміська» лівобережна зона (рис. 3) характеризується особливою природно-ландшафтною ситуацією, обмеженою з двох сторін дугоподібним руслом Горині і невеликою

лівобережною притокою Сушаною. Поміж ними, власне, і виникло стародавнє місто на природних мисоподібних увзишсях, відокремившись від сходулу штучним фортифікаційним кордоном.

На першорядну увагу тут заслуговує руїна світської мурованої споруди старожитньої архітектури під літерою «І» («Каменнои Могазеинъ двух этажнои...»). Це так званий «ламус»⁵⁹, розташований на мисовидній горі в південній частині Старого міста над рікою Горинню (рис. 4). Загальний діаметр цього округлого мису відповідно до поданої масштабної лінійки складає бл. 100 м, що допускало можливість існування поруч з «ламусом» інших замкових будівель, які не збереглися.

Вважається, колись це була князівська скарбниця⁶⁰, поруйновані рештки якої на квадратному плані частково дійшли до нашого часу. Втім, первісна функція цієї двоповерхової споруди з про-

⁵⁹ Ламус (lamus) — застаріла назва одно-, часом двоповерхової споруди, переважно господарського призначення, розташованої, як правило, поблизу двору або замку, призначеної для зберігання різних припасів та цінних речей.

⁶⁰ SGKP T XIV Warszawa, 1895 S. 444.

сторою пивницею і потужними стінами, схоже, не обмежувалася лише складською функцією і, як вже відзначалося вище, могла слугувати повноцінним князівським помешканням на трьох рівнях, включно з просторою пивницею. Про це до цього часу свідчать її потужні мури метрової товщини та рештки розвинутої система пічного опалення. На користь поліфункціонального значення цієї неординарної будівлі говорить і її унікальне розташування на високому лівобережному пагорбі прямо над заплавою Горині. Кращої місцини для локалізації князівського замку в давні часи годі було шукати.

Дещо північніше від цього пагорба, вздовж річкової долини автор виразно позначив ще два, дещо менших мисовидних пагорби, на яких в давнину також могли розташовуватися складові частини замкових укріплень. На середньому з них показано невеликий хрещатий план церкви⁶¹. Схоже, в давнину ці три пагорби разом забезпечували сприятливі ландшафтні передумови для появи цілісного оборонного комплексу і не випадково були обрані для замкового осередку князів Заславських, а ще раніше — Острозьких.

У безпосередній близькості до замку, з північної сторони старого міста зафіксована доволі простора ринкова площа з зовнішніми габаритами близько 150 на 150 метрів. Загалом вона відповідала тогочасній урбаністичній традиції просторового зближення з замковою територією (Дубно, Олика, Луцьк, Володимир, Старокосятинів та ін.), однак на той момент вона вже дещо втратила свою геометричну правильність. На самій площі літерами К позначені «Єврейские заездные дома с конюшнями...», літерою Н — «Ратуша с лавками принадлежащая помещику», літерою Г — парафіяльний костел Яна Хрестителя.

Варто відзначити, що цей католицький храм вважається найдавнішим у місті, хоча точна дата його будівництва невідома⁶². Під час Хмельниччини він був поруйнований. Згодом кн. Павло Сангушко почав його відновлювати, а після його смерті справу довершила його удова⁶³. Храм виконував важливу композиційну роль одного з вертикальних акцентів в панорамі Старого міста. Неподалік від нього на мапі позначено північну міську браму, за якою знаходилася розвилка двох доріг, одна з них вела до Острога і далі до Варшави. Поряд з брамою та фарним костелом знаходився і невеликий будинок плебанії, частково уцілілий до наших днів⁶⁴.

Рис. 4. Ізяслав. «Ламус». Фото поч. XX ст.

Деякий подив викликає розмір Єврейського заїзду, розташованого посередині ринкової площі. Відповідно до вказаного масштабу він складав щонайменше 120 метрів у довжину. Ще декілька менших єврейських заїздів позначено на південному краю пагорба, прямо над долиною Горині. Східна сторона ринку була обмежена трьома мурованими будівлями під назвою «Домы каменные скарбовыми называемые» («L»).

Вздовж лівого берегу Горині на узвишші зафіксована доволі виразна ритміка знакових об'єктів міської забудови: щільна міщанська забудова з певними ознаками регулярності та з монументальними об'єктами ою брилою бернардинського кляштору на другому плані. Ця місцина в певних рисах зберіглася до початку XX ст. (рис. 5). А замальована вона була, схоже, з берегової кромки Нового міста, недалеко від нового замку. Під горою вздовж низинного лівого берегу Горині та річечки Сушани зафіксовано також невеликі міщанські будинки (халупи), серед яких дві під літерами «R» позначені в легенді як пивоварні.

Як і на першій мапі, майже уся східна зона Старого міста році була зайнята величезною територією бернардинського монастиря, заснованого в 1602 або 1603⁶⁵ р. волинським воєводою Янушем Заславським⁶⁶ на підставі привілею польського короля Зигмунта III. Поступово його насельники значно розширили своє обійстя, яке перетворилося майже на «місто в місті». Дводільність монастирської території, яка була зафіксована на першій мапі, за останні три десятиліття тут вже істотно розвинута. Фактично вона перетворилася на автономну, огорожену по периметру територію з внутрішнім поділом на 5 окремих зон, розділених внутрішніми парканами. Якщо на найстарішому плані бернардинський монастир з костелом св. Міхала був локалізований фактично на північній межі міста, то на плані І. Купфершміта він постає у вигляді розвинутої

⁶¹ Відповідно до легенди на момент укладання мапи це був греко-уніатський храм.

⁶² Припускається, що він був побудований в 1599 р. Див. Теодорович М. ... С. 421

⁶³ SGKР Т. XIV. Warszawa, 1895. S. 443.

⁶⁴ Збруцький О. Плебанія (будинки ксьондза костелу Іоанна Хрестителя в місті Ізяславі Хмельницької області // АСВ. Вип.4. Рівне 2014. С. 105–108

⁶⁵ Теодорович М. Историко-статистическое ... С. 421.

⁶⁶ SGKР Т. XIV Warszawa, 1895. S. 444.

Рис. 5. Ізяслав. Панорама лівобережного Старого міста. Зліва направо: Старий замок («Ламус»), Уніатська церква, Бернардинський монастир, міщанська забудова. За: «Kłosy», 1873 р.

просторово-планувальної композиції над Горинню, з величезним парком, наповненим різними гарними деревами, обнесений навколо муром, в якому колись були навіть бійниці. Звичайно, головною була найдавніша ділянка з храмом та корпусами келій, до якої з півночі прилягла допоміжна господарська зона. На відміну від старішої мапи просторова структура істотно розрослася в східному напрямку, засвідчивши, що бернардинам не було чужим садово-паркове мистецтво. Про ці уподобання свідчать три ділянки, розплановані на засадах регулярності, — як далекий відгомін мистецького стилю французького архітектора-садівника Андре Ленотра.

В південному напрямку від Старого міста, на протилежній стороні невеликого струмка Сушани, що протікав по глибокій улоговині, картограф відобразив дрібну селянську забудову, доволі хаотичну і в просторовому сенсі неорганізовану.

Нове місто. Майдан (рис. 6). У 1579 р. князі Заславські (Януш та Михайло), поділивши між собою місто на старішу лівобережну та новішу правобережну зони, істотно пришвидшили процес освоєння нових територій на правому березі Горині. Нове місто стало по суті конкурентом лівобережного Старого міста. Як і в попередні роки, зв'язок між Старим і Новим містами (тобто фактично між правим і лівим берегами) здійснювався завдяки транспортному коридору у вигляді штучної греблі, яка на той час, очевидно, вже отримала більш-менш стабільну конструктивну надійність та витривалість. Сама назва цієї території («Майдан») виразно підкреслила її нову конкуренційну роль на противагу лівобережному Старому місту. І мапа 1754 р., а ще виразніше план Купфершміта зафіксували цю нову територіальну сутність, причому достатньо детально. Прикметно, що на обох планах в «Майданній» зоні виразно помітна простора площа, яка була майже співрозмірною з ринком старого міста.

Інтенсивне освоєння території Нового Заслава спричинило, ясна річ, майнові напруги не лише між братами, а й поміж конкуруючими ремісничими та торговельними закладами. Одним з істотних наслідків цієї конкуренції стало швидке посилення містобудівної активності на правому березі. Просторова структура цієї активності на правому березі певною мірою залежала також від ріки Понори. На момент картографування на ній були облаштовані два штучні ставки, які акцентували територіальний поділ правобережного Нового міста на дві зони, — північну і південну.

В еволюційному сенсі північна зона Нового міста з'явилася вже в той момент, коли була створена стаціонарна штучна гребля, яка в сталий спосіб поєднала береги Горині по усій ширині низинної заплави. Зрозуміло, що саме в точці примикання цієї греблі до правого берега почався процес його заселення. На певному етапі ця територія отримала ще й власний оборонний кордон, сліди якого у вигляді двох фрагментів земляного валу зафіксовано на східному напрямку. З трьох інших сторін Майдан мав водні рубежі, що також виглядало досить вигідним позиціонуванням з оборонних міркувань.

На більш деталізованому плані Купфершміта в центральній зоні Майдану помітна симетрична будівля на П-подібному плані під назвою «Постоялої дворь каменної...». Той факт, що автор мапи доволі акуратно прокреслив його симетричний контур з двома флігелями спереду, безумовно є виразним натяком на особливий статус цієї помітної будівлі не лише у функціональному сенсі, а й з огляду на її своєрідну архітектурно-композиційну домінантність. Поряд з цим «двором» картограф зафіксував також дерев'яний Дім управителя («Т»). Прикметно, що неподалік, на протилежному березі Понори зафіксований ще один Дім управителя, — такого самого розміру, однак з трохи іншим планом. Це вказує, очевидно, на певну автономію у владних юрисдикціях цих сусідніх територій, тобто на правому і на лівому березі цієї річки.

Однак головна структуроутворююча роль в центральному просторі Майдану, як видно, належала численним «домам жидівським та шляхетським», які позначені на мапі у вигляді суцільних рядів будови. Схоже, що в силу своїх занадто скромних і безпретензійних якостей вони не викликали у картографа бажання відтворити їх більш детально, тому він показав їх у спрощеному вигляді. В центрі площі картограф показав два ряди тутешніх крамниць («Лавки дерев'янные»), а в східній частині ринкової території зафіксовано невеликий уніатський дерев'яний храм на хрещатому плані.

Нове місто. Замково-палацовий комплекс (рис. 7). В першій половині XVII ст., а можливо

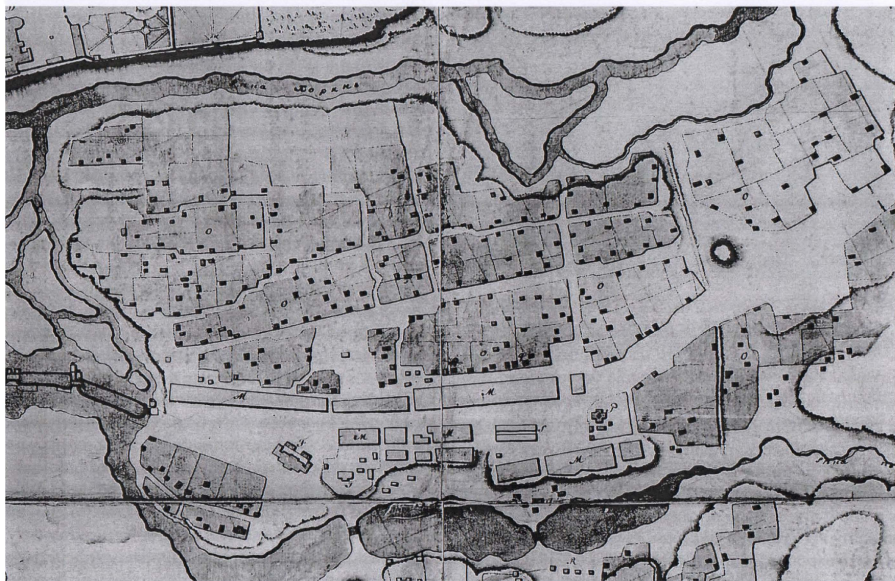

Рис. 6. «План города Заславля...» Правобережный фрагмент Нового міста («Майдан») Зі збірки РДВІА

навіть ще в кінці XVI ст., тобто майже синхронно з формуванням правобережного Майдану, у господарів міста з'явився задум створення нового розлогого замку на півострівній території, утвореній злиттям Горині та її правої притоки Понори. Цей оборонний комплекс фактично став органічною частиною Нового міста в його південній зоні, — спочатку з домінуючою функцією оборонного замку з дерево-земляними і частково мурованими укріпленнями. Згодом, у першій половині XVIII ст. він трансформувався у напрямку репрезентативної палацової садиби князівської родини Сангушків.

Територія, обрана для нового замку, з північної сторони відмежовувалася від Майдану руслом річки Понори з двома ставками. Це забезпечувало їй відносну автономність і водночас достатній ресурс для подальшого розвитку в східному та південному напрямках. Західний кордон замку виходив безпосередньо до берегової лінії Горині, а його південна та східна сторони прилягали до дещо підвищеного, однак загалом рівнинного суходолу. Таким чином Новий замок від самого початку омивався з двох сторін течіями Горині та Понори, з двох інших його оточували штучні рови та мур. Зовнішня оборонна лінія первісного замку ґрунтувалася на чотирьох бастіонах, сполучених невисокими мурованими куртинами, фрагментарні рештки яких

можна помітити на акварелях Н. Орди⁶⁷. Первісна князівська резиденція знаходилася в північно-східному куті замкової території.

На плані Купфершміта фортифікаційна система замку відтворена станом на кінець XVIII ст., тобто вже в своєму завершеному вигляді. Вона мала в плані достатньо простору трапецієвидну форму, гостріший кут якої був орієнтований на долину Горині, якраз у місці впадіння Понори. В усіх її зовнішніх кутах, в тій чи іншій мірі, були помітні рештки «вухастих» бастіонів старо-італійського типу, що свідчить про синхронність їхньої появи. Схожий тип замкових укріплень з першої половини XVII ст. зберігся, наприклад, в Дубно⁶⁸. Без сумніву, що в Заславі ці бастіонні укріплення також були побудовані ще до Хмельниччини. А зважаючи на родинні зв'язки між господарями цих міст, дуже імовірно, що і заангажований ними архітектор був один і той же.

Водночас план Купфершміта засвідчує, що на момент його укладання первісні фортифікації в Новому Заславі вже зазнали істотної деструкції та перебудов, хоча з обох сторін суходолу ще чітко показані оборонні рови. Особливо помітні ці

⁶⁷ Див., наприклад, Skrabski J. Paolo Fontana. Nadworny architekt... П. 34, 35, 38, 39, 40.

⁶⁸ Див. статтю Ю. Пішеничного в даному томі АСВ.

Рис. 7. «План города Заславля...» Правобережный фрагмент Нового міста («Замок-палац»). Зі збірки РДВІА

реконструктивні зміни на тих двох бастіонах, що виходили на берегову лінію Горині.

Водночас замок пережив істотні архітектурні трансформації в напрямку створення більш парадного, світського стилю, передовсім внаслідок реалізації масштабних задумів архітектора П. Фонтани. Так, в південній частині замкової території з'явився новий князівський палац в пізньо-бароковому стилі. Його головна композиційна вісь була суміщена з центральною віссю старої південної куртини, на якій був облаштований новий в'їзд до замку через старий оборонний рів. Таке композиційне рішення архітектора, очевидно, було продиктоване бажанням зорієнтувати південний фасад нового палацу в напрямку просторої території перед південною замковою куртиною.

На цій відкритій території під літерою «Е» картограф позначив довгу будівлю вздовж берегової лінії з симетричним трьохосьовим планом. В легенді вона позначена як «Новое каменное строение длиною 59 сажень, шириною 7 сажень». Поза сумнівом це «строение» з'явилося ще до приходу російської адміністрації, і схоже, воно мало певні допоміжні обслуговуючі функції, які стосувалися самого замку. Незвизначеність його тогочасного функціонального

призначення пояснювалася, очевидно, невизначеністю політичної ситуації після другого поділу Польщі. Хоча в попередні роки ця будівля мала напевне обслуговуючі функції стосовно різних потреб населенників самого замку, зокрема безпечових. Безпосередньо перед цим будинком на відкритому просторі показані регулярні зелені насадження. Ще далі на південь були «господские сады». На березі обох річок зафіксовані пивоварні.

На цей час зі сторони ріки ще залишалися старі бійниці, частина обмурованого валу і просторі льохи. В'їзд до замку здійснювався через довгу муровану браму з мостом, який колись був підйомним. Ця брама, ще не зіпсована поновленнями, становила найгарнішу частину палацового комплексу, хоча зі сторони ріки ще присутні характерні бастіонні укріплення (рис. 9).

Всередині палац був старанно доглянутий, стіни прикрашали сімейні портрети. Були представлені полотна фламандської школи, багата колекція старих гравюр, — як польських так і англійських, а також — велика кількість китайської порцеляни. Тут зберігався багатий родинний архів Сангушків та бібліотека, які згодом були перевезені до Славути. Пізніше, в 1880 р. нащадки продали палац

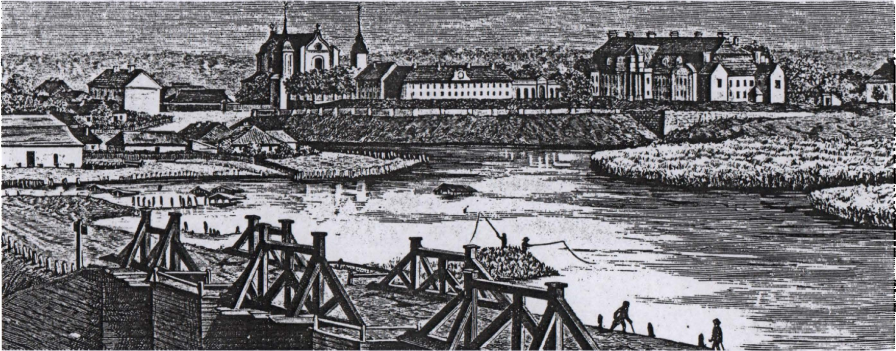

Рис. 8. Ізяслав. Панорама правобережного Нового міста.
Зліва – костел місіонерського кляштору, справа – замок-палац Сазушків. За: «Kłosy», 1880 р.

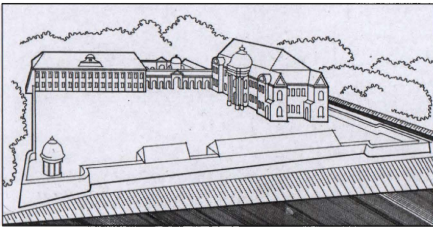

Рис. 9. Ізяслав. Замок-палац на Новому місті. Графічна реконструкція Є. Опійника

російському уряду, після чого він був перероблений на військові казарми⁶⁹.

Практично синхронно з масштабною реконструкцією замку в близькому сусідстві, буквально через дорогу, був побудований місіонерський кляштор з пізньобароковим костелом св. Йосипа⁷⁰ (1751 р.). Обійнявши майже таку саму територію як і князівський замок, цей монастир постає на цьому плані цілком автономним і довершеним архітектурним комплексом з трьома окремими просторовими зонами — храмово-кляшторною, садово-парковою, господарською. З півдня до костелу були прибудовані два корпуси келій, котрі були істотно розширені в кінці XIX ст. Схоже, що таке просторове сусідство князівського палацу родини Сангушків та сакральної садиби культуртрегерських місіонерів не було випадковим. Окрім того, на північ від костелу місіонери облаштували ще й невеликий «Гошпиталь онаго монастыря каменной», поряд з яким знаходився дім управителя.

Після Купфершміта. Після другого поділу Речі Посполитої Ізяслав був визначений адміністративним центром Ізяславського намісництва, яке складалося з 15 округів. В 1794 році сюди перенесено торговельні контракти з Дубна, однак вони функціонували тут лише два роки, а потім були переміщені до Києва⁷¹. Статус центру намісництва місто утримувало до 1797 року, коли цю роль перебрав на себе Житомир, а утворена замість намісництва губернія була названа Волинською.

Втім, ці адміністративні перемини не завадили в подальшому створенню нових фіксаційних планів міста. Однак графічний рівень рукописної фіксаційної мапи у виконанні І. Купфершміта в подальшому ніким з картографів не був перевершений. Більше того, в подальшому вона неодноразово використовувалася іншими картографами в якості вихідної підоснови для створення цілої низки спрощених планів-реплік, призначених для поточного використання в тодішній бюрократичній системі Російської імперії. Однак усі ці репліки суттєво поступалися в сенсі картографічної деталізації, повноти урбаністичної легенди, ретельності графічного виконання.

Відомо декілька пізніших мап Ізяслава, створених в кінці XVIII — в першій половині XIX ст. В переважній більшості вони фактично є спрощеними копіями купфершмітівського оригіналу, оскільки майже усі виконувалися в картографічних підрозділах військового відомства царської Росії, а згодом також і у більш доступний спосіб «копія з копії». Тим не менш, деякі з цих картографічних документів представляють певний пізнавальний інтерес, принаймні з точки зору графічного оформлення, яке мало тенденцію до мальовничої надмірності на шкоду топографічній точності. Усі вони є спрощеними

⁶⁹ SGK P. T. XIV. Warszawa, 1895. S.444; Aftanazy R. Dzieje rezydencji na dawnych kresach Rzeczy Pospolitej Województwo Wołyńskie. Wrocław i.i. 1994. S. 621.

⁷⁰ Skrabski J. Problematyka artystyczna kościoła misjonarzy w Zasławiu // Sztuka kresów wschodnich. T. 5. Kraków, 2003. S. 85

⁷¹ SGK P. T. XIV Warszawa, 1895. S. 447

варіантами, однак виконавці потурбувалися принаймні про варіативність зовнішнього оформлення.

Оскільки перед автором статті не стояло завдання укласти повний компендіум подібних картографічних реплік, що саме по собі виглядає непростотою справою, доцільно обмежитися для прикладу лише декількома характерними версіями. Більша частина цих реплік з кінця XVIII — першої половини XIX ст. відклалася в збірці РДВІА⁷², ще декілька вторинних планів виявлено у фондах РДІА⁷³.

Серед пізніших планів-реплік Ізяслава, укладених в адміністративних службах імперії, в першу чергу вирізняється досить акуратний «Планъ Волинской Губернии Города Заславля», копія якого виявлена у фондах Львівського національного університету і опублікована С. Кравцовим⁷⁴ (рис. 10). На відміну від плану І. Купфершміта цей документ має видозмінену орієнтацію по країнному світу, — північний румб тут спрямований вправо догори під кутом близько 45 градусів. На плані присутнє доповнення, очевидно пізнішого походження, у вигляді прямокутної рамки, яка виокремлює з загального міського простору південно-східну частину міської території, де розташовується палацовий комплекс Сангушків.

Легенда до цього плану («Описание Публичного Строения») нараховує 23 позиції, які почасти відрізняються від легенди на мапі І. Купфершміта. Однак сам графічний зміст цієї мапи цілкомто запозичений і при цьому дещо спрощений в деталях. Особливості цього «опису» полягає в типологічному поєднанні в легенді певних споріднених об'єктів, а також в акцентуванні їхніх матеріальних характеристик⁷⁵:

«1. Церковь Преображеня Господня деревянная; 2. ... Николая Чудотворца деревянная; 3. Костел катедральной каменной; 4. ... бернардинской каменной; 5. ... мессионерской каменной; 6. Господский двор со службами каменной; 7. Конюшни каменные; 8. Мечеть деревянная⁷⁶; 9. Жидовские школы каменные; 10. Жидовские школы каменные; 11. Лавки деревянные; 12. Провиантской магазейн каменный; 13. Аптека каменная?; 14. Трактир каменный; 15. Гошпиталь деревянный; 16. Кузницы

деревянные; 17. Обывательские дома каменные; 18. Обывательские дома деревянные; 19. Кожевенный заводъ деревянный; 20. Баня деревянная; 21. Гребли и мосты; 22. Мельницы; 23. Христианское кладбище».

Варто представити також план міста під заголовком «Планъ Волинской Губернии города Заславля»⁷⁷ (рис. 11) з дрібнішим масштабом (в англ. дюймі 100 саж.). Як і попередній план, цей також виглядає спрощеною копією плану І. Купфершміта. Цю обставину доволі переконливо демонструють, наприклад, характерні особливості розпланування Строго міста на лівому березі Горині. Однак при цьому картограф ігнорує хоча б часткове дотримання масштабу стосовно розмірів окремих будівель. Схоже, що копіювання було здійснене рядовим картографом не з оригіналу, а з більш якісної копії, без ретельної деталізації, тобто лише задля загальної уяви про місто. Однак легенда до цього плану, яка складається з 15 позицій, не повторює попередні мапи і засвідчує локальні особливості, зафіксовані автором:

«Описание Строения: 1. парафіяльной; 2. Бернардинской кляштор; 3 Миссионерской где и присутственныя Места; 4. Церкви; 5. Господской Домъ Службами Обнесенной вокруг каменной стеною; 6. Господские Канюшни; 7. Гостинный двор с лавками; 8. Обывательские Дома; 9. Магазины; 10. Богательня; 11. Еврейские школы; 12. Обывательские Дома; 13. инокурни; 14. Дома принадлежащие до господской экономии; 15. Мельничные плотины».

В лівій нижній частині мапи була розміщена таблиця зі статистичними відомостями стосовно кількості жителів та їхньої демографічної структури. На жаль, мапа має тут локальні ушкодження, які не дають змоги повністю відчитати статистику щодо місцевого населення. Серед священнослужителів явно домінує духовенство римо-католицьке.

Ще менш інформативним виглядає «Планъ Города Заславля»⁷⁸, виконаний в значно дрібнішому масштабі (рис. 12). Його доповнює «Описание Публичного Строения» з 15 позицій: 1. Церкви Российския; 2. Бернардинский кляштор; 3. Кафедральной фара; 4. Костел Миссионеровъ, въ коемъ Присутственныя места; 5. Жидовския Школы; 6. Магазин с погребамы; 7. Лавки; 8. Гошпиталь; 9. Дом Князя Сангушки; 10. Манежъ; 11. Каменные Обывательские дома; 12. Деревянные Обывательские дома; 13. Плотины; 14. Мосты; 15. Християнское кладбище».

Серед них на першому місці автор позиціонував «Церкви Российские», а вже нижче зафіксував три католицьких храми, що є свідченням тодішніх

⁷² РДВІА. Ф. ВУА. Спр. 21528. Ч. 5. Арк. 76. «План города Заславля» (1798 р.); РДВІА. Ф. ВУА. Спр. 21551. Арк. 29–30. «План города Заславля»; РДВІА. Ф. 418. Оп. 1. Спр. 641. «План Волинской губернии города Заславля» (поч. XIX ст.).

⁷³ РДІА. Ф. 1350. Оп. 312. Сп. 9. «План города Заславля» (1798 р.); РДІА. Ф. 1293. Оп. 166. Вол., Сп. 28. «План Волинской губернии города Заславля» (1798 р.).

⁷⁴ Див.: Kravtsov S., Levin V. Synagogues in Ukraine. Volhynia. Vol. 1. Jerusalem, 2017. P. 270. «План Волинской губернии города Заславля».

⁷⁵ Частково збережено оригінальну орфографію.

⁷⁶ Татарський етнос був досить широко представлений на землях Литовського князівства, зокрема в Києві, Львові, Острозі, Суражі, Вишнівіці та інших містах. Див.: Konoparski A. Zycie religijne Tatarów na ziemiach Wielkiego Księstwa Litewskiego w XVI — XIX wieku. Warszawa, 2010. S. 35 i i.

⁷⁷ РДІА. Ф. 1293. Оп. 166. Вол. Сп. 23. «План Волинской Губернии города Заславля». Кін. XVIII ст.

⁷⁸ РДВІА. ВУА. Сп. 21528. Ч. 5. Арк. 76. «Планъ города Заславля». 1798 р.

Рис. 10. «План Волинской Губернии Города Заславля»
Кін. XVIII ст. Збірка ЛНУ

Рис. 11. «Планъ Города Заславля» Кін XVIII ст

Рис. 12. «Планъ Горада Заславля». РДІА

конфесійних преференцій царської влади. Свідченням функціональних змін у владних пріоритетах є також 4-й пункт в легенді, де зафіксовано кляштор «Миссионеров, в коем Присутственные места».

В якості останнього прикладу виконання фіксаційного плану Ізяслава варто навести документ під аналогічною назвою «Планъ Горада Заславля», який зберігається в колекції РДІА⁷⁹ (рис. 13). Ця версія з 15 позиціями в легенді в силу доволі неякісного копіювання, і передовсім через занадто спрощену графічну техніку в порівнянні з вищезгаданими мапами може вважатися як найменш інформативна копія з істотними спотвореннями масштабу та топографії. Цю прикру обставину невідомий автор вирішив «компенсувати» гербом міста, фантазійно оформленим аркушем з будиночком та декоративною легендою у вигляді полотна, прикріпленого до двох монументальних колон.

В дослідженнях Р. Афтаназі та П. Скрабського відзначається, що перша укріплена садиба Сангушків знаходилася на Старому місті над обривистим лівим берегом Горині⁸⁰. Правобережний замок, схо-

же, також дісталася їм у спадщину від попередніх власників — Острозьких та Заславських. Дійсно, на плані І. Купфершміта ще досить детально можна прослідкувати конструктивні абриси бастионних укріплень, котрі за своїми планувально-конструктивними особливостями однозначно тяжіють до старо-італійської школи оборонного зодчества. За цими типологічними ознаками можна стверджувати, що реконструктивному будівництву палацового ансамблю в Ізяславі, ініційованому Сангушками у XVIII ст., передував більш ранній, однак не менш масштабний етап творення укріплень, котрі в історії європейської архітектури за своїми конструктивними особливостями відносяться назагал ще до кінця XVI ст. — першої половини XVII ст. Першим етапом цього будівництва стало створення оборонного кордону навколо обраної території у вигляді нерівнобічної трапеції з бастионами по кутах. Зокрема аналогічна форма бастионів уціліла до цього часу в Дубнівському замку. Хоча польський король Станіслав Август формально затвердив локацію Нового міста на правому березі лише в 1767 р.⁸¹.

За аналогічною «генетичною» схемою, тобто на ділянках попередніх укріплень, розвивався і ряд інших садибно-палацових ансамблів на Волині. Йдеться, наприклад, про палаци Лубомирських в Рівному⁸², Вишневецьких-Мнішків у Вишнівці⁸³, Чацьких у Боремлі⁸⁴, Чарторийських у Корці⁸⁵ та ін. Щоправда, суттєва особливість Ізяславського комплексу полягала в тому, що на певному відтинку часу в місті відбулося «роздвоєння» резиденційного замку, точніше його функціональне і просторове переміщення на нове місце на правому березі Горині. Згодом новий замок став вихідним майданчиком для розбудови палацової садиби Сангушків у XVIII ст.

Новозаславський замок неодноразово перебудовувався, остання перебудова була здійснена надвірним архітектором Павлом Фонтаною (1696–1765) у бароковому стилі⁸⁶. Р. Афтаназі у своїй праці робить навіть припущення, що власне тут і був віддавна заснований цей замок. Втім, це твердження викликає заперечення не лише в силу наявних документальних свідчень, а й через низинне розташування цієї ділянки у порівнянні з високим лівим берегом.

Післямова. Історичний пласт урбаністичної культури на території сучасної України характе-

⁸¹ SGKP. T. XIV. Warszawa, 1895. S.447.

⁸² Див.: Михайлишин О. Палацово-паркові ансамблі Волині 2-ї половини XVIII — XIX ст. Київ, 2000. С. 204–210.

⁸³ Там само. С. 124–127.

⁸⁴ Там само. С. 119–121.

⁸⁵ Там само. С. 155–156.

⁸⁶ Aftanazy R. Dzieje rezydencji... S.612. Цей архітектор постійно працював при дворі Сангушків від 1746 року і до кінця свого життя.

⁷⁹ РДІА. Ф. 1350. Оп. 312. Сп. 9. «План Горада Заславля» 1798 р.

⁸⁰ Skrabski J. Paolo Fontana. Nadworny architekt Sanguszków. Tarnów, 2007. S. 81.

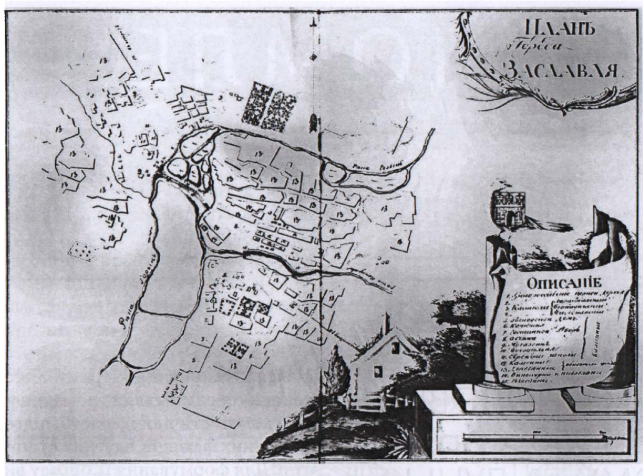

Рис. 13. «Планъ Города Заславля». РДЦА

ризується широким хронологічним діапазоном стосовно знакових явищ на різних етапах їхньої еволюції. Звичайно, у своїх конкретних проявах вони так чи інакше віддзеркалювати загальноєвропейські містобудівні та архітектурно-стилістичні тренди, які формувалися у світовій культурі загалом. Разом з тим вони не були «шаблонними» і в кожному локальному випадку мали істотний вимір автентичності, продиктований локальними умовами і традиціями. Не були позбавлені суттєвої ролі і суб'єктивні обставини, які визначалися особистими перевагами, суспільним і майновим станом замовників, в переважній більшості — достатньо освічених, заможних і впливових. Волинська земля загалом і особливо її південно-східні території часто ставали конфронтаційним полем різновекторних суспільно-політичних інтересів. Ці конфронтації істотно впливали на масштаби і форми урбаністичних процесів процесу на різних їхніх етапах, — від «темних» давньоруських часів до військово-політичних колізій XX століття. Як і будь-який інший еволюціонуючий організм, історичні міста були одночасно і передумовою і водночас наслідком суспільних катаклізмів.

В цьому сенсі урбаністична доля давнього Ізяслава не була винятком. На наш погляд, важливим внеском мапи Купфершміта є також однозначно засвідчений факт раннього закладання оборонного замку на Новому місті ще в кінці XVI ст. Цю обставину переконливо підтверджують виразні рештки «вухастих» бастионів на його плані. Раз по раз місто го квітнуло в сприятливі мирні роки, то занепадало під тиском природної стихії або суспільних

катаклізмів. Старовинний Ізяслав в цьому сенсі не був винятком. Однак, разом з тим, його унікальна природно-ландшафтна підснова і неодноразові повороти суспільного життя в унікальний спосіб відбилися на його урбаністичному «обличчі». Відчитати і зрозуміти всі характерні вирази і локальну міміку цього «обличчя» в історичному минулому, звичайно, неможливо. Тим не менш, архітектурна та урбаністична спадщина теперішнього Ізяслава все-таки дають можливість досягнути мерехтливих архітектурних образів минулого. Відчитати ці образи — це значить зрозуміти унікальність його існування і спробувати транслювати найцінніші його сторінки у прийдешнє майбуття, де архітектурі і урбаністиці відведено далеко не останні сторінки.

Abstract. History of an old Ukrainian town of Iziaslav was reflected in numerous written documents. However, its urban cartography is represented by a small number of primary sources. Nevertheless, several historical maps of this city allow a more detailed assessment of specific social and landscape factors that influenced the formation of its urban identity. The earliest of them is from 1756. But fundamental role in the study of old urban history of this city belongs to the cartographic document entitled "Plan of the city of Zaslavl, the district of Krzemienets", created by German-Russian cartographer Ivan Kupferschmit in 1794. This carefully executed map can serve as a fundamental document for detailed studies of this ancient city as unique monument of town-planning art.

Keywords: Iziaslav, history, urban planning, cartography, architecture.

ПОВІДОМЛЕННЯ

УДК 72.012 «1940/1950»

Марія ІСУПОВА

АРХІТЕКТУРНИЙ ОБРАЗ ШКІЛ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ 1940-1950-х рр. У РІВНОМУ ТА ЛУЦЬКУ

Mariia ISUPOVA

ARCHITECTURAL IMAGE OF SCHOOLS IN THE SECOND HALF OF THE 1940s-1950s IN RIVNE AND LUTSK

Анотація. Повідомлення присвячене дослідженню архітектурного образу шкіл др.пол.1940-х-1950-х рр., збудованих у м.Рівне та м.Луцьк. У безпосередньо повоєнні роки міста України потребували масштабної відбудови після руйнувань, завданих в роки Другої Світової війни. Будівництво шкіл становило одну з першочергових задач, адже, по-перше, населення потрібно було забезпечити закладами освіти, по-друге, це давало можливість втілення соціалістичних ідеологем засобами архітектурної мови радянського неосторизму. В статті аналізуються процеси типізації шкіл та втілення типових проєктів в рамках «соціалістичної реконструкції». На конкретних прикладах розглядаються планувальна форма, композиційні рішення фасадів, декоративні елементи шкільних будівель та їх стилістичні особливості.

Ключові слова. Рівне, Луцьк, повоєнний період, радянські школи, архітектурний образ.

Вступ. У II-й половині 1940-х — 1950-х рр. міста Західної України потребували масштабної відбудови після руйнувань, завданих в роки Другої світової війни. Поряд із житловим будівництвом та парадною ансамблевою забудовою загальноміських центрів відбувалося активне будівництво нових шкіл. Виникала необхідність забезпечити населення закладами освіти, які були дуже важливими центрами виховання молодого покоління радянських громадян в дусі соціалістичної і комуністичної ідеології, підготовки майбутніх грамотних фахівців, здатних працювати на виробництві. Для формування їх образу використовувалась створена ще в довоєнний час архітектурна «мова» радянського неосторизму («соцреалізму»).

Мета повідомлення — визначити особливості та специфічні риси будівель шкіл II-ї половини 1940-х — 1950-х рр. на прикладі міст Рівне та Луцьк — обласних центрів Західної України.

Школи належали до типів будівель, котрі одними з перших в радянські часи почали зводити виключно за типовими проєктами¹, що пояснюється необхідністю будівництва великої їх кількості за короткий проміжок часу. Зокрема, впродовж 1950–1954 рр. на теренах України було збудовано понад 2 тис. нових шкіл².

Лабораторно-кабінетна система, за якою деякий час будували школи у довоєнний період на території Радянського Союзу, була відхилена ще у 1930-х роках, разом з політехнічним підходом (так званий «Дальтон-план»), який передбачав індивідуальні заняття учнів в лабораторіях і майстернях³. Згодом цей метод навчання був розкритикований як «буржуазний», через індивідуальний підхід, що суперечив колективізму, і ліквідований як такий, що не виправдав себе. Відбулося повернення до традиційного методу шкільного навчання з уроками і класами. Проте розроблена у той час II-подібна форма планів будівель стала взірцем для багатьох

¹ 20 фактов об архитектуре советских школ. Часть II — неоклассицизм и типовые проекты. [Електронний ресурс] Режим доступу: <https://22century.ru/popular-science-publications/20-facts-soviet-schools-part-ii>

² Маринченко О. Будівництво шкіл на Україні Архитектура і будівництво, 1954. № 5. С. 14–18

³ Хан-Магомедов С. О. Архитектура советского авангарда. Книга вторая. Социальные проблемы. М.: Стройиздат, 1996 [Електронний ресурс] Режим доступу: http://www.aloyshin.ru/Files/publika/khan_archi/khan_archi_2_000.html

Рис.1. Рівне. Школа № 10. Загальний вигляд головного фасаду. Фото М. Ісупової. 2019 р.

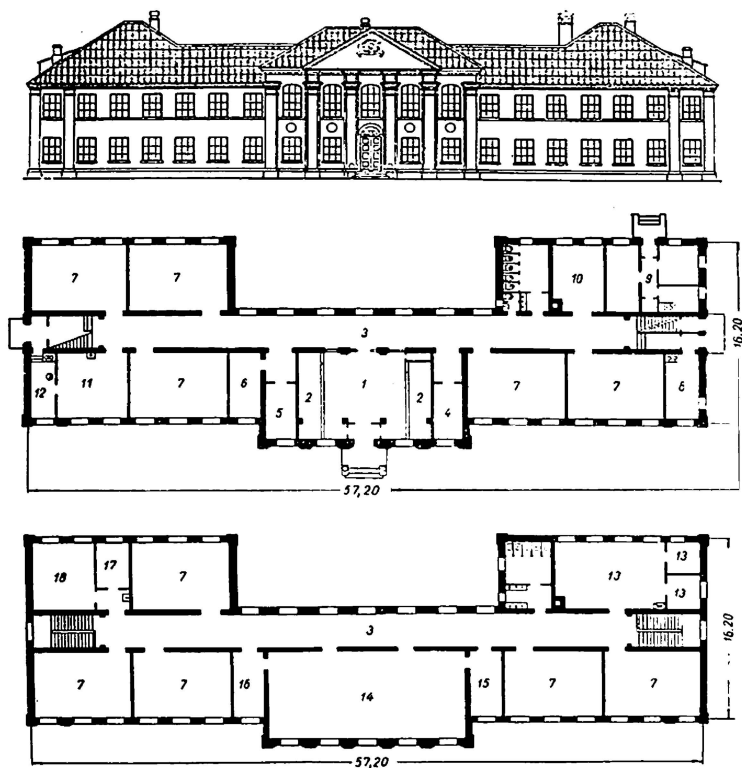

Рис.2. Типовий проект школи на 400 учнів. Архітектор О. Маринченко. Головний фасад та плани 1-го і 2-го поверхів:
1 – вестибюль, 2 – гардероб, 3 – рекреація, 4 – кабінет лікаря, 5 – канцелярія, 6 – кабінет директора, 7 – клас, 8 – кімната сторожа, 9 – квартира директора, 10 – бібліотека, 11 – буфет, 12 – комора буфета, 13 – лабораторія, 14 – гімнастичний зал, 15 – кімната спортивного інвентаря, 16 – роздягальня, 17 – кабінет біології, 18 – учительська

Рис. 3. Рівне. Школа № 10. Елементи декору.
Фото М. Ісупової. 2019 р.

типових проектів шкіл «сталінського періоду»⁴, в тому числі тих, що будувалися у Рівному та Луцьку.

Номенклатура типів шкіл була встановлена також у довоєнні роки і, згідно постанови ЦК ВКП (б) і СНК СРСР «Про початкову та середню школи», видану в 1934 р., ділилася на три типи: двокласна — на 880, однокласна — на 400 та неповна середня — на 280 учнів⁵. Тоді ж були встановлені нормативи площ, будівельний об'єм і вартість будівель.

Плани типових шкіл досліджуваного періоду компактні, з чітко виявленими групами приміщень. При виборі проекту для прив'язки на конкретній ділянці враховувалися вимоги інсоляції класних кімнат⁶.

У II-й пол. 1940-х – 1950-ті рр. у Рівному було збудовано 4 нові школи⁷. Фасади шкіл, зведених у безпосередньо повоєнні роки, зазвичай насичені декоративними елементами: містилі радянську символіку, а також часто — орнаменти з рослинними мотивами, тематичні барельєфи, розетки та інші декоративні деталі з алюзіями на український народний стиль, що пояснюється вимогою до архітектури «соцреалізму» бути «національною по формі, соціалістичною по змісту»⁸. Очевидно, що дана вимога була явним елементом політичної пропаганди, проте, водночас, вона певною мірою дала можливість розвитку мови українського стилю в архітектурі, який в розглянутий період тракту-

вався в основному як застосування інтерпретації народних орнаментів у архітектурному декорі.

Особливо яскраво окреслені тенденції простежуються в архітектурному вирішенні школи № 10 у Рівному (рис. 1, 4), збудованій за типовим проектом (рис. 2), розробленим в Академії архітектури УРСР (архітектор — Олександр Маринченко). Так як початково даний типовий проект був розроблений для сільської місцевості, для зведення у Рівному в нього внесли певні корективи. Для будівництва школи у 1952 р.⁹ було виділено ділянку на місці колишньої площі Свободи¹⁰. Школа розраховувалася на 400 учнів.

Будівля школи двохповерхова, П-подібна в плані з орієнтацією головного фасаду на захід. Як зазначає автор проекту, пілястри, прикрашені стрічковими рослинними орнаментами, тематичні барельєфи, трактування окремих елементів фасаду (рис. 3), «виникли під впливом кращих робіт українських майстрів архітектури та народної творчості». В складі приміщень школи наявний фізкультурний зал, який був відсутній в багатьох типових проектах більш раннього періоду¹¹.

Ще одним яскравим взірцем шкіл досліджуваного періоду у Рівному є будівля школи № 2 (вул. 24-го Серпня, 2) (рис. 5-6), до якої в середині 1980-х рр. було здійснено добудову нового корпусу.

Будівля триповерхова, з симетричним головним фасадом, прикрашеним масивними пілястрами на кутах та декоративними вставками з фестонами; стилістично тяжіє до неокласицистичного канону.

Також у безпосередньо повоєнні роки у м. Рівне було зведено школи № 7 та № 34¹².

Під будівництво школи № 7 у 1954 р. було виділено ділянку по вул. С. Ковалевської, 17¹³ — на території колишнього православного кладовища¹⁴. У 1956 р. будівля була здана в експлуатацію, проте за декілька десятиліть прийшла в аварійний стан і до наших днів не збереглася. Нині на її місці знаходиться будівля Рівненської гуманітарної гімназії, спорудженої в 1988–1991 рр.¹⁵.

Школа № 34 (нині — корпус початкових класів Рівненського навчально-виховного комплексу «Коле-

⁴ 20 фактов об архитектуре советских школ. Часть I — школы конструктивистского периода. [Електронний ресурс] Режим доступу: <https://22century.ru/popular-science-publications/20-facts-soviet-schools-part-i>

⁵ 20 фактов об архитектуре советских школ. Часть II — неоклассицизм и типовые проекты. [Електронний ресурс] Режим доступу: <https://22century.ru/popular-science-publications/20-facts-soviet-schools-part-ii>

⁶ Маринченко О. Будівництво шкіл на Україні // Архітектура і будівництво, 1954. № 5. С. 14–18.

⁷ Ровно / [О. Молчанов, К. Закалюк, М. Бабій та ін.]. Ровно: Ровенське обл. вид-во, 1957. С. 79

⁸ Иконников А. В. Архитектура XX века. Утопии и реальность: в 2 т. Москва: Прогресс-Традиция, 2001–2002 Т 1 С. 433.

⁹ ДАРО. Ф. Р-1934. Оп. 1. Спр. 20.

¹⁰ Прищеп О. Вулицями Рівного: погляд у минуле. — Рівне, 2006. С. 181.

¹¹ Маринченко О. Будівництво шкіл на Україні. Архітектура і будівництво, 1954. № 5. С. 14–18.

¹² Ровно / [О. Молчанов, К. Закалюк, М. Бабій та ін.]. Ровно: Ровенське обл. вид-во, 1957. С. 79

¹³ ДАРО. Ф. Р-1934. Оп. 1. Спр. 46.

¹⁴ Прищеп О. Вулицями Рівного: погляд у минуле. Рівне, 2006. С. 161.

¹⁵ Рівненська гуманітарна гімназія Рівненської міської ради. Історія закладу. [Електронний ресурс] Режим доступу: <http://rgg.rv.ua/menu-gimnasiun/menu-history>

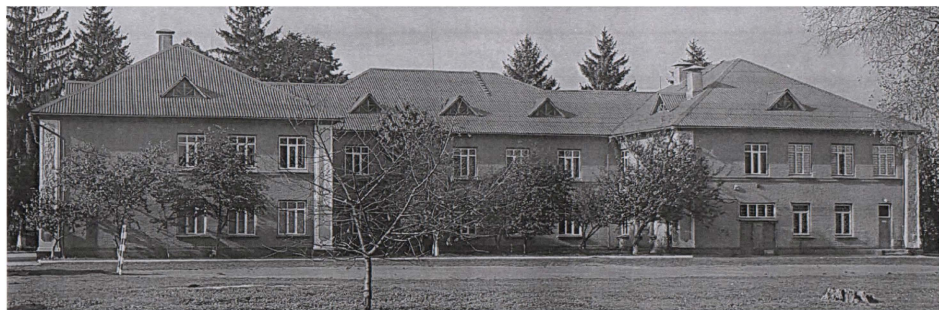

Рис. 4. Рівне. Школа № 10. Фото В. Луца. 2020 р.

Рис. 5. Рівне. Школа №2. Загальний вигляд та елементи декору. Фото М. Ісупової. 2020 р.

гіум») знаходиться за адресою вул. Пересопницька, 93. Будівля двоповерхова, П-подібна в плані, з ліпниною на фронтоні симетричного головного фасаду.

Не менш активно велося будівництво шкіл у повоєнному Луцьку. Першою школою, збудованою у місті в цей період¹⁶, стала двоповерхова школа-десятирічка за адресою Проспект Волі, 25, будівництво якої розпочалося у 1948 р.¹⁷. Первинний вигляд будівлі не зберігся внаслідок здійснених пізніше істотних добудов.

У стилі радянського неоісторизму («соцреалізму») в Луцьку збудована школа № 5 (1959 р.) за адресою Проспект Перемоги, 16 (рис. 7). У довоєнні роки на місці цієї школи знаходилося військове меморіальне кладовище. У 1952 р. планувалося розбити на місці цвинтаря парк культури, проте зрештою ділянку виділили під будівництво школи¹⁸. Загалом ліквідація історичних кладовищ під забудову була звичною практикою в часових межах досліджуваного періоду.

Вочевидь, в рамках «соціалістичної реконструкції», намагання надати міським вулицям «парадно-го», «піднесеного» вигляду, образ старих історичних цвинтарів ставав недоречним і небажаним, тому

¹⁶ Єфімов С. Історія післявоєнного будівництва проспекту Волі. [Електронний ресурс] Режим доступу: http://www.hroniky.com/articles/view/438-istoriia-pisliavoiennoho-budivnytstva-prospektu-voli?fbclid=IwAR1-cQ_mm_pu221cejVtnd5Wiz8P-fBLEU9iPMB1_UXKiiit2gGm0Ckc-T8

¹⁷ ДАВО Ф. Р-519. Оп. 1. Спр. 36.

¹⁸ Сайчук Б. Храми і цвинтарі старожитнього Луцька. Старий Луцьк. Вип.2 Луцьк: Волин. обл. друк, 2005 С. 5–40

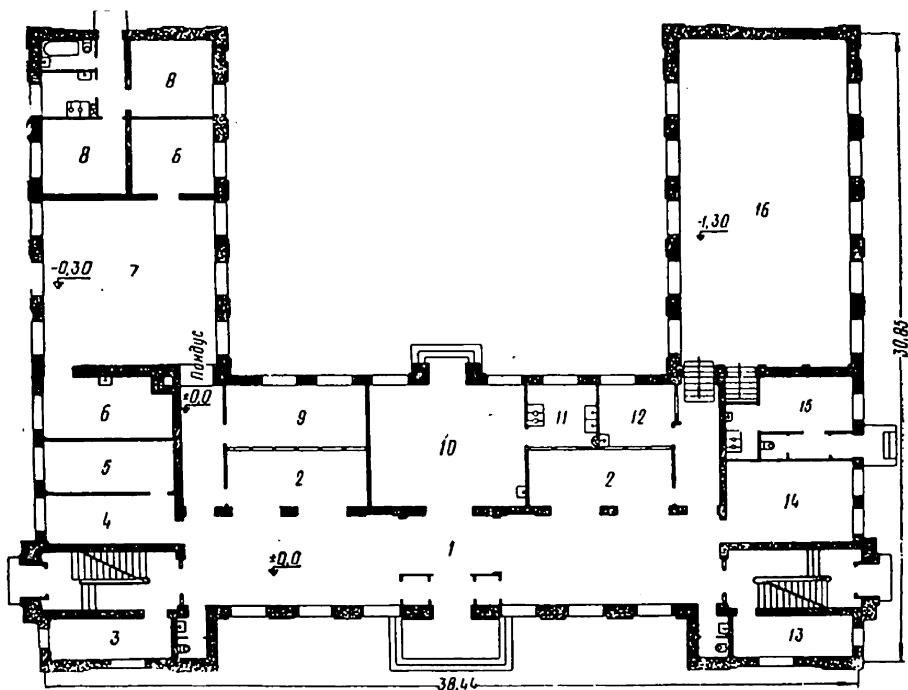
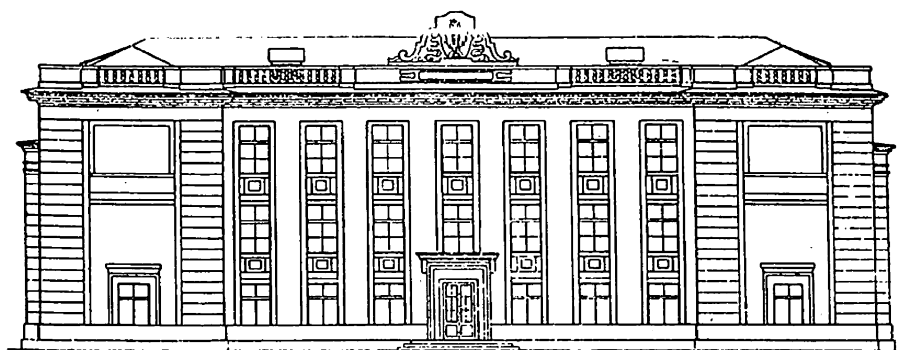

Рис. 6. Типовий проєкт школи на 400 учнів № 2-02-28*(№535). Державний проєктний ін-т «Гипропрос».

Головний фасад та план першого поверху

- 1 - вестибюль, 2 - гардероб, 3 - кімната піонерської організації, 4 - канцелярія, 5 - кабінет директора, 6 - лаборантська, 7 - лабораторія, 8 - квартира директора, 9 - бібліотека, 10 - буфет, 11 - підсобне приміщення буфета, 12 - кабінет лікаря, 13 - комора, 14 - учительська, 15 - кімната сторожа, 16 - гімнастичний зал

Рис. 7. Луцьк. Школа №5. Фото М. Ісупової. 2018 р.

їх ділянки відводили під нове будівництво, в тому числі, шкіл, зазвичай посилаючись на нестачу інших ділянок в умовах щільної міської забудови. Чотириповерхова будівля має П-подібний план. Парадний вхід, декорований елементами великого ордеру з канельованими колонами, розташований по центральній осі симетричного головного фасаду, розчленованого пілястрами. Увінчує будівлю масивний карниз.

В цілому для архітектурного образу шкіл II-ї пол.1940-х — 1950-х рр. були характерними такі риси як: покласне групування вікон з ритмічним повторенням, головний вхід на центральній осі симетричного фасаду, тематичні барельєфи над входом або на фронтоні будівлі, членування пілястрами, використання стрічкових орнаментів та розеток.

Отже, в II-й пол.1940-х-1950-ті рр. в Рівному та Луцьку будівництво шкіл, як одна з першочергових задач радянської влади в рамках соціалістичної індоктринації населення регіону, який був включений до складу Радянського Союзу у 1939 р., здійснювалося за типовими проектами, вимоги до яких частково були закладені ще у довоєнні роки. Панівний архітектурний стиль, радянський неоклацизм, реалізував можливість включення учнів в систему «соціалістичних цінностей», в тому числі, через площину архітектурно-декоративних символів. Водночас, деякі типові проекти в рамках «освоєння народної спадщини» передбачали оздоблення фасадів інтерпретованих українських орнаментів. Планувальні рішення, що були розробленими

в 1930-х рр. відповідно до прийнятих методів навчання, економічних та архітектурно-композиційних вимог, знайшли свій розвиток у повоєнний період і склали основу для типових проектів, деякі з яких були реалізовані в Рівному та Луцьку. Ті з будівель шкіл II-ї пол. 1940-х-1950-х рр., які збереглися до нинішнього часу в згаданих вище містах, нині декомунізовані шляхом усунення з фасадів комуністичної символіки та соціалістичних лозунгів, зі збереженням іншого архітектурного декору, і надалі використовуються відповідно до свого безпосереднього функціонального призначення.

Abstract. The article focuses on the research of the schools' architectural image in the 1940s - 1950s in such cities as Rivne and Lutsk. In the immediate postwar years, Ukrainian cities needed a major reconstruction after the destruction suffered during the World War II. Building schools was one of the primary tasks, because, firstly, the population needed to be provided with educational institutions, and secondly, it made possible to embody socialist ideology by means of architectural language of Soviet neo-historicism. The processes of schools typification and typical projects implementation within the framework of "socialist reconstruction" are analyzed in this article. Planning schemes, facade compositional solutions, decorative elements of the school buildings and their stylistic features are considered on specific examples.

Keywords. Rivne, Lutsk, post-war period, Soviet schools, architectural image

---

УДК 72.01

Олександр ОСТАПЮК,
Сергій ЛОНЧУКДЕРЕВ'ЯНІ ХРАМИ
ЛЮБОМЛЬСЬКОГО
РАЙОНУ
ВОЛИНСЬКОЇ ОБЛАСТІOleksandr OSTAPIUK,
Serhii LONCHUKWOODEN CHURCHES
OF LUBOML DISTRICT
OF THE VOLYN OBLAST

Анотація. У повідомленні здійснена спроба систематизації наявних матеріалів щодо дерев'яного храмовбудування у виді окремих анотацій щодо конкретних об'єктів храмовбудівної спадщини. Наведено перелік дерев'яних церков, які на даний час існують на території сучасного Любомльського району Волинської області, збудованих у хронологічних межах від другої половини XVII – до початку XX ст. Окреслено архітектурно-стилістичні та конструктивні особливості храмів за матеріалами інвентаризацій 1949, 1959, 1986 рр., а також на підставі архівних та сучасних фотографій.

Ключові слова: Волинь, культурна спадщина, пам'ятка архітектури, дерев'яна церква, каплиця, дзвіниця.

Вступ. Станом на 15 травня 2020 р. у Любомльському районі Волинської області налічується 12 дерев'яних храмів та 2 дзвіниці, споруджених до 1939 р., з яких одна церква з окремо розташованою дзвіницею були збудовані у XVII ст., один храм — у XVIII ст., одна дзвіниця та 8 церков — у XIX ст., одна церква та одна каплиця — у першій третині XX ст. Кілька нових дерев'яних храмів було збудовано протягом 1990-х — 2010-х рр., зокрема в м. Любомль, смт Головне. Значна частина дерев'яних церков, які раніше також існували в межах території сучасного району, на жаль, не збереглися донині, або були замінені на муровані. У повідомленні подається коротка характеристика збережених дерев'яних храмів, збудованих у XVII — на початку XX ст., та їх попередників.

Село Згорани. Церква св. Димитрія та дзвіниця 1674 р. (рис. 1–4). Пам'ятка архітектури і містобудування національного значення (постанова Ради Міністрів УРСР № 970 від 24.08.1963, охоронний № 136). Церква побудована на кошти прихожан у 1674 р. Біля церкви розташована дерев'яна дзвіниця¹. З активів візитації Холмської дієцезії 1793 р. відомо, що храм мав іконостас, а вівтар у церкві був відокремлений від стіни для обходу й богослужіння відбувалися згідно із заведенням церковним порядком². У 1796 р. парафія перейшла в православ'я, тоді як настоятель Микола Лаприсевич переходити відмовився³.

Дмитрівська церква є однією зі старовинних дерев'яних тридільних церков Волинського Полісся з великим центральним зрубом. Перекриття наметове з крихітною главкою. Під час реконструкції XIX ст. в інтер'єрі було зашито дошками, а зовні закрито високим двосхилим дахом, який частково закриває барабан глави. Тоді ж стіни були обшиті вертикально дошками з нащільниками і значно розширені вікна в центральному об'ємі, над яким влаштована декоративна главка, а на вершинах дахів східної частини і притвору — декоративні постаменти. Інтер'єр пам'ятки зберіг риси народності. Цікава за пропорціями напівкругла арка, яка з'єднує притвор з центральним зрубом. Збереглося оздоблення інтер'єру: іконопис XVII–XVIII ст., різьба XVIII–XIX ст. Окремо на північний захід від церкви розташована вочевидь споруджена одночасно з церквою в XVII ст. старовинна дерев'яна, присадкувата (четверик на четверику), наметова

¹ ДАВО. Ф. 35. Оп. 5. Спр. 30. Арк. 168–170.

² Bobryk W. *Ustytuowanie ołtarza (престола) w cerkwiach, a praktyka «obchodu» w czasie liturgii na terenie dekanatów-Kaczogród, Luboml i Ratno*// Волинська ікона: дослідження та реставрація. Матеріали X міжнарод. наук. конф., м. Луцьк, 17–19 вересня 2003 р. Луцьк, 2003. С. 192–193.

³ ДАЖО. Ф. I. Оп. 1. Спр. 376 /505/

Рис. 1. с. Згорани. Церква св. Дмитра.
Фото О. Цинкаловського, 1920 р.

Рис. 2. с. Згорани. Дзвіниця та церква св. Дмитра.
Фото С. Лончука, 2017 р.

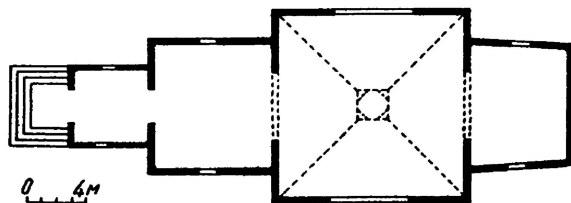

Рис. 3. с. Згорани. План церкви св. Дмитра, 1985 р.

— *Св. Дмитро, мурована церква згоранська, мурована, мурована*
в мурованій, мурованій

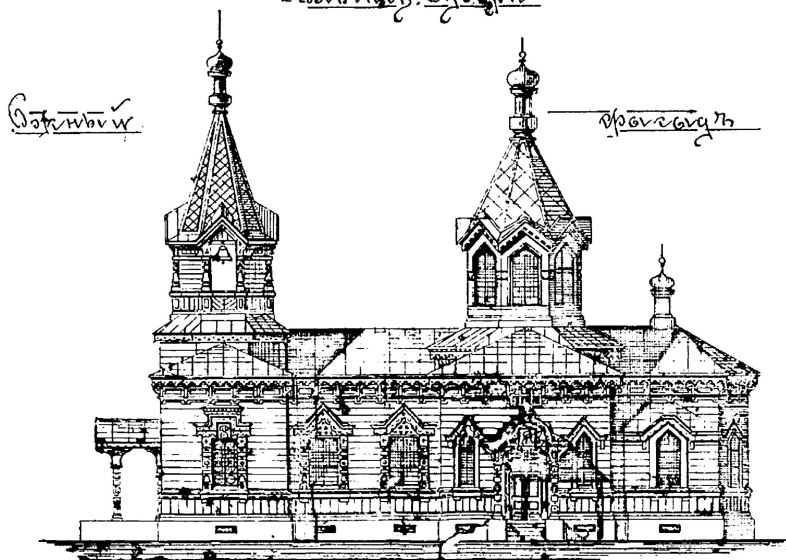

Рис. 4. с. Згорани. Проект непобудованої церкви, 1900 р.

Рис. 5. с. Городнє. Церква св. Луки. Фото С. Лончука, 2019 р.

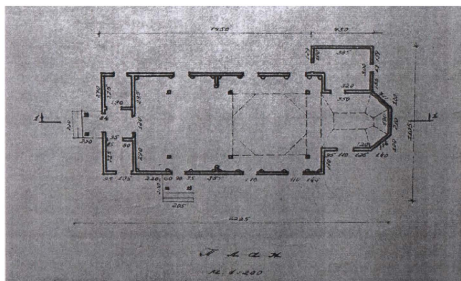

Рис. 6. с. Городнє. План церкви св. Луки, 1961 р.

Рис. 7. с. Городнє. Південний фасад церкви св. Луки, 1961 р.

дзвіниця, реконструйована одночасно з церквою⁴. У 1854 р. за кошти парафіян був побудований будинок священику на 5 кімнат, з масивним двосхилим гонтовим дахом, з фронтонами, які при гребені зрізані. Ззовні і всередині стіни були лісковані і закидані глиною. Будівля мала каркасно-дельову конструкцію, стовпи запущені в підвалини. Будинок розібраний в 1990 р.⁵ Коли в Російській імперії в др. пол. XIX ст. масово почали будувати церкви в синодальному стилі, щоб замінити ще міцні будівлі, котрі нагадували про унію, священика с. Згорани Порфірія Річинського також примушували будувати новий храм. 01.09.1900 був виготовлений план нової церкви, але настоятель, постійно відтягуючи час будівництва, призупинив цю справу⁶. У 1970-х рр. до східної стіни прибудована ризниця, але в 2002 р. вона розібрана і поряд прибудована нова.

Село Городнє. Церква св. Луки 1745 р. (рис. 5–7). Пам'ятка архітектури і містобудування місцевого значення (охоронний № 208-м). Храм у с. Городнє вперше згадується у документах у 1510 р., хоча міг бути побудований значно раніше⁷. У візитації 1740 р. зазначено, що дерев'яна церква з дзвіницею над бабинцем мала 4 дзвони. На дахах було два хрести, залізний і дерев'яний. Мала одні двері на двох залізних завесах, що закривались на внутрішній замок⁸. У 1745 р. була побудована нова церква⁹. Проте вже у візитації 1759 р. відзначено, що церква є новозбудованою, а дах потребує ремонту¹⁰. Регент Духовної семінарії у Холмі Фаустин Каубе, візитуючи храм у 1773 р., відмітив, що у церкві є великий безлад, а дах потребує ремонту, і якщо парафіяни його не відремонтують, то єпископ заборонить проводити літургії. Візитатор наказав, щоб парафіяни виготовили новий пристойний вітар і окремі побічні стоячі вітарники зі сходинами та сповідальницею¹¹. Наступна візитація Ф. Каубе у 1790 р. підтверджує, що погроза подіяла і дах був відремонтований, а вікна заграбовані. Також записано, що стіни потре-

⁴ Памятники градостроительства и архитектуры Украинской ССР. Т. 2. Киев, 1985. С. 96.

⁵ Данилюк А. Пам'ятку треба зберегти // Любомльська газета «Радянське життя» № 140 від 21.10.1989. С. 2.

⁶ Волинские Епархиальные Ведомости. 1905. Ч. офиц. С. 547–550. 14. ВЕВ.—1897.—С. 249.

⁷ Gil A. Prawosławna eparchia Chełmska do 1596 roku. Lublin – Chełm, 1999. S. 228.

⁸ APL, CHKGK, sygn. 106, K. 15–15v.

⁹ ДАВО. Ф. 35. Оп. 5. Спр. 30. Арк. 128–130.

¹⁰ Sygowski P. Dekanat Lubomelski unickiej diecezji Chełmskiej i cerkiew pw. św. Łukasza Ewangelisty w Horodnie koło Lubomla w XVIII w.— w świetle materiałów z Archiwum Państwowego w Lublinie // Rocznik Chełmski. T. 15. Chełm, 2011 S. 135–136; APL, CHKGK, sygn 110, s.135–136.

¹¹ Sygowski P. Dekanat Lubomelski unickiej... S. 144; APL, CHKGK, sygn 118, k. 21v

Рис. 8. с. Вишнів.
Дзвіниця. Фото

Л. Маслова, 1930-ті рр

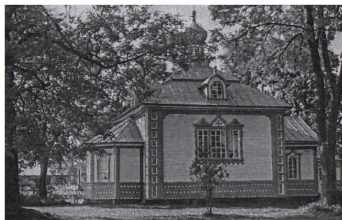

Рис. 9. с. Вишнів. Північний фасад церкви свв. Косми і Даміана. Фото В. Завади, 1986 р.

Рис. 10. с. Вишнів. Дзвіниця та церква свв. Косми і Даміана. Фото С. Лончука, 2020 р.

бують ремонту, як і огорожа цвинтаря біля церкви¹². Вочевидь, саме ці ґрати на вікнах збереглися донині. У 1859 р. за розпорядженням російського уряду у зв'язку з малою місткістю до церкви прибудовано передню частину храму, зроблено новий іконостас. У 1871 р. знову перероблено купол і на передній частині побудовано нову дзвіницю. Дах покрито бляхою та пофарбовано. У 1884 р. оновлено весь іконостас¹³.

Споруда складається з двох прямокутних, витягнутих в поперечному напрямку зрубів дзвіниці та бабинця, квадратної у плані нави і гранчастої апсиди. При цьому ширина і висота перших трьох зрубів однакові, завдяки чому вони сприймаються ззовні як цілісний об'єм, помітно більший за розмірами ніж апсида. Таке нетрадиційне для волинських дерев'яних храмів співвідношення основних об'ємів зумовлене пізнім походженням західної частини будівлі (дзвіниці та бабинця), котра збудована в 1859 р. на заміну старого розібраного бабинця. До найдавніших елементів будівлі належать лише її центральна та східна частини, хоча рублене перекриття нави в 1876 р. також було частково перебудоване. Конструкція центрального верху викликає особливий інтерес, оскільки поєднує чотири- і восьмикутні у плані елементи, які утворюють відповідно перший і другий яруси перекриття нави («восьмерик на четверику»). Подібна конструкція є рідкісним різновидом рубленого перекриття в церковній архітектурі Волині, що відображає складний та довгий процес формування восьмигранного верху на основі архаїчного пірамідального склепіння чотирикутної у плані форми. Ця особливість церкви св. Луки, як і вдале розташування будівлі на повороті центральної вулиці с. Городне, дозволяє віднести її до цінних пам'яток волинської дерев'яної архітектури¹⁴.

Село Вишнів. Дзвіниця 1842 р. та церква свв. Косми та Даміана 1860 р. (рис. 8–12). Пам'ятки архітектури і містобудування місцевого значення (охоронний № 207-м). Перша згадка про парафію зафіксована у 1510 р.¹⁵ Наступна дерев'яна церква свв. Косми і Даміана побудована на кошти прихожан у 1665 р.¹⁶ Відповідно до історичної відомості за 1806 р., церква побудована без підмурку, лише на підвалинах, дводільна, із соснового тертого дерева, шальована, крита гонтом. Мала круглий купол покритий бляхою, зверху був залізний хрест, позолочений малярським золотом. Храм мав довжину 13, ширину $7\frac{1}{2}$ та висоту з куполом і хрестом 16 аршинів. При вході був бабинець такої ж ширини, довжиною 7 і висотою 12 аршинів. Над бабинцем знаходилася дзвіниця. У церкві було 6 вікон із залізними ґратами, а також ще одне віконце із залізними ґратами в паламарню, прибудовану до вітваря. Паламарня мала двоє дверей, одні всередину, інші мали вихід до цвинтаря¹⁷. У 1842 р. за кошти парафії побудована окрема дерев'яна дзвіниця, покрита гонтом, з дерев'яним хрестом на куполі. Розміри дзвіниці: $2\frac{1}{2}$ на $2\frac{1}{2}$ сажнів. Туди перенесені старі дзвони¹⁸.

У 1862 р. розпочали будівництво нового храму в синодальному стилі за проектом № 14, на будівництво державою було асигновано 3145 карбованців 42 $\frac{1}{2}$ копійки. Нова церква була збудована за 300 м на північний захід від старого храму, ближче до нового кладовища. У 1868 р. храм був завершений, а в 1872 р. освячений. Від старої церкви перенесена дзвіниця і поставлена на кам'яному фундаменті на захід від нової церкви¹⁹. Як можемо побачити на фото Леоніда Маслова, українського інженера-архітектора, визначного дослідника церковної та світської архітектури Західної Волині, у 1930-х роках дзвіниця ще мала

¹² Sygowski P. Dekanat Lubomelski unickiej S 145.; APL, CHKGK, sygn 126, k 15–15 v

¹³ ДАВО. Ф. 35. Оп. 5. Спр. 62. Арк. 92–96.

¹⁴ Выявление и классификация зданий и сооружений Волинской области по историко-архитектурной градостроительной ценности Любомльский район Киев НИИТИ. Киев, 1986

¹⁵ Gil A. Prawosławna eparchia Chełmska do 1596 roku. Archiwum Chełmskie. T. III. Lublin-Chełm, 1999 S. 162.

¹⁶ ДАВО. Ф. 35. Оп. 5. Спр. 31. Арк. 65–67.

¹⁷ ЛКМ. КДФ-69

¹⁸ ЛКМ. КДФ-70.

¹⁹ Клірова відомість за 1876 р

Рис. 11. с. Вишнів. Церква свв. Косми і Даміана. Інтер'єр. Фото О. Остаюка, 2010-ті рр.

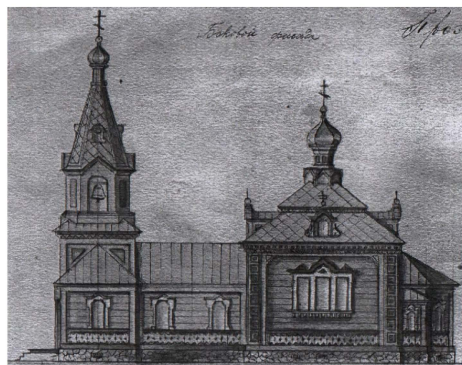

Рис. 12. с. Вишнів. Проект прибудови дзвіниці до церкви. Боковий фасад, 1925 р.

автентичний гонтовий дах²⁰. Стара ж церква залишалась на своєму місці ще в 1877 р.²¹. Церква в с. Вишнів є типовим зразком синодального стилю в дерев'яній архітектурі Волині. Композиційною основою будівлі є квадратний в плані зруб нефа, увінчаний чотири-схилим шатроподібним дахом з 4-ма люкарнами, декоративною главкою і невеликим перехватом посередині. Із західного боку до нефа прилягає прямокутний в плані бабинець, а зі східного — гранчаста апсида, яка помітно поступається йому за розмірами й увінчана відповідно дво- і п'ятисхилими дахами. Незважаючи на повторювання традиційної схеми тризрубного одностовпного храму, архітектура споруди відображає всі основні особливості декоративного і пропорційного вирішення споруд синодального стилю (потрійні і стрільчасті вікна, декоративні за-

комари і цибулясті форми главки та ін.)²². Оскільки церква була маловмістима, в 1925 р. був розроблений проект прибудови західної частини з більшим бабинцем і дзвіницею, однак не реалізований²³.

Село Нудиче. Церква Воздвиження Чесного і Животворчого Хреста Господнього 1868 р. (рис. 13–15). Пам'ятка архітектури і містобудування місцевого значення (охоронний № 211-м). У привілеї від 10.02.1661 тодішній власник Любомльського староства гетьман Іван Виговський повідомляв, що він вирішив збудувати церкву в с. Нудиче та подарувати їй і тутешньому священику наділ землі, «...щоб хвала Божа в святому православ'ї поширювалася». З документу можна зробити висновок, що церква вже існувала в 1660 р. і першим священиком при ній був о. Іван Федорович (Теодорович)²⁴. Побудована з дерева. Згідно візитації 1721 р.: «Нудизька церква під назвою Воздвиження Святого Хреста ... всередині у вівтарях та образах обставлена менше, у стінах і дахах добра, де (знаходиться) новий притвор, на якому при церкві побудована дзвіниця²⁵. Вочевидь, церква була тризрубна. Наступний храм був збудований за кошти парафіян у 1758 р.²⁶ або, за іншими даними, у 1780 р.²⁷. Дерев'яна церква мала розміри 7,45 х 7,45 м, вівтар — 5,32 х 4,79 м, паламарня — 2,66 х 2,13 м, притвор — 4,26 х 4,79 м. Храм мав одні двері та 6 вікон з решітками. Накритий був гонтом, мав один купол, покритий білою бляхою. Хрестів було 3, купольний був визолочений. У 1758 р. окремо від церкви, також на кошти парафіян була побудована дерев'яна дзвіниця, покрита гонтом, де було 4 дзвони. У середині XIX ст. зазначають, що церква ветха²⁸. У 1868 р. за державні кошти був побудований новий дерев'яний храм на кам'яному фундаменті. Збережена донині церква є одним з найбільш ранніх зразків синодального стилю в монументальній дерев'яній архітектурі Волині. Композиційною домінуюю будівлі є кубічний об'єм нефа, увінчаний чотирихатною покрівлею з невисоким перехватом посередині і п'ятьма декоративними главками. Південний і північний фасади нефа декоровані плоскими пілястрами, не-

²² Выявление и классификация зданий и сооружений Волинской области по историко-архитектурной градостроительной ценности. Любомльский район. Киев НИИТИ. Киев, 1986.

²³ ЛКМ. КДФ-84 Клірова відомість за 1929 р.

²⁴ Gil A. Hetman Jan Wygowski jako fundator cerkwi w Nudyżu koło Lubomla na Wołyniu // Волинська ікона: дослідження та реставрація. Матеріали XIII міжнародної наукової конференції. Луцьк, 2006. С. 100–102.

²⁵ APL, ChKGK, sygn. 101, k. 71.

²⁶ ЛКМ. KB-4391. Опис майна Христо-Воздвиженської церкви за 1850 р.

²⁷ ДАВО Ф. 35. Оп. 5. Сп. 37. Арк. 288–291.

²⁸ ЛКМ. KB-4391. Опис майна Христо-Воздвиженської церкви за 1850 р.

²⁰ Одне надійне життя... (до 100-річчя від дня народження Леонда Маслоу). Укладник Марчук Г. С. Луцьк, 2009. С. 314

²¹ Клірова відомість за 1876 р.

Рис. 13. с. Нудіже. Хрестовоздвиженська церква. Вид з південного сходу. Фото В. Завади, 1986 р.

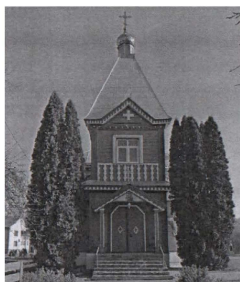

Рис. 14. с. Нудіже. Хрестовоздвиженська церква. Західний фасад. Фото С. Лончука, 2019 р.

Рис. 15. с. Нудіже. Хрестовоздвиженська церква. Іконостас. Фото А. Крюковської, 2020 р.

Рис. 16. с. Підгороднє. Церква св. Івана Богослова. Фото І. Крейна, 1930 р.

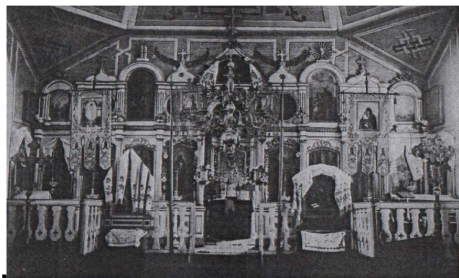

Рис. 17. с. Підгороднє. Церква св. Івана Богослова. Іконостас. Фото І. Крейна, 1930 р.

великими ромбовидними віконцями, а також двома вікнами шестикутної форми з розміщеними між ними дверними прорізами з ганком. До західної і східної сторін прилягають прямокутні в плані, витягнуті і увінчані двосхилими каркасними покрівлями об'єми. Крім того, до західної сторони бабинця в кінці XIX ст. прибудована двоярусна наметова дзвіниця, завершена високим чотирискатним шатром зі стилізованими закомарами в основі і невеликою главою у верхній частині²⁹.

Рис. 18. с. Підгороднє Церква св. Івана Богослова. Фото С. Лончука, 2020 р

²⁹ Выявление и классификация зданий и сооружений Волинской области... 1986.

Рис. 19. с. Забужжя. Церква Різдва Пресвятої Богородиці.
Фото С. Лончука, 2020 р.

Рис. 20. с. Забужжя. Дзвіниця.
Фото С. Лончука, 2020 р.

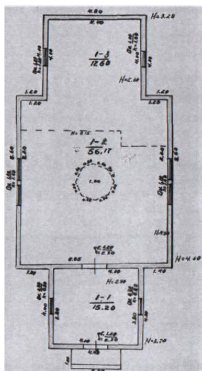

Рис. 21. с. Забужжя.
План церкви, 1959 р.

Рис. 22. с. Забужжя. Церква Різдва Пресвятої Богородиці.
Іконостас. Фото С. Лончука, 2020 р.

Село Підгороднє (Застав'є). Церква св. Іоана Богослова. 1877 р. (рис. 16–18). Уперше храм у с. Підгороднє згадується в 1510 р.³⁰, а в 1660 р. була побудована нова дерев'яна церква з дзвіницею³¹. У 1860-х рр. заплановано будівництво нового храму згідно наказу Волинської Духовної консисторії³². У 1877 р. старанням парафіян побудована нова дерев'яна церква св. Іоана Богослова на кам'яному фундаменті з дзвіницею. Над правими дияконськими дверима на звороті іконостасу знаходиться напис, вирізаний на дошках: «1876 года м. октябрь, дня 30. Зд. П.Т.»³³. У 1927 р. проводився капітальний ремонт церкви, а в 1932 р. — ремонт великого восьмигранного купола³⁴. У період німецької окупації храм діяв. Рішенням Волинського облвиконкому № 1091 від 29.09.1961 церква знята з реєстрації і зачинена, її передано місцевому колгоспу ім. Калініна для перебудови під клуб³⁵. З 1963 р. храм використовувався колгоспом під зернохосвище. Перед розпадом СРСР ініціативна група села зареєструвала громаду та розпочала відбудову церкви. 09.10.1990 після ремонту храму та реставрації іконостасу відбулося урочисте відкриття й освячення церкви. Храм є одним з ранніх зразків синодального стилю в дерев'яній архітектурі Волині. Це виявилось в поєднанні характерних атрибутів (стилізовані закомари і цибулеподібна главка центрального верху, шатрове завершення дзвіниці та ін.). У вівтарі на горньому місці зберіглася ікона Божої Матері др. пол. XVIII ст. Під храмом є підвал. Поряд до XIX ст. розміщувалось кладовище.

Село Забужжя. Церква Різдва Пресвятої Богородиці та дзвіниця 1878 р. (рис. 19–22). У 1878 р. на кладовищі за кошти парафіян була побудована невелика дерев'яна церква Різдва Богородиці, освячена 07. 09. 1878 р. Поряд збудовано дзвіницю. І церква, і дзвіниця були покриті гонтом. У тому ж році був побудований будинок для священника³⁶. Проте вона була замала, тому жителі вирішили побудувати новий храм в самому селі. Волинська духовна консисторія на основі резолюції Кременецького єпископа Амвросія 05.10.1906 видала книгу на ім'я селян для збору в межах Волинської єпархії, протягом одного року, добровільних пожертвувань на будівництво церкви

³⁰ Реєстри поборові землі Холмської за 1510 р. — Головний Архів Давніх Актів у Варшаві. С. 247; Гіль А. Холмська православна єпархія до 1596 року. Люблін — Холм, 1999. С. 162, 232.

³¹ ДАВО Ф. 35. Оп. 5. Спр. 30.

³² ДАВО Ф. 35. Оп. 5. Спр. 37. Арк. 358–361.

³³ ДАВО Ф. 35. Оп. 5. Спр. 88. Арк. 887–896.

³⁴ Церква і нарід. № 14. 1935. С. 423.

³⁵ Рожко В. Православні монастирі на Волині. Луцьк, 1996. С. 164.

³⁶ ВЕВ. Ч. офіц. № 7. 1878. С. 194; ВЕВ. Ч. офіц. № 11. 1878. С. 373.

в с. Забужжя³⁷. Проте новий храм так і не було збудовано. Рішенням Волинського облвиконкому № 968 від 01. 09. 1961 розташований на цвинтарі храм був закритий з пропозицією перебудувати під клуб³⁸. 20.09.1962 за вказівкою Шацького райвиконкому староста Забужської церкви змушений був передати культове майно церкви старості храму с. Світязь, в т.ч. 21 ікону і Євангеліє, про що було складено відповідний акт³⁹. Згідно акту від 26.05.1962 Забужська сільська рада передала споруду церкви колгоспу ім. XIX партз'їзду с. Забужжя. Любомльська районна рада 04. 04.1990 дала дозвіл на відкриття церкви. Рада у справах релігії при Раді Міністерств СРСР протоколом № 11 від 28.06.1990 зареєструвала релігійну громаду села. За кілька років храм було відновлено. Під час ремонту церква була обкладена білою силікатною цеглою. Частину начиння було повернуто з храму с. Світязь. Будівля церкви — тридільна споруда, з майже квадратним у центрі нефом, з бабинцем і вівтарем. Шатрова покрівля чотирисхила, увінчана главою з хрестом. Довжина церкви становить 16 м, ширина — 6,85 м.⁴⁰ Жителі с. Забужжя в 2007 р. знову повернулися до старої ініціативи про побудову нової церкви вже в самому селі, що і було зроблено. Новий мурований храм присвячений св. блгв. князю Олександрові Невському.

Село Зачернеччя. Церква святого Архистратига Михаїла 1879 р. (рис. 23–25). Перший храм у селі збудований уніатами у 1756 р. Церква була дерев'яна, з дзвіницею над бабинцем і сигнатуркою на даху нави. Разом з церквою заснована нова парафія⁴¹. Під час візитації 1793 р. зазначено, що в церкві наявний іконостас⁴². Унія в цій парафії протрималась найдовше серед парафій Любомльського деканату й була ліквідована в 1835 р.⁴³ У 1879 р. парафіяни побудували нову дерев'яну церкву св. Архистратига Михаїла. У 1955 р. буревій поруйнував куполи церкви, після ремонту центральний купол став значно ширшим. Михайлівська церква була постійно діючою. Головний вхід під дзвіницею веде в притвор,

Рис. 24. с. Зачернеччя. Михайлівська церква.
Фото С. Лончука, 2020 р.

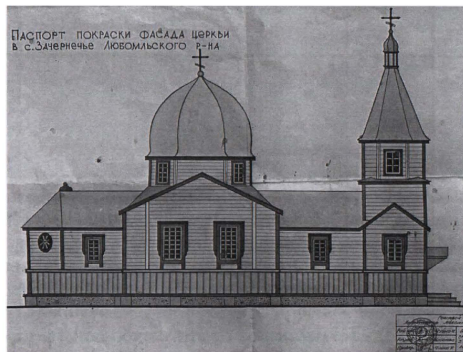

Рис. 23. с. Зачернеччя. Михайлівська церква. Паспорт фарбування північного фасаду. 1949 р.(?)

Рис. 25. с. Зачернеччя. Михайлівська церква. Іконостас.
Фото Смеля, 1930-ті рр.

³⁷ ВЕВ. Ч.офиц. № 31. 1906. С. 542.

³⁸ Рожко В. Православні монастирі... С. 168.

³⁹ Акт передачі від 20 IX.1962.

⁴⁰ Інвентаризаційна справа церкви с. Забужжя. 1959.

⁴¹ Sygowski P. Cerkiew sw. Dymitra Męczennika w Złogonach w XVIII wieku. // Волинська ікона: дослідження та реставрація. Матеріали XIV міжнародної наукової конференції. м. Луцьк. 29–30 жовтня 2007 р. — Луцьк. 2007. — С. 119.

⁴² Бобрик В. Іконостаси в уніатських церквах на території деканатів — Кашгород, Любомль і Ратно в світлі візитації 1793р // Волинська ікона: дослідження та реставрація. Матеріали XI Міжнародної наукової конференції. м. Луцьк, 3–4 листопада 2004р. Луцьк, 2004. С. 161.

⁴³ Теодорович Н. И. Историко-статистическое описание церквей и приходовъ Волинской епархии. Т. V. Ковельський уездъ. Почаевъ, 1903 С. 74

Рис. 26. м. Любомль. Церква Різдва Пресвятої Богородиці. Фото М. Урин-Безгірного, 28.09.1916 р.

Рис. 27. м. Любомль. Церква Різдва Пресвятої Богородиці. Фото С. Лончука, 2020 р.

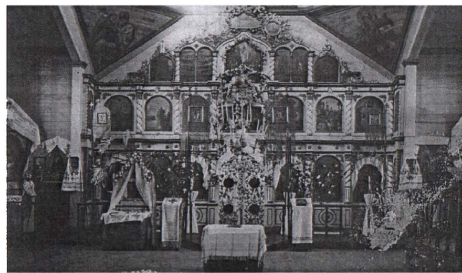

Рис. 28. м. Любомль. Церква Різдва Пресвятої Богородиці. Іконостас. Фото І. Крейна, 1930 р

у котрому з північного боку розташовані сходи на дзвіницю, з південного — комірка. З притвору двері ведуть в центральну частину, побудовану по плану хреста, одне із рамен якого призначене під вівтар і закінчується тригранною стіною. З південного боку вівтаря прибудована паламарка, з боку входу в центральну частину влаштовані хори, котрі спираються на дерев'яні колони. Дзвіниця 3-ярусна, дещо вища, ніж головний купол церкви, накрита шатровою 8-гранною покрівлею з маківкою. Нава перекрита двосхилим дахом, у центрі якого зрублений 8-гранний барабан з широким великим куполом. Вівтарна частина має багатогранну шатрову покрівлю. Усі приміщення церкви мають плоскі перекриття. Стіни церкви дерев'яні, рублені, ззовні частково обшиті сірим сайдингом.

Місто Любомль. Церква Різдва Пресвятої Богородиці 1884 р. (рис. 26–28). Пам'ятка архітектури і містобудування місцевого значення (охоронний № 210-м). Першу писемну згадку про церкву Різдва Богородиці в Любомлі маємо за 1510 р.⁴⁴. Відомостей, коли саме церква була приєднана до унії, немає. У 1750 р. на місці старої була побудована нова дерев'яна церква, без кам'яного фундаменту,

а на одних соснових підвалинах з тертого дерева. Храм був обшальований дошками, накритий гонтом, а круглий купол посередині критий білою бляхою. Зверху стояв залізний позолочений хрест. Неповдалік від церкви побудована дзвіниця з тертого дерева на дерев'яних підвалинах, також накрита гонтом, на котрій було 4 дзвони⁴⁵. У 1796 р. і храм став православним. Відомості за 1844 р. свідчать, що церква потребує ремонту, хоча дзвіниця ще міцна. У 1880 р. Волинським губернським церковно-будівельним комітетом і єпархіальним керівництвом було дано дозвіл на спорудження у м. Любомль нової церкви Різдва Пресвятої Богородиці⁴⁶. Дерев'яний храм на кам'яному фундаменті разом з дзвіницею був побудований у 1884 р. за кошти прихожан. Є типовим зразком синодального стилю в дерев'яній архітектурі Волині. Уніфікований стиль споруди пояснюється використанням при його будівництві типового проекту, що знижує історико-архітектурну цінність храму⁴⁷. У 1961 р. церква була закрита, хрести на куполах зрізані, дзвони віддали на пе-

⁴⁵ ДАВО Ф. 369, Оп. 1, Спр. 33.

⁴⁶ ЦДІАУК. Ф. 442, Оп. 567, Спр. 12, Арк. 103, 103 зв.

⁴⁷ Выявление и классификация зданий и сооружений Волинской области 1986.

⁴⁴ Gil A. Prawosławna eparchia chełmska do 1595 roku S 230

Рис. 29. с. Хворостів.
Церква Різдва Богородиці.
Фото В. Завади, 1986 р.

Рис. 30. с. Хворостів. Церква Різдва
Богородиці. Фото С. Лончука, 2017 р.

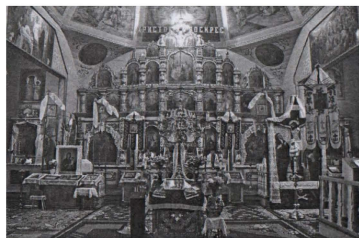

Рис. 31. с. Хворостів. Церква Різдва Богородиці.
Іконостас. Фото С. Лончука, 2017 р.

реплавку. Спочатку у храмі планували відкрити краєзнавчий музей, але потім обладнали планетарій, який пропрацював кілька років. Пізніше тут був клуб мисливців, прийом склопосуду. Понад 20 років церква стояла відкритою і руйнувалася. У 1989–1990 рр. храм відреставрований прихожанами. П. П. Садюк власноруч виготовив з дерева іконостас, котрий нагадує попередній. 21.11.1990 церква була освячена⁴⁸. У 2010 р. оновлені розписи храму, пофарбовані куполи та зовнішні стіни церкви. У 2013 р. замінене покриття куполів.

Село Хворостів. Церква Різдва Пресвятої Богородиці 1884 р. (рис. 29–31). Пам'ятка архітектури і містобудування місцевого значення (охоронний № 216-м). Точна дата побудови першого храму в селі невідома. З архівних документів довідемося, що раніше при церкві зберігалися два документи. Перший, про надання церкви землі від Івана Виговського, колишнього гетьмана Запорозького, а в 1659–1664 рр. — Любомльського старости. Інший документ за 1669 р. від польного гетьмана Дмитра-Корибута Вишневецького, який також був Любомльським старостою. Донині збереглися богослужбові книги з Хворостівської церкви з вкладними записами: в Євангелії 1670 р., виданому у Львові, записано, що цю книгу купив у 1674 р. Олександр Антонович до храму Різдва Пресвятої Богородиці в с. Хворостів Любомльського повіту, за державу князя Дмитра (Вишневецького), гетьмана польного⁴⁹. «Апостол» придбаний для храму у 1660 р., а «Триодь пісна» — у 1690 р.⁵⁰. На підставі цього можна припустити, що церква в с. Хворостів була побудована в сер. XVII ст.⁵¹. У 1744 (?1742) р. стараннями парафіян в селі був побудований новий дерев'яний храм на кам'яному фундаменті, який на

той час вже був уніатським⁵². У 1796 р. парафіяни перейшли в православ'я, але священик Тимофій Теодорович відмовився прийняти православну віру, відтак російська влада позбавила його парафії⁵³. У 1879–1884 рр. на кошти парафіян збудовано нову дерев'яну церкву на кам'яному фундаменті разом з дзвіницею, під останньою змурований підвал. Це єдиний храм в околиці, побудований на перехресній торі. За розповідями старожилів, фундамент церкви змурували з каміння, яке селяни збирали на полях: кожен, хто повертався з поля, привозив конем до новобудови⁵⁴. При будівництві церкви встановлено іконостас доброї малярської роботи. На диаконських дверях збереглися написи, зроблені майстрами: «...учитель Ковельского городского училища Лука Маляров. 1882 год», «П. Л. Малярови»⁵⁵.

У 1930-х рр. храм відремонтований, діяв у 1941–1944 рр. Під час відступу у 1944 р. німецькі війська розмістили у храмі госпіталь. Померлих солдатів хоронили у дворі церкви зі східного боку. У 2006 р. німецька спілка провела екстумацию і забрала останки 29 воїнів. У 1947 р. у священика було забрано будинок, який віддали під контору колгоспу. Коли в 1950-х рр. розпочалось закриття храмів у сусідніх селах, частину богослужбових книг, ікон та іншого начиння передано в храм с. Хворостів. Почався також тиск влади на священика Миколу Леонівича, щоб він відрікся сану і закрити церкву, але священик, відчуваючи підтримку парафіян, зумів відстояти храм. У 1971 р. дерев'яна огорожа храму замінена мурованою. Церква є поширеним зразком синодального стилю, що проявляється в композиційній схемі будівлі, характерних формах її віконних отворів, стилізованих закомарів, каркасній маківці над навою. Разом з тим, пам'ятка вирізняється

⁴⁸ Газета «Радянське життя» / Любомль/. 1990. 27 листопада.

⁴⁹ ЛКМ. НДФ — 59

⁵⁰ ЛКМ. НДФ — 67.

⁵¹ Клірова відомість за 1828 р. ДАВО. Ф. 35. Оп.5. Спр. 24. Арк.36.

⁵² Клірова відомість за 1844 р. ДАВО. Ф. 35. Оп. 5. Спр. 30. Арк. 134–136.

⁵³ ДАЖО. Ф. 1. Оп. 1. Спр. 376 (505). Арк. 51, 271.; Gil A. Chęłmska diecezja unitcka 1596–1810 Lublin, 2005. T. 1. S. 185

⁵⁴ Дев'ятидесяте православия на Волини. Ч. II. 1892. С. 114–115

⁵⁵ ЛКМ. НДФ — 59.

конструкцією центрального верху, котрий складається з двох восьмимериків, пов'язаних між собою заломом. Цей конструктивний прийом надає будівлі певну своєрідність, відображаючи народних традицій. Вдале розташування на перехресті двох головних вулиць села, дозволяє говорити про історико-архітектурну і містобудівну цінність будівлі⁵⁶.

Село Олеськ. Церква Святого Духа 1889 р. (рис. 32–33). Пам'ятка архітектури і містобудування місцевого значення (охоронний № 212-м). Вперше згадується у 1510 р.⁵⁷, на початку XVII ст. доєдналася до унії⁵⁸. У 1765 р. старанням парафіян був побудований новий дерев'яний Михайлівський храм⁵⁹, котрий у 1796 р. став православним⁶⁰. Церква була дерев'яна, вівтарем зорієнтована на схід, у чотири кути, з одним куполом, підбитим бляхою, на якому був залізний хрест простої роботи. До храму прилягав дерев'яний притвор на дерев'яній основі. Станом на 1806 р. ще міцна в стінах, але з ветхим дахом, мала висоту 26, довжину 32, ширину 14 ліктів. При вході були двері із залізним замком, виготовлені з тертих соснових дощок та оковані залізними завісами. У храмі було по два вікна з північної та південної сторін, а у вівтарі — одне вікно. Цвинтар був загороджений парканом та обсаджений липами. На відстані 3 сажні від церкви знаходилася дзвіниця з чотирма дзвонами, збудована із соснового дерева в чотири кути, висотою 18, довжиною та шириною по 8 ліктів, зі входом до заходу без дверей, покрита гонтами, на якому був залізний хрест⁶¹. 07.12.1885 було укладено контракт між уповноваженими від селян Олеської парафії і міщанином Луцького Каренінського товариства жителя с. Волкової Дубенського повіту Ісаком Локшинським на побудову нового дерев'яного храму в с. Олеськ з 22.04.1886 по 22.04.1889 року. За будівництво та всі матеріали від підприємця громада зобов'язувалась заплатити 10 тис. рублів⁶². Новозбудована церква наприкінці 1888 р. була присвячена Святому Духові. У 1929–1930 рр. проведений ремонт покрівлі храму⁶³. Церква Святого Духа 1889 р. в с. Олеськ —

Рис. 32. с. Олеськ. Церква Св. Духа. Фото О. Остапюка, 2010-ті рр.

Рис. 33. с. Олеськ. Церква Св. Духа. Фото О. Лончука, 2020 рр.

типовий зразок дерев'яного храму синодального стилю. Однак, поряд з характерними рисами цього стилістичного напрямку простежуються і традиційні риси волинського монументального будівництва, що видно по формі центрального верху. Складне нашарування різних за походженням стилістичних

⁵⁶ Выявление и классификация зданий и сооружений Волинской области... 1986

⁵⁷ Gil A. Prawosławna eparchia Chełmska do 1564 roku. Archiwum Chełmskie. T. III. Lublin — Chełm, 1999. S. 162.

⁵⁸ Плоцанский В. М. Прошлое Холмской Руси по архивным документам XV — XVIII в и другим источникам С 281.; Акты издаваемые Виленскою комиссиею для разбора древних актов. Т. XXIII. Акты Холмского городского суда. Вильна, 1896. С. LXIII.

⁵⁹ Клірова відомість за 1844 р. ДАВО. Ф. 35. Оп. 5 Спр. 30. Арк. 140–143.

⁶⁰ ДАВО. Ф. 35. Оп. 5. Спр. I. Арк. 99.

⁶¹ ЛКМ КН-4511

⁶² ЛКМ КН-4463

⁶³ ЛКМ НДФ-470

прийомів обумовлює своєрідність цієї будівлі та її безсумнівну історико-архітектурну цінність⁶⁴.

Село Мосир. Церква св. Миколая 1911 р. (рис. 34). 12.05.1759 Волинська воеводина Антоніна Жевуська виділила угіддя для храму в с. Мосир⁶⁵, відтак у 1762 р. було побудовано дерев'яну церкву на честь Вознесіння Господнього. В описі 1806 р. зазначається, що цей храм є ветхим і в основі, і у верхах, проте для богослужінь придатний. Висота церкви 6, довжина 8, ширина 7 сажнів, має один купол із залізним хрестом, одноділний, з одним вітварем, «без всякої ограды». Навколо храму був огорожений цвинтар та розташовувалася дерев'яна дзвіниця на дерев'яній основі, ветха зверху і в основі, з чотирма дзвонами⁶⁶. У 1796 р. церква перейшла у православ'я⁶⁷. З 1835 р. храм був закритий протягом близько 5 р. через ветхість. 29.06.1841 буря зруйнувала церкву настільки, що їй загрожувало падіння, тому за вказівкою управителя маєтку графів Браницьких храм розібрали⁶⁸. У 1842–1846 рр. за кошти графа збудували нову дерев'яну церкву на кам'яному фундаменті на честь св. Миколая та будинок для священика⁶⁹. Станом на 1861 р. храм був покритий англійською білою бляхою та мав один престол⁷⁰. Під час візитації 1905 р. єпископ зазначав, що церква у зв'язку з ветхістю закрита і богослужіння не проводяться. Громада села Мосир була бідною, зібраних грошей на новий храм було недостатньо⁷¹. Спорудження церкви проводилося за місцеві кошти. У 1908 р. на будівництво був відпущений згідно кошторису казенний ліс. Також графиня Браницька пожертвувала 100 дубів⁷². Хоча нового дерева було з надлишком, церкву почали будувати з матеріалу розібраного храму, хоча старий матеріал планувався використати для будівництва дзвіниці та огорожі кладовища, або продати. За цим фактом заведено справу за неправильне використання матеріалу і коштів в цілому розпорядниками будівництва⁷³. У 1911 р. будівництво нового храму св. Миколая завершено. Церква була простора, однокупольна, на кам'яному фундаменті, крита бляхою, з дзвіницею⁷⁴. В 1962 р. храм зняли з реєстрації і використовували як зерносховище. Деякі ікони

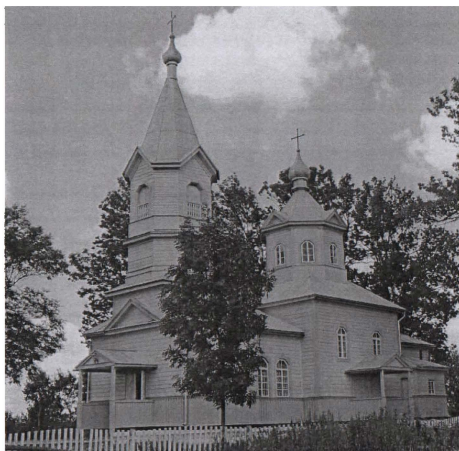

Рис. 34. с. Мосир. Церква св. Миколая.
Фото О. Остапюка, 2010-ті рр.

й іконостас були передані на збереження в церкву с. Олеск, а дзвони здані на металобрухт⁷⁵. У 1990 р. зареєстровано релігійну громаду та передано їй храм, повернуто майно з церкви с. Олеск. Після ремонту храм відкрили у 1995 р.

Село Руда. Цвинтарна каплиця 1911 р. (рис. 35–36). У селі Руда, яке є приписним до парафії церкви Різдва Пресвятої Богородиці с. Хворостів, у 1911 р. на кладовищі місцевими жителями була збудована двоярусна дерев'яна каплиця з невеликим ганком, накрита чотиришхилим пірамідальним дахом, увінчаним дерев'яною сигнатуркою з кованим хрестом. На стіні каплиці праворуч від дверей вирізьблено напис: «Сія ограда сооружена прихожанами Хворостовского прихода деревни Руда 1911 года на ихъ собственныхъ средства стар(анием) Тимофея, Михаила...»⁷⁶.

Висновки. Незважаючи на порівняно велику кількість дерев'яних храмів, збудованих до поч. XX ст., які збереглися на території Любомльського району, абсолютна більшість з них є типовими зразками синодального стилю, «семантично чужими архетипами церковного будівництва, привнесеними на Волинь в XIX ст. з теренів колишньої Російської імперії»⁷⁷. Хоча, звісно, деякі з них, як церкви в селах

⁶⁴ Выявление и классификация зданий и сооружений Волинской области... 1986.

⁶⁵ ДАВО. Ф. 359. Оп. 5. Спр. 12. Арк. 35.

⁶⁶ ДАВО. Ф. 369. Оп. 5. Спр. 38.

⁶⁷ ДАВО. Ф. 35. Оп. 5. Спр. 1. Арк. 100.

⁶⁸ ДАВО. Ф. 359. Оп. 2. Спр. 97.

⁶⁹ ДАВО. Ф. 35. Оп. 5. Спр. 30. Арк. 144–145.

⁷⁰ ДАВО. Ф. 35. Оп. 5. Спр. 37. Арк. 276–279.

⁷¹ ВЕВ. 1905. Ч. офиц. № 31. С. 549–550.

⁷² ВЕВ. 1908. Ч. офиц. № 4. С. 37.

⁷³ ВЕВ. 1910. № 9. С. 179–180.

⁷⁴ ДАВО. Ф. 35. Оп. 5. Спр. 88. Арк. 699–706.

⁷⁵ ДАВО. Ф. 393. Оп. 4. Спр. 5. Арк. 6–7.

⁷⁶ Остапюк О. З історії Різдно-Богородичної церкви с. Хворостів Любомльського району // Волинська ікона: дослідження та реставрація: матеріали XVI міжнар. наук. конференції.. Луцьк, 2009. Вип. 16. С. 157–163.

⁷⁷ Ричков П. Загальна характеристика дерев'яного храмовбудування Рівненського регіону // Дерев'яні церкви Рівненської області, архітектурна спадщина. Ілюстрований каталог. Рівне, 2017. С. 16.

Рис. 35. с. Руда. Цвинтарна каплиця.
Фото С. Лончука, 2017 рр.

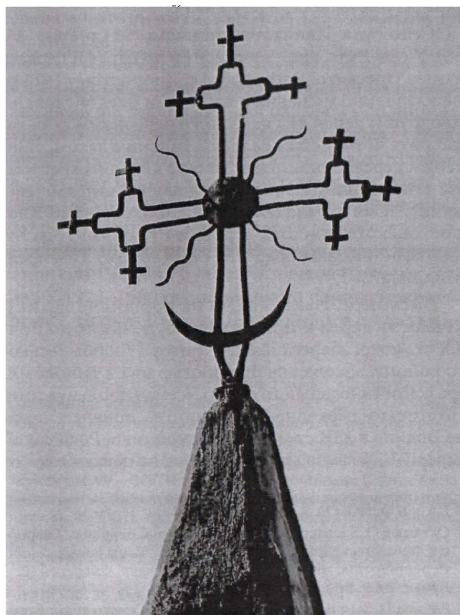

Рис. 36. с. Руда. Цвинтарна каплиця. Сигнатурка та хрест
Фото С. Лончука, 2017 рр

Нудиже, Підгороднє, Хворостів, Олеськ, завдяки окремим особливостям мають історико-архітектурну цінність. У с. Вишнів поруч з пізніше спорудженим у синодальному стилі храмом збереглася традиційна для поліської сакральної архітектури дзвіниця, збудована в 1842 р., проте ця пам'ятка майже повністю втратила свій автентичний вигляд. Нагадує старовинну дзвіницю і висока двоярусна каплиця на цвинтарі в с. Руда. Церква св. Луки в селі Городнє є прикладом трансформації традиційного тридільного храму за взірцями російського синодального стилю, здійсненої шляхом розібрання первинного бабинця і добудови замість нього нового з дзвіницею нагорі. Внаслідок цього відбулося зміщення акценту з центрального зрубу на дзвіницю, що цілком змінило композиційну автентичність старого храму. Разом з тим, конструкція центрального верху церкви є одним з найбільш рідкісних різновидів рубленого перекриття в монументальній дерев'яній архітектурі Волині, що відображає складний та довгий процес формування восьмигранного верху на основі архаїчного пірамідального склепіння чотирикутної у плані форми. Значну цінність має також Дмитрівська церква в с. Згорани. Це найдавніший збережений до нашого часу дерев'яний храм у Любомльському районі. Серед збережених дерев'яних тридільних церков Волинського Полісся XVI–XVII ст. він є тим нетиповим прикладом, який не зазнав радикальної перебудови в руслі так званого «синодального стилю».

Abstract. The article presents an attempt to systematize materials related to wooden church construction, assembled in the form of separate abstracts about wooden church building heritage. The article contains the list of wooden churches in the present-day Luboml district of Volyn Oblast, which were built in the late 17th – early 20th centuries. It also outlines architectural and design features of the churches based on the inventories of 1949, 1959, 1986, as well as archival and contemporary photos.

Keywords: Volhynia, cultural heritage, wooden architecture, architectural monument, wooden church, chapel, bell tower.

УДК 72.03

Микола НАЗАРУК

АРХІТЕКТУРА ЗАЛІЗНИЧНОГО ВОКЗАЛЬНОГО КОМПЛЕКСУ СТАНЦІЇ МАНЕВИЧІ

Mykola NAZARUK

ARCHITECTURE OF THE MANEVYCHI RAILWAY STATION COMPLEX

Анотація. В короткому повідомленні розглянуто функціонально-планувальну структуру вокзальної споруди на станції Маневичі, яка за своїм архітектурним вирішенням є характерною та своєрідною будівлею залізниці на лінії Київ – Коростень – Ковель. Першорядна увага звертається на об'ємно-просторові особливості, композиційні прийоми та стилістику вокзального комплексу станції.

Ключові слова: залізниця Київ–Коростень–Ковель, Маневичі, вокзальний комплекс, залізнична станція, архітектура.

Вступ. У період другої половини XIX — початку XX ст. на території Волинської губернії будувалися залізниці для забезпечення руху нового на той час транспорту. Будівництво залізниць тоді було одним з пріоритетів розвитку економіки Російської імперії та мало велике соціально-економічне значення для всієї держави, а також для Волинської губернії. З'явився новий тип громадських будівель — залізничний вокзал, який був зазвичай архітектурно-виразною багатофункціональною будівлею. На жаль, більшість вокзалів, які були збудовані в другій половині XIX — початку XX ст. на території Волині, не дійшли до нашого часу. Актуальність давніх залізничних вокзалів визнається проблемами, пов'язаними із збереженням пам'яток архітектури та містобудування.

Висвітлення теми. 9 квітня 1899 р. російською владою прийнято рішення збудувати пряму залізничну колію з Києва до Ковеля¹. А вже 6 жовтня 1902 р. лінія Київ — Ковель була відкрита. Поява даного залізничного маршруту дала потужний поштовх для стрімкого суспільного та економічного розвитку багатьох населених пунктів у північному регіоні Волині (Сарни, Маневичі та ін.).

Станція Маневичі відкрита у тому ж 1902 р. З моменту відкриття і до сьогодні вона є проміжною станцією. У 1904 р. був збудований вокзал станції Маневичі², який хоч і не зовсім у первісному вигляді, але все ж зберігся до наших днів. На сьогоднішній день вокзальна будівля станції Маневичі визнана пам'яткою архітектури місцевого значення. Окрім неї на початку XX ст. на залізничній лінії Київ — Ковель було збудовано ряд залізничних вокзалів, для яких характерне домінування неороманської та неоготичної стилістики. Зокрема, це станції Буча, Повурськ, Маневичі, Тетерів, Рокитне-Волинське, Малин, Олевськ та ін.

Будівництво Маневецького вокзалу очолив інженер І. Биховець³. Проекти більшості вокзалів, деякі з яких були типовими⁴, розробляли архітектори Є. С. Станіславич за одними джерелами⁵,

¹ Львівська залізниця. Історія і сучасність / Гранкін П. Е., Лазечко П. В., Сьомочкін І. В. та ін. Львів, 1996. С. 100;

² Маневиччина крізь віки. Науково-краєзнавчий нарис / за ред. П. Хомича. Луцьк: Медіа, 2005. С. 7;

³ Студницький І. Р. Типові проекти середніх вокзалів України другої половини XIX — першої третини XX ст.: історія, просторово-планувальна структура та художньо-стилістичні особливості // Вісник Львівської національної академії мистецтв. Вип. 35. С. 211;

⁴ Студницький І. Р. Синтез мистецтв у архітектурі вокзалів України кінця XIX — першої третини XX ст.: Дисертація. канд. мистецтвознавства: спеціальність 17 00 06 Львів, 2019. С. 132;

⁵ Це Ірпінь — залізниця, що дала місту життя. Правда Ірпеня: веб-сайт URL: <https://irpin.news/ce-irpin-zaliznitsya-shho-dala-mistu-zhittya/> (дата звернення: 09 03 2020);

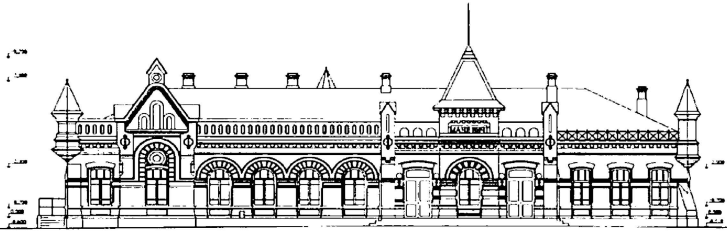

Рис. 1. Головний фасад залізничного вокзалу станції Маневичі. 1904 р. (графічна реконструкція автора)

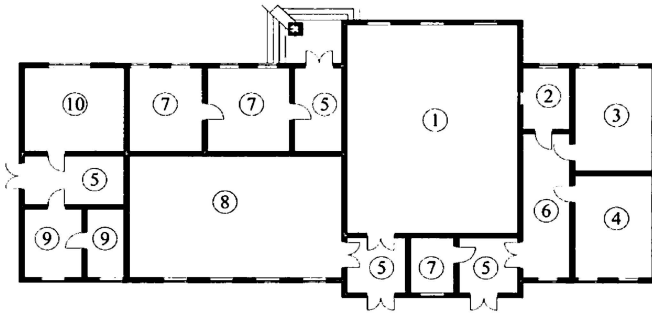

Рис. 2. Планувальна схема вокзалу станції Маневичі: 1) зал очікування; 2) каса; 3) кабінет начальника станції; 4) кабінет чергового по станції; 5) тамбур; 6) коридор; 7) службові приміщення; 8) магазин; 9) медпункт; 10) товарна контора (опрацювання автора)

Рис. 3. Залізничний вокзал станції Маневичі. 1904 р. Фото. Поч. XX ст. [9]

а також О. С. Кривошеев та О. Р. Хойнацький за іншими джерелами⁶.

Вокзал у Маневичах, що аналізується, за поданнями дослідників архітектури, є зразковим, як при-

клад одного з напрямів проектування залізничних вокзалівних будівель в Україні на зламі XIX — XX ст.⁷.

⁷ ТОП-10 історичних вокзалів Волині у світлинах. ФОТО. Волинь Post: веб-сайт URL: <http://www.volynpost.com/news/46628-top-10-istorychnykh-vokzaliv-volyni-u-svitlynah-foto> (дата звернення: 09.12. 2018);

⁶ Святошин (залізнична станція). Вікіпедія: веб-сайт URL. <https://uk.wikipedia.org/wiki/> (дата звернення: 09.03 2020);

Рис. 4. Сучасний вигляд залізничного вокзалу станції Маневичі.
Фото автора. 2018 р.

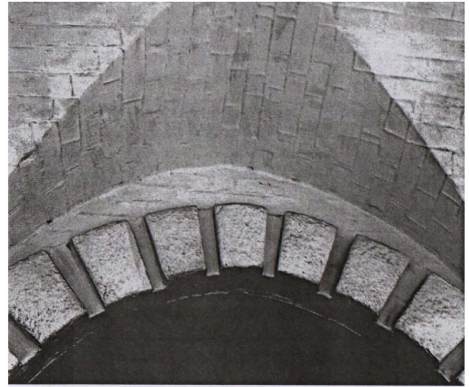

Рис. 5. Хрестове склепіння у внутрішній об'ємно-просторовій структурі вокзалу станції Маневичі.
Фото автора. 2018 р.

Реалізований проект вокзалу на станції Маневичі уявляє собою видовжену в плані одноповерхову будівлю. Планувальна схема вокзалу (рис. 2) досить проста. На відміну від об'ємно-просторової композиції, основним типотворюючим приміщенням тут є зал очікування. Навколо нього розміщені допоміжні приміщення: каса, кабінет начальника станції, кабінет чергового по станції, вхідна група приміщень, магазин, медпункт, товарна контора та інші. Планувальна схема загалом коридорно-анфіладна.

Будівля вокзалу знаходиться на рівні, вищому ніж перон. Між ними наявні сходи та пандус. Має дві башти із шатровим дахом, увінчані пінаклями, які є важливими домінантами в об'ємно-просторовій композиції (рис. 1,3,4). Один із ризалітів завершується декорованим фронтоном. На будівлі наявні архітектурні деталі, які є типовими для станцій в Російській імперії на початку XX ст.⁸. Будівля має хрестове склепіння, яке відкрите у внутрішній об'ємно-просторовій структурі (рис. 4).

В стилістиці вокзалу переважають неороманські та неоготичні риси. Для будівлі характерні: розвиток композиції по вертикалі, наявність пінаклів, контрфорсів, видовжених по вертикалі дахів. Вокзал має також риси неоренесансу (наявність аркатурних фризів), неокласицизму (наявність піластр і ризалітів), «цегляного стилю» (пластичність площин фасадів, створена за допомогою нештукатуреної лицьової цегли). Також для будівлі характерні поєднання симетрії та асиметрії, криволінійних форм із прямолінійними, наявність горизонтальних та вертикальних членувань.

Стилістика допоміжних будівель перегукується зі стилістикою вокзалу. Для даних будівель характерна симетрія. Товарна станція має вікна із півциркульними арками. Будівля туалету має риси «цегляного стилю». Це говорить про те, що вокзальний комплекс має певні риси стилістичної єдності.

На жаль, не дійшли до нашого часу деякі кутові вежі та декоративна огорожа на покрівлі. Пластика даху значно спрощена на відміну від первісного вигляду будівлі. Зал очікування має три вікна з півциркульними арками. Підлога в ньому викладена плиткою. В залі очікування збереглися дві пічки.

Висновки. 1. Архітектурна цілісність вокзальних комплексів кінця XIX — початку XX ст. досягалася за рахунок поліморфної стилістики, характерної для даного періоду. В будівлі вокзалу станції Маневичі переважають неороманіка та неоготика, хоча наявні також окремі риси неоренесансу, неокласицизму та «цегляного стилю». 2. Загалом, вокзальний комплекс станції Маневичі має риси ансамблевої єдності, оскільки стилістика вокзалу перегукується із аналогічною стилістикою допоміжних будівель. 3. Конкретний приклад даного архітектурного об'єкту показує, що до залізничних вокзалів, які були побудовані в період другої половини XIX — початку XX ст. слід відноситися бережно, не допускати їхнього спотворення, а ще вживати заходи, спрямовані на їх збереження, тому що вони являють собою вартісні об'єкти з точки зору архітектурного надбання.

Abstract. The short article deals with the functional and planning structure of Manevychi railway station, which is by its architecture a characteristic, original and unique building of the Kyiv – Korosten – Kovel railway. Much attention is paid to the volume and spatial features, composition techniques and stylistics of the Manevychi railway station complex.

Keywords: Kyiv–Korosten–Kovel railway, station complex in Manevychi, architecture of railway station.

⁸ Альбом исполнительных типовых чертежей / МПС. Управление по сооружению Московской окружной ж.д., 1903–1908. Т. 1 С. 185

УДК 72.01

Петро РИЧКОВ

ОСТРОЗЬКИЙ ЗАМОК: ДО ІСТОРІЇ ОДНОГО АРХІТЕКТУРНОГО СЮЖЕТУ

Petro RYCHKOV

OLD CASTLE IN THE OSTROG TOWN: A STORY OF ONE ARCHITECTURAL PICTURE

Анотація. Коротке повідомлення є спробою історіографічного простеження одного архітектурного сюжету у вигляді акварельного малюнку, виконаного в кінці XVIII ст. рівненським архітектором, художником, садівником Яном Якубом Бургіньйоном. Зображення стосується руїн Острозького замку, спорудженого в XV - XVI ст. Сам Бургіньйон працював при дворі князівської родини Любомирських в Рівному як архітектор та садівник. Після створення його унікального малюнку з'явилося багато копій і реплік, виконаних іншими художниками в різних країнах. Ці перемальовки стали дуже популярними в Європі, наслідуючи тим не менш характерні риси оригінального джерела.

Ключові слова. Острозький замок, Ян Якуб Бургіньйон, історія

В історії нерідко трапляються випадки, коли видатна пам'ятка архітектурної старовини стає об'єктом широкої популяризації в колі пошановувачів минулого у вигляді малюнків, гравюр, фотографій, живописних картин тощо. Одним з таких об'єктів по праву можна вважати Острозький замок, який від самого початку свого існування пережив не одну загрозу знищення в різні лихоліття. На сьогоднішній день він залишається одним з найцікавіших архітектурних об'єктів, який дійшов до нашого часу в більш-менш автентичних архітектурних формах і по праву входить до числа першорядних пам'яток Волині і України загалом.

Після припинення роду князів Острозьких і втратою замком своїх житлових та оборонних функцій розпочався його поступовий занепад, який набув нищівних форм після час козацьких воєн в середині XVII ст. Додалися до цього процесу й руйнівні впливи природного середовища, безгосподарності, байдужості. Станом на кінець XVIII ст. руйнівний плин часу і відсутність дбайливого догляду фактично перетворили замок на мальовничу руїну. Етапи цього процесу сьогодні вже неможливо прослідкувати достеменно.

Однак вже від кінця XVIII ст. в суспільстві став проявлятися виразний інтерес до історії замку та його архітектурно-мистецьких якостей. Зрештою, це вилилося в появу цілої серії малюнків, гравюр, літографій різних авторів. Замок став своєрідною «візитівкою» не лише міста Острога та Острожчини. Його зображення активно поширювалися по усій Європі, символізуючи прадавню історію цього краю. Виконувалися вони в різних ракурсах: як з «пригородку», так і з низинної річкової заплави. Звичайно, з документальної точки зору найбільший інтерес становлять зображення, виконані у фотографічний спосіб, зокрема замкові руїни перед реконструкцією 1880-х років, які були зафіксовані на серії фотографій А. Прахова¹. Потім ці фотографії неодноразово поширювалися в друкованих виданнях у вигляді гравюр та літографій.

Сьогодні замок як архітектурна пам'ятка включає в себе не лише давні архітектурні форми XV — початку XVII ст., а й ті, які з'явилися значно пізніше в результаті реставраційних заходів, здійснених в кін. XIX — на початку XX ст. Ці заходи певною мірою видозмінили архітектурне «обличчя» замку. В процесі відбудови Богоявленський храм отримав іншу архітектурну стилістику. Вежа мурована втратила стародавнє завершення, замість замкової брами з'явилася надбрамна башта, замість замкового містка з'явився земляний насип, зникли

¹ Див. наприклад: Годованюк О. Пам'ятки будівельної діяльності князів Острозьких в Острозі // Острозька давнина. Дослідження і матеріали Т 1 Львів, 1995 С. 46.

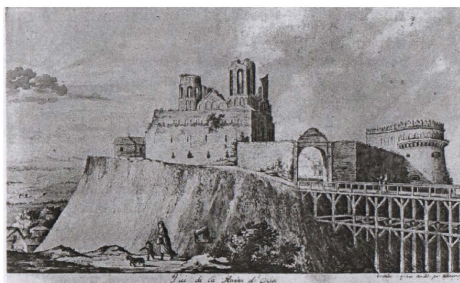

Рис. 1. Зображення Острозького замку. Кінець XVIII ст. Архітектор Я. Я. Бургінйон. Збірка MNW. Оригінал втрачений

Рис. 2. Копія акварелі Я.Я. Бургінйона. Художник Й. Яблоновський (?)

Рис. 3. Гравюра під назвою «Château d'Ostrog». Збірка ЛНБ

майже повністю оборонні мури. Відбудований Богоявленський храм істотно змінив свою стилістику в напрямку російсько-візантійської традиції.

Відтак, старі види Острога становлять значний пізнавальний інтерес. І один з перших таких сюжетів був виконаний архітектором, художником, садівником Яном Якубом Бургінйоном, який багато років проживав і працював в Рівному при дворі князівської родини Любомирських. На ньому давні

руїни були відтворені з північної сторони, тобто зі сторони головного в'їзду на замкову територію.

Однак історія цього малюнку отримала цікаве продовження в сенсі подальшої його долі як іконографічного першоджерела. Виявляється, «еволюція» цього сюжету представлена у вигляді своєрідної серії зображень, які в тій чи іншій мірі виступили згодом репліками первісного оригіналу у виконанні різних авторів, до того ж у різних художніх техніках. Для демонстрації цього цікавого явища нами відібрано 11 показових сюжетів, хоча, ймовірно, ця серія може мати доповнення за рахунок невідомих нам реплік. Отже, маємо в підсумку не лише інформацію про своєрідну архітектурну пам'ятку в Острозі, а й цікавий приклад еволюції мистецького сюжету Бургінйона в якості вихідного прототипу на протязі доволі тривалого часу.

1. Отже, створення первісного, тобто оригінального «стартового» сюжету належить Яну Якубу Бургінйону (рис. 1). Малюнок виконаний з північного напрямку, зі сторони в'їзду на замкову територію через високий дерев'яний місток каркасного типу. Відтворено (зліва направо): горішнє приміщення Вежі мурованої, руїну Богоявленського собору з рештками чотирьох церковних бань, оборонний мур з в'їзною брамою, Нову (Круглу) башту. В нижній частині малюнку вміщено авторський підпис: «Vue de la Ruine d'Ostrog dessine d'après Nature par Bourguignon». На жаль, сам оригінал, який зберігався раніше в Національній бібліотеці у Варшаві, був втрачений під час другої світової війни. Одна з останніх публікацій цього акварельного малюнку вміщена в монографії, присвяченій творчості цього майстра².

2. Існує майже аналогічний малюнок, який при ближчому вивченні виявляється старанною копією бургінйонівського сюжету (рис. 2), хоча його порівняння з авторизованим оригіналом в окремих деталях засвідчує дрібні відхилення. Підписаний він у музейному формулярі як «В'їзд до Острозького замку через рів, руїни Богоявленського собору. Кругла вежа та Вежа мурована. Гравюра Й. К. Яблоновського. Кін. XVIII — поч. XIX ст.»³. Зокрема, тут відсутня авторська атрибуція, а зображення людських постатей характеризуються помітними спрощеннями. Більше того, зважаючи на особливості виконавської графіки, існують підстави для припущення, що цей малюнок може бути досить старанною копією вищезгаданого оригіналу. Не

² Ричков П. Архітектор Ян Якуб Бургінйон. Творча спадщина Рівне, 2019. С. 135–138.

³ Оригінал у Львівському історичному музеї, зліва і справа паралельні надписи французькою і польською мовами, зокрема. «Le Chateau d'Ostrog a J.A. P.-c Charles Jablonowski en Volhinie. Zamek w Ostrogu J. Xcia Karola Jablonowskiego na Wołyniu». Копія була люб'язно надана мистецтвознавцем М. Бендюком

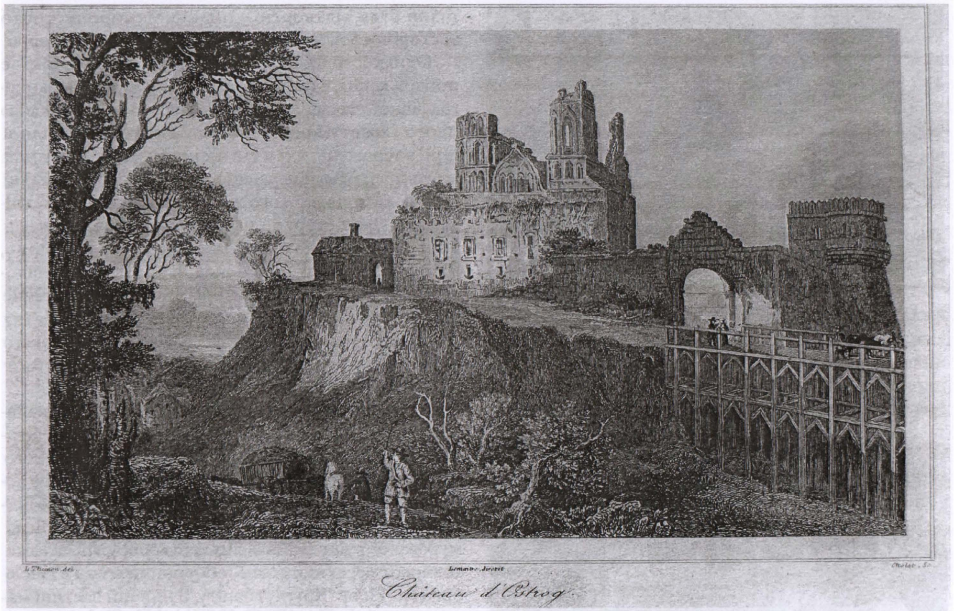

Рис. 4. Сюжет «Château d'Ostrog», опублікований у Франції

виключено при цьому, що її автором був сам Бургінйон, виконуючи чиєсь замовлення.

3. Гравюра під назвою «Château d'Ostrog»⁴ (рис. 3) в цілому повторює первісний сюжет в основних архітектурних формах. Однак особливості гравіювальної технології⁵ зумовили втрату окремих деталей, а представлені тут фігури людей подані занадто спрощено. Очевидно, що з суто естетичних та композиційних міркувань невідомий автор відмовився від прямокутного поля для зображення і надав йому м'яких контурних форм. Гравюра не має датування, однак виконана була вже значно пізніше від оригіналу, тобто орієнтовно в 1830-і роки. Однак, що цікаво, гравер залишив фігури людей фактично в тих самих позиціях.

4. Особливою вишуканістю графічного та колористичного оформлення серед усіх пізніших версій вирізняється романтизований сюжет, який був опублікований у Франції в книзі К. Форстера⁶ (рис. 4) поряд з багатьма іншими знаковими місцями того-

часної Польщі. Художник Л. Тьенон і гравер Л. Шоле, працівники паризької творчої майстерні А. Леметра, зберегли основну архітектурну сутність рисунку, однак надали волю своїй мистецькій фантазії в представленні навколозамкового антуражу. Зокрема, змінилася диспозиція людей на містку, на якому чомусь з'явилися корови (відблиск пасторального настрою?). А зліва перед замковою горою, на спуску до північного оборонного рову художник помістив завантажену кибитку, коней, погонича та наглядача. Останній, одягнений на аристократичний манер, демонструє свою агресивну владність, погрозливо підіймаючи догори свій тонкий шпіцрутен. Активне впровадження до картини буйної рослинності та кольору надало цьому сюжету виразної вишуканості і презентабельності.

5. Попередній сюжет, очевидно в силу своєї популярності, згодом був поширений у вигляді монохромної гравюри, щоправда, з помітними спрощеннями деталей (рис. 5). Виразна подібність з попереднім рисунком у відтворенні рослинності свідчить, очевидно, про мистецьку працю тих самих майстрів, відтак загальна композиція і зовнішній стафаж не зазнали істотних змін.

6. Доволі швидкоплинною і тому узагальненою виглядає ескізна версія польського художника

⁴ Один з екземплярів зберігається в ЛНБ ім. Стефаніка у Львові.

⁵ Друкування з гравірованих або травлених металевих друкарських форм із заглибленим малюнком.

⁶ Forster Charles. Pologne. Paris 1840. Розділ: La Pologne, Province Russe.

Александра Лессера⁷ (1814–1884), виконана ним в 1860–1870-і роки (рис. 6). Фактично це є невеликий шкід-копія, виконана на підставі сюжетного повторення первісного малюнку самого Бургінйона. Про це свідчить, зокрема, характер рослинності та фігура жінки на передньому плані.

7. Сюжетний ряд можна доповнити гравюрою художника П. Раслера під назвою «Руїни замку і замкової церкви в Острозі»⁸ (рис. 7). В одному з енциклопедичних видань ця гравюра була датована 1799 роком⁹. На нашу думку, це є суперечливою атрибуцією, хоча характер руйнувань церковних бань загалом виглядає конгруентним по відношенню до акварелі Бургінйона. Більше того, у порівнянні з усіма попередніми версіями ця найбільш виразно деформує не лише саму замкову архітектуру (наприклад, мініатюризація вхідної брами), але й передній план (криволінійна форма містка). Досить малоймовірним доповненням (хоча загалом можливим) виглядає також якась хатина, розміщена попід Крутлою вежею.

8. Польський художник Адам Малиновський (1831–1892) в 2-й половині XIX ст. зробив своєрідну спробу перевершити той рівень сюжетної естетизації, який був властивий літографіям вищезгаданих французьких майстрів¹⁰. Активно оперуючи кольором і акцентуючи увагу глядача на мальовничому небосхилі та на буйній рослинності, він став на шлях своєрідного «фантазійного реалізму». Очевидно, що тут свою роль відіграла техніка масляного живопису, якою скористався автор (рис. 8).

9. Ще більш фантазійним виглядає невеликий малюнок невідомого автора під назвою «Zamek Ostrogski od północy»¹¹ (рис. 9). Не доводиться сумніватися, що автор малюнку взагалі не бачив замкового комплексу на власні очі і просто фантазував «на замкову тему», спираючись на попередній сюжет П. Раслера. Хоча і у цій спрощеній версії вплив бургінйонівського сюжету стосовно формальних особливостей замкової церкви виразно відстежується.

10. Історично-семантичні паралелі бургінйонівського сюжету і його особливе символічне значення як виразного історичного архетипу, причому не лише для старовинного Острога, а й для історичної Волині загалом, зумовили у свій час фрагментарне

Рис. 5. Монохромна гравюра без атрибуції. Інтернет-ресурс

Рис. 6. Ескіз сюжету Я.Я. Бургінйона. Художник А. Лессер

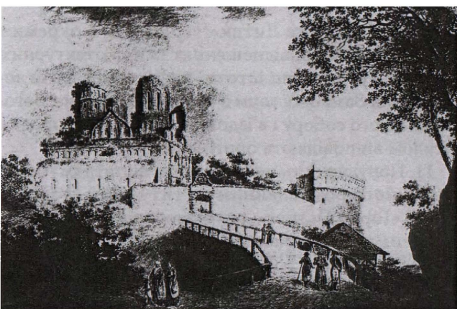

Рис. 7. «Руїни замку і замкової церкви в Острозі». Художник П. Раслер

використання цього сюжету відомим польським письменником, публіцистом та художником Юзефом Ігнацієм Крашевським (1812–1887). Він власноруч виконав замальовку частини Острозького замку, яка виразно перегукується з бургінйонівським сюжетом. У вигляді гравюри його малюнок був вміщений у його відомому виданні «Спомини

⁷ Lesser Aleksander.

⁸ Rasler P. Ruiny zamku i cerkwi zamkowej w Ostrogu. W: Katalog rysunków w zbiorach Biblioteki Zakładu Narodowego im. Ossolińskich. T.I. Zbiory Pawlikowskich. Wrocław. 1960. Rys.137.

⁹ Острозька академія. XVI — XVII ст. Енциклопедичне видання. Остроп: 1997. Іл. 75.

¹⁰ https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Adam_Malinowski_-_Zamek_w_Ostrogu.jpg. Categories: Adam Wiktor Malinowski. 1863. landscape paintings. Ruins of castles in art Paintings in the Lublin Museum

¹¹ Неавторизований інтернет-ресурс.

Рис. 8. Кольорова копія з 2-ї половини XIX ст.
Художник А. Малиновський

Рис. 9. «Острозький замок від півночі». 2-а половина XIX ст.
Невідомий художник

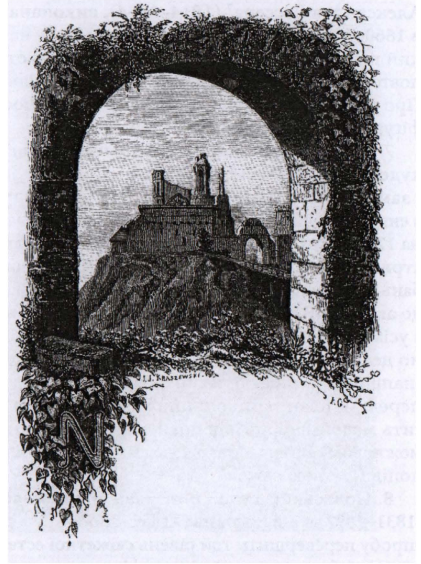

Рис. 10. Книжкова ілюстрація. 1860.
Художник Ю. Крашевський

Волині, Полісся та Литви»¹² (рис. 10). В окремих пропорційних співвідношеннях та в архітектурних деталях тут помітні істотні деформації, хоча зображення Замкової гори в Острозі з руїнами Бого-явленського собору і в їздом на гору із Пригородка загалом відповідають оригіналу.

11. Популярність цього сюжету підтверджується також його розміщенням на титульній сторінці книги «Город Острог», опублікованій острозьким священником і краєзнавцем М. А. Тучемським (1872–1945)¹³ (рис. 11). І хоча малюнок цей надто спрощений, його загальні архітектурні риси в цілому відповідають першоджерелу, засвідчуючи таким чином його символічне значення.

12. Нарешті слід відзначити, що окремі риси первісного сюжету віддзеркалилися і на хромолітографії, вміщеній у виданні «Памятники русской

Рис. 11. Титул книги «Город Острог» М. Тучемського. 1918

¹² Kraszewski J. I. Zamki — Wspomnienia // Wspomnienia Polesia, Wołynia i Litwy. Paryż (1860). S. 127. Наведено за виданням: Kraszewski J. I. Wspomnienia Polesia, Wołynia i Litwy. Warszawa, 1985. S. 134.

¹³ Тучемський М. Город Острог в современном кн. Константиноу Константиновичу Острожскому состоянию. Почаев, 1918.

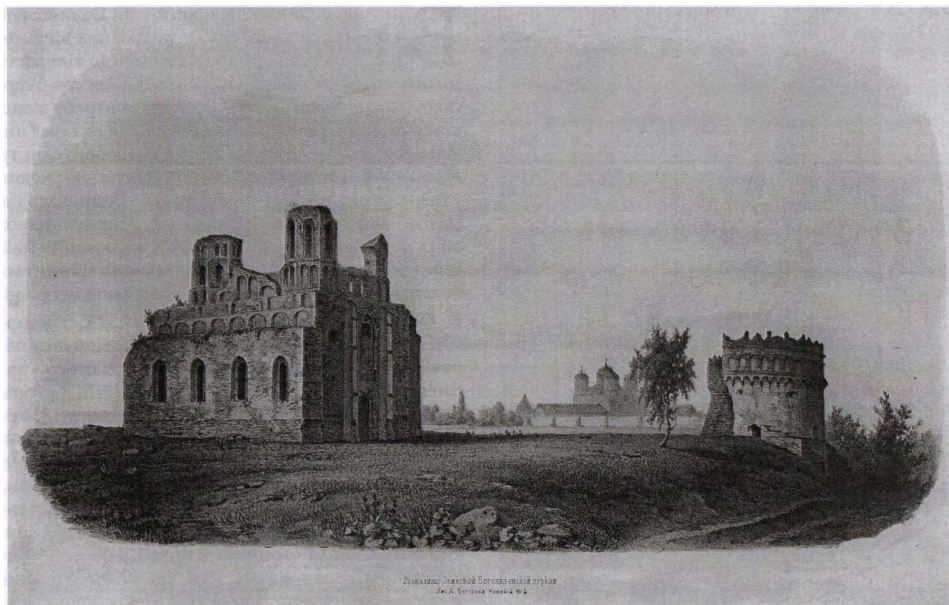

Рис. 12. Руїни Богоявленської церкви.

Хромолітографія у виданні «Памятники русской старины в западных губерниях...». 1869 р.

старини в западных губерниях»¹⁴. Тут була вміщена кольорова хромолітографія під назвою «Развалины замковой Богоявленской церкви», на якій відтворено її вигляд з північної сторони (рис. 12). Конкретні обставини виконання цього зображення нам невідомі. Однак при порівнянні цього сюжету з малюнком Бургіньйона не можна не помітити подібності поміж окремими архітектурними деталями цього храму, особливо стосовно характеру руйнування церковних бань. Ця особливість свідчить про те, що виконавець хромолітографії був знайомий з оригіналом або, принаймні, з однією з його реплік.

Представлена в цьому повідомленні серія малюнків, очевидно, не може вважатися вичерпною щодо кількості мистецьких «мультиплікацій» первісного сюжету, — як цілісних, так і фрагментарних. Однак вона є показовим прикладом довготривалого існування невеликого художнього твору, який в силу обставин та своєї символічної значимості отримав в подальшому можливість продовження свого самостійного «життя». Факт цей достатньо показовий. А в певному мистецтвознавчому сенсі навіть унікальний.

Abstract. The short report serves as an attempt of “historiographical” presentation of a watercolour picture, created by Jean Jacob Bourguignon at the end of 18th century. The image concerns the ruined Ostrog castle, having been built during the 15th and 16th centuries. Bourguignon himself worked as architect and gardener by the court of Lubomirski's princely family in the Rivne town of Volhynian province. After creating of his unique picture, many copies and replicas were made by other artists from different countries. So, other versions became very popular in Europe, inheriting nevertheless the distinguished features from the original source.

Key words. Ostrog town, old castle, artist Jean Jakub Bourguignon, architectural picture.

¹⁴ Див.: *Памятники русской старины в западных губерниях, издаваемые с высочайшего соизволения П. Н. Батюшковым: [Альбом]: Вып. 3: [Волынь]. 1869.*

УДК 725.18

Ірина СЕРГІЮК

ТИПОВІ ПРОЕКТИ ВІЙСЬКОВИХ ХРАМІВ ВОЛИНИ ПОЧАТКУ XX СТОЛІТТЯ

Iryna SERHIUK

EXEMPLARY PROJECTS OF MILITARY CHURCHES IN VOLHYNIA AT THE BEGINNING OF 20th CENTURY

Анотація. У повідомленні проаналізовано формотворення військового храму як самостійної архітектурної одиниці у складі гарнізонного комплексу. Розглянуто зразковий проект церкви, затверджений Військовим міністерством, спільні та відмінні риси в архітектурно-просторовій структурі і оздобленні фасадів храмів Волинської губернії початку XX століття.

Ключові слова: Волинська губернія, військовий храм, зразковий проект, архітектурно-просторова структура, декорування фасадів.

Вступ. Прикордонне положення Волинської губернії, де кількість дислокованих військових практично прирівнювалась до кількості місцевого населення, та близькість до Австро-Угорської імперії зумовлювали особливу потребу щодо утвердження та поширення православ'я як серед цивільного контингенту, так і серед особового складу військових частин. Храм, фактично, стає символом утвердження російської влади, яка опиралась на армію. Тому спорудження православних культових об'єктів символізувало остаточне включення цієї території до складу імперії, а отже, будівництво полкових церков зніціювалось на найвищому рівні.

Основний текст. У першій третині XIX ст. у церковній архітектурі Російської імперії відбувся перехід від класичного стилю до так званого «російсько-візантійського» за сприяння імператора Миколи I. Згідно з його розпорядженням, у 1830 р. академік архітектури, професор Костянтин Тон розробив серію зразкових проектів церков. Уже 1838 року він видав альбом під назвою «Церкви, сочиненные архитектором его величества профессором архитектуры Императорской Академии художеств и членом иностранных академий Константином Тоном», який 1841 року був офіційно затверджений у якості практичної настанови для архітекторів. Усього було видано декілька таких альбомів, хоча вони не мали суто військової орієнтації¹ (рис. 1).

У 1900 р. військовий міністр О. Куропаткін склав доповідну записку щодо потреби розроблення прийнятного типу військової церкви, — місткої й недорогої. 23 січня 1900 р. при Головному штабі було засновано особливу Комісію під керівництвом члена Військової ради генерала І. Д. Татищева та за участі протопросвітера військового і морського духовенства А. А. Желобовського, представників від Головного штабу та Головного Інженерного Управління, а також комісії при Військовій Раді з будівництва казарм². Діяльність комісії була спрямована на розв'язання питань, пов'язаних із задоволенням релігійних потреб війська.

Одним із результатів роботи цієї Комісії стало затвердження зразкового проекту військової церкви, яка вирізнялась економістю і достатньою місткістю. Автором проекту був військовий інженер, член Комісії з облаштування казарм при Військовій раді Військового міністерства, надвірний радник Федір Вержицький. Його архітектурно-композиційний задум поєднував у плані однакову базиліку з тридільним об'ємом, характерним для православних храмів (шатрова дзвіниця над входом, трапезна і верх

¹ Славіна Т. А. Константин Тон. Ленинград, 1982. 152 с.

² Василенко А., Василенко Н. Образец полковой церкви. Православный Санкт-Петербург, 1994. № 28.

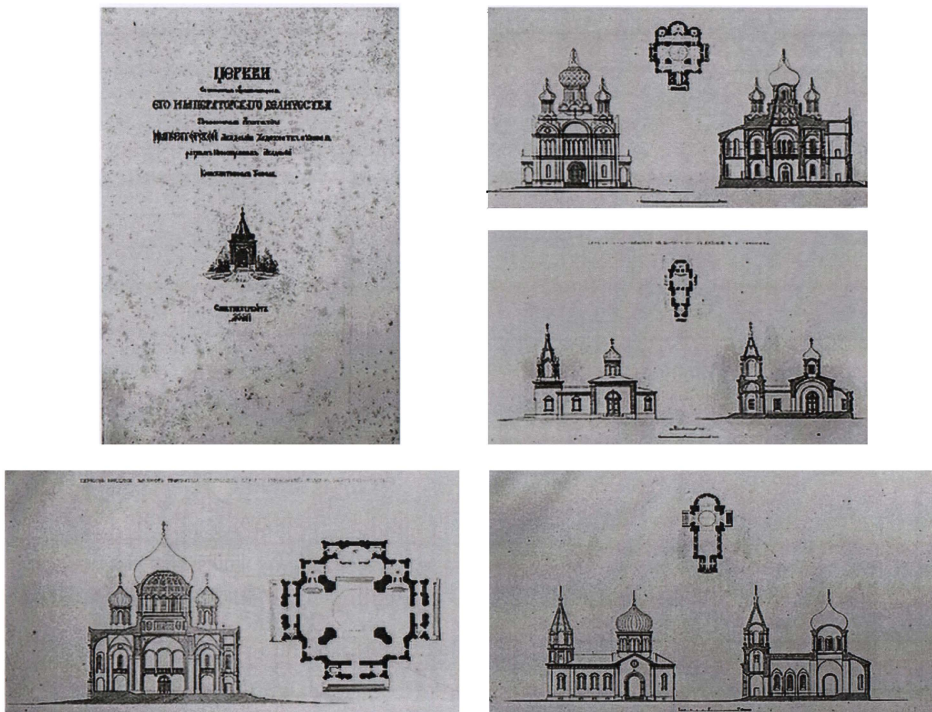

Рис. 1. Приклади декількох зразкових проектів православних храмів із альбому Костянтина Тона.
Джерело: <https://ardexpert.ru/article/4381>

з великим світловим барабаном у східній частині). Зовнішнє оздоблення передбачалося виконувати у вигляді непотинькованої цегляної кладки (рис. 2).

Фактично, Ф. Вержбицький створив тип церкви, що продовжував стилістичний напрям у храмубудуванні, сформований в першій половині XIX ст. російським архітектором К. Тоном, — автором проекту монументального храму Христа Спасителя у Москві. Проект Ф. Вержбицького загалом відповідав тогочасним тенденціям у будівництві XX ст.: за мінімум коштів досягати максимальної виразності й ефективності, поєднуючи водночас давні традиції російського храмового зодчества з новітніми розробками у будівництві. З 1 грудня 1901 р. було оголошено про початок будівництва храмів за затвердженим зразком. Наказ військового відомства 1902 року № 32 передбачав планувати місткість храму з розрахунку для полкових церков — на 900 осіб, для батальйонних — на 400 осіб.

На майбутнє встановлювалося правило, щоб у казармах, зведених за рахунок фінансування цього відомства, православна церква у вигляді окремої

споруди була невід'ємною складовою тих частин війська, яким за штатом передбачені церковні парафії. Приписувалося також керуватися під час будівництва військових церков найвище схваленим проектом такої церкви і табелем внутрішніх розмірів військових церков³. Полкова та батальйонна церкви відрізнялись між собою кількістю вікон на південному та північному фасадах: для батальйонної церкви проектувалось 3 вікна, для полкової — 5 вікон. Для остаточного затвердження цей тип храму спершу було експериментально застосовано під час будівництва церкви 148-го піхотного Каспійського полку в Петергофі. Поряд із храмом у 1911 р. було споруджено каплицю (зруйнована у 1930-ті роки). Церкву було зачинено у 1924 р. і пристосовано під клуб, а її баню і дзвіницю розібрали. Пізніше будівлю кілька разів перебудовували; нині в ній знаходиться склад промислового обладнання⁴.

³ Приказ по Военному Ведомству. № 32. 23.01.1902 г.

⁴ Василенко А., Василенко Н. Образец полковой церкви. Православный Санкт-Петербург, 1994. № 28.

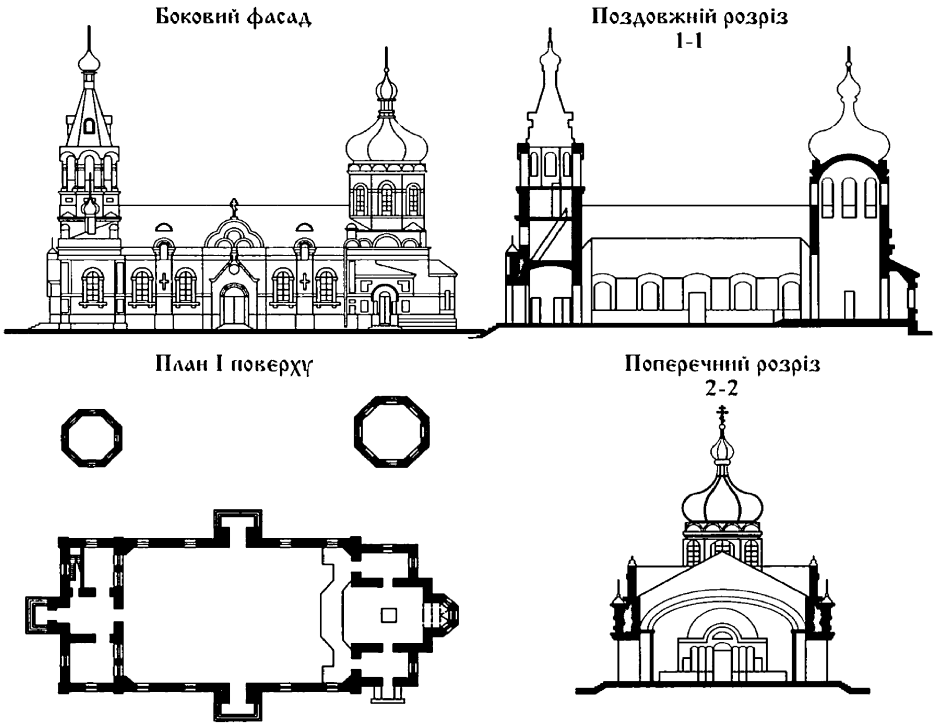

Рис. 2. Зразковий проєкт військового храму Федора Вербицького. Графічна реконструкція авторки

Судячи зі збережених аналогів в інших регіонах колишньої Російської імперії, головне приміщення церкви передбачалось перекривати великопролітними металевими фермами з кутиків на болтових з'єднаннях. До ферм була підвішена дерев'яна поштукатурена стеля у формі коробового склепіння. Восьмерик престолу та ярус зі дзвоном дзвіниці відповідно до зразкового проєкту теж мали підвісні дерев'яні стелі: на дзвіниці — плоску, над восьмериком вітваря — у формі восьмигранного замкненого склепіння. З метою здешевлення конструкції завершень храму передбачалося виконувати їх з дерева.

Усього за зразковим проєктом було збудовано близько 60 храмів, з них в Україні — 12. Збережені фото інтер'єрів дають можливість проаналізувати внутрішній простір полкових церков. Невеликий двоярусний іконостас, що мав, ймовірно, «зразковий» прототип, розміщувався у високій трицятковій арці, яка розділяла простори загальної зали і вітваря.

На території прикордонної Волинської губернії, де кількість дислокованих військових майже дорівнювала кількості населення, було побудовано

6 полкових храмів за проєктом типової військової церкви, зокрема, у повітових центрах Володимирі-Волинському, Житомирі, Кременці (с. Білокриниця), Острозі, Старокостянтинові, а також у Волочиську Хмельницької області (рис. 3).

Церкву преподобного Серафима Саровського в Житомирі збудовано у 1910 році для 17-го Архангелогородського полку за типом військових церков. У храмі розміщувався також престол Святих Апостолів Петра і Павла 19-го піхотного Костромського полку. Розташовувалася будівля на околиці міста, на земельній ділянці місцевого лазарету. Вміщувала майже 700 осіб⁵. У 1914 р. він став госпітальним, у 1924-му — парафіяльним. У 1930 р. святиню передали військовому госпіталю для перебудови під клуб, а настоятеля протоієрея Олександра Гаврилюка заарештували і відправили у заслання. На сьогодні в старій церкві розміщено приймальне відділення госпіталю. Під новий храм

⁵ Цитович Г. А. Храмы армии и флота. Историко-статистическое описание. Пятигорск, 1913. С. 312–314.

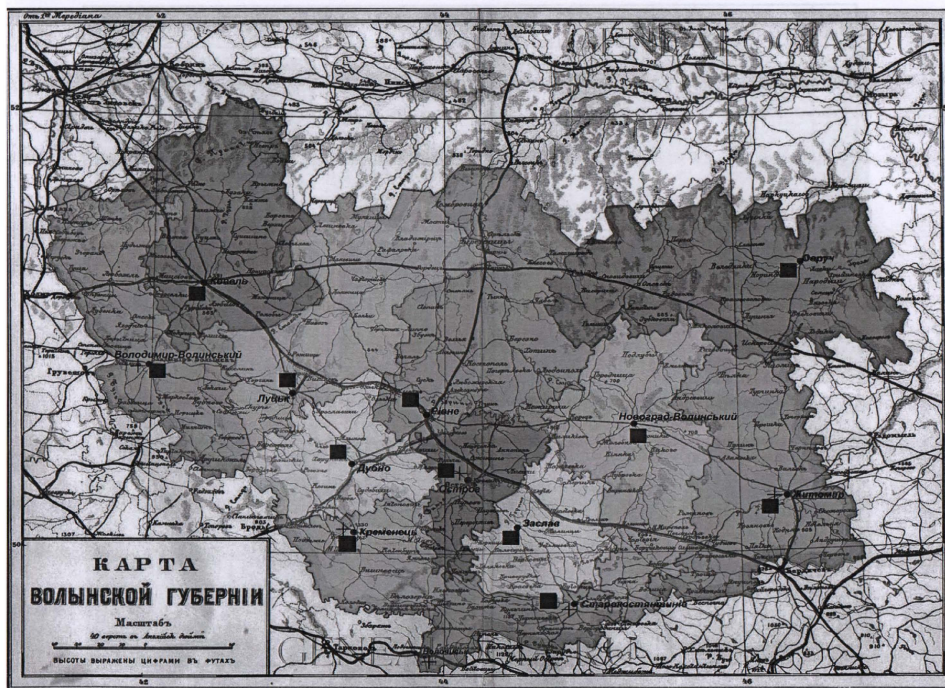

Рис. 3. Схема розміщення військових храмів, збудованих за зразковим проектом, на території Волинської губернії на поч. XX ст. Джерело: графічна реконструкція авторки

відведено спеціальну кімнату. У зв'язку з освяченням нового храму в Житомирі порушується питання відновлення старої церкви, але проблема полягає у перенесенні приймального відділення госпіталю в інші приміщення (рис. 4.1).

Церкву Св. Георгія (Юрія) Переможця у Володимирі-Волинському збудовано для 149-го піхотного Чорноморського полку, який на початку XX ст. квартирував у місті. Спорудження військового храму датуються 1898–1908 роками за типовим проектом. Полковий храм знаходився за 2 версти (2,13 км) від центру міста, при дорозі, що веде до міста Ковель⁶. Після революції 1917 р. і до закінчення Другої світової війни будівля належала різним конфесіям. Пізніше її було перебудовано на Дім офіцерів, де проводилися урочистості та концерти. Після проголошення незалежності України у 1991–1992 роках будівлю віддали у розпорядження православної громади. Нині — це православний храм поряд з військовою частиною, є загальнодоступним для відвідування мирян. Будівля входить до складу Державного

історико-культурного заповідника «Стародавній Володимир» та є пам'яткою архітектури місцевого значення з охоронним номером № 26-Вл (рис. 4.2).

Церкву Покрови Пресвятої Богородиці колишнього 11-го драгунського Ризького полку розміщено в селі Білокриниця Кременецького району Тернопільської області. Споруджена вона для полку в 1910 р. на державні кошти при нових казармах на околиці села (біля шосе, за 4 версти від Кременця) за типом військових церков⁷. У 1921 р. порожній храм був переобладнаний поляками на костел, а у 1931 р. церкву було «обезголовлено» та перебудовано у гарнізонний польський костел 12-го Полку уланів, що виділявся своєю непропорційно масивною дзвіницею. Проте архітектурні об'єми храму при цьому були збережені. У 1939 р., після входження території Західної України до складу СРСР, костел було зачинено і перепрофільовано у клуб, а замість хреста на дзвіниці встановлено п'ятиконечну зірку. У повоєнний період дзвіницю розібрано, а у будівлі облаштовано офіцерський клуб місцевої військової

⁶ Там само. С. 226–227.

⁷ Там само. С. 326–327.

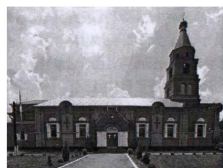
№ з/п	Місце розташування, назва і дата будівництва храму	Історичний вигляд (поч. XX ст.)	Сучасний вигляд
1	м. Житомир Церква Серафима Саровського, 1910 р.		
2	м. Володимир-Волинський Церква Юрія Переможця, 1900-1908 рр.		
3	м. Кременець (с. Білокриниця) Церква Покрову Пресвятої Богородиці, 1910 р.		
4	м. Острог Церква Юрія Переможця, 1906 р.		Не збереглася
5	м. Старокостянтинів Церква Возесіння Господнього, сьогодні - Андрія Первозванного, 1903-1909 рр		
6	м. Волочиськ Церква Успіння Божої Матері, 1908 р.	Не збереглася	

Рис. 4. Загальний вигляд військових храмів Волинської губернії: історичний вигляд та сучасний стан.

Джерело: Цитович Г.А. Храмы армии и флота. Историко-статистическое описание. Пятигорск, 1913; фото авторки

частини. Зі східної та південної сторін будівлі було добудовано кам'яні приміщення. З 2006 р. це діюча православна церква Казанської ікони Матері Божої. У 2010 р. на місці знесеної дзвіниці збудовано нову, котра за своєю архітектурною формою не відповідає історичному вигляду (рис. 4.3).

Церква Св. Великомученика Георгія (Юрія) Переможця колишнього 126-го піхотного Рильського

полку в м. Острог Рівненської області спочатку функціонувала в міському соборі. 26 листопада 1906 р. для полку освячено новий храм, споруджений за типом військових церков. Вона була розташована серед казарм полку на околиці міста⁸. Будівлю храму частково зруйновано у 1930-х роках, пізніше

⁸ Там само. С. 342–343.

*а, е, і, к, о, с - м Володимир-Волинський, Церква Св. Юрія (Георгія) Переможця;
б, є, ї, л, т - м Житомир, Церква Св. Серафима Сароського; в, же - м Острог, Церква Св. Юрія (Георгія)
Переможця, г, з, й, м, п, у - м. Старокосятинів, Церква Вознесіння Господнього; д, и, н, р - с. Білокриниця
Кременецького району, Церква Казанської ікони Божої Матері*

*Рис. 5. Порівняльна характеристика елементів та деталей оздоблення фасадів.
Джерело: а, г-є, з-у – фото автора; б, в, є, ж - Цитович Г.А. Храмы армии и флота.
Историко-статистическое описание. Пятигорск, 1913*

її розібрали на будівельні матеріали, хоча сьогодні приміщення казарм збереглися і там облаштовано Острозький ліцей (рис. 4.4).

Церкву Вознесіння Господнього в місті Старокосятинів Хмельницької області споруджено у 1907–1909 роках для 45-го піхотного Азовського полку на кошти скарбниці за типом військових церков на кошти казни. Розміщено храм серед казармених будівель на околиці міста, освячено

21 лютого 1909 року⁹. У радянський період церкву переобладнано під солдатський клуб. Зараз храм перебуває у стані реконструкції та відновлення. Зокрема відбудовано дзвіницю (рис. 4.5).

Церква Успіння Божої Матері в м. Волочишк Хмельницької області, колишнього 12-го драгунського Стародубського полку розміщено за 1,5 версти (1,6 км) від станції Волочишк Південно-

⁹ Там само. С. 329–330.

Західної залізниці серед казармених будівель полку. Споруджено її в 1908 р. за затвердженим типом військових церков і освячено 9 жовтня того ж року¹⁰. У 1930-х роках полкову церкву у Волочиську було повністю зруйновано.

Аналіз планувальної структури та архітектурно-художнього вирішення фасадів усіх перелічених храмів дозволяє виявити характерні риси таких будівель.

Одноповерховий об'єм будівлі має поздовжньо-осьову побудову і прикметний своєю конструктивною простотою. Водночас він відповідає усім архітектурним канонам православної церкви. До прямокутної у плані основної нави для парафіян, зі сходу примикає розвинена вівтарна частина. Вона складається із головного квадратного приміщення вівтаря з виступом апсиди і двох об'ємів ризниці та паламарні розташованих з півночі і півдня.

Із західної сторони від основної зали розташовувалось квадратне у плані приміщення нижнього ярусу дзвіниці. До нього прибудовувались з північної і південної сторін невеликі прямокутні у плані прибудови, щоби вирівняти дзвіницю в одну лінію з боковими фасадами церкви і створити масивний цілісний об'єм. У північній прибудові зазвичай розміщувались сходи на дзвіницю (розташування могло змінюватись залежно від конкретної будівлі). Високе шатрове покриття дзвіниці завершувалось маківкою шоломоподібної форми на витягнутій шії. До будівлі передбачались входи із західного фасаду дзвіниці, а також з північного та південного фасадів храму. Окрім них, також передбачався ще один вхід до паламарні з південного боку.

Над вертикально видовженим двоярусним четвериком престолу — центральної частини вівтаря, встановлювався світловий восьмерик, що завершувався великим восьмигранним куполом вигнутої форми із шоломоподібною маківкою на високій шії.

Ефектний силует будівлі, головними акцентами якої були завершення дзвіниці та вівтаря, доповнювались шоломоподібними маківками над західною частиною храму та трипелюстковими фронтонами над північним та південним входами до основного приміщення. До елементів, що додатково збагачують силует церкви, необхідно віднести акцентовані входи у вигляді порталів, обрамлених колонами. Завершення порталів мало декілька рівнів і форм: арочне зі зростанням назовні, трикутне, що увінчувалось прямокутним елементом та невеликою маківкою.

Багатий декор фасадів полкового храму реалізовано у цегляній кладці аналогічно до «російського стилю» дерев'яних церков того часу. Стіни будівлі, викладені з якісної цегли, членувались широкими лопатками та хрестоподібними філонками. Віконні

прорізи мали обрамлення у вигляді кілеподібних архівольт, які опираються на пліастри. Додатковий декор становили кокошники на четверику і на основі купольного покриття восьмерика престолу. Особливістю будівель полкових храмів було облицювання металевим покриттям куполу вівтаря та шатра дзвіниці у шаховому порядку. У зв'язку з політичними подіями на території Волині, більшість куполів та дзвіниць полкових храмів було демонтовано, тому автентичне покриття є втраченим і збереглося лише на старих ілюстраціях та поштівках.

Тим не менше, при зовнішній подібності кожен з храмів, збудованих за зразковим проектом, відрізнявся висотою веж, формою купольних маківок, ганків, кокошників на бокових фасадах, вікон та лиштв, хреста на фасаді, інколи і габаритами будівлі. Найчастіше зміни вносились з метою здешевлення будівництва. Що стосується інтер'єру, зокрема форми чи стилю іконостасу, то чіткої регламентації не існувало, тому внутрішнє оздоблення визначалось наявністю коштів полкової казни або щедрістю місцевих благодійників (рис. 5).

Висновки. З 6 військових храмів, збудованих за зразковим проектом Ф. М. Вержбицького на території Волинської губернії на початку XX століття, до сьогодні збереглося 4, а у близькому до первісного вигляду лише 2 (у Володимирі-Волинському та Старокосянтинові). На жаль, час та суспільно-політичні обставини знищили решту церков, що значно обмежило можливість детальнішого архітектурно дослідження цього типу культових будівель. Адже специфіка їх призначення (конкретно для військових поселень) в істотній мірі визначала їх планувальну та конструктивну структури, а, особливо, стилістичні вирішення фасадів, що здійснювали і до сьогодні здійснюють вагомий вплив на формування міської забудови в колишніх гарнізонних осередках.

Abstract. The article elaborates on the appearance of military churches as an independent architectural object within the garrison complex. The exemplary design of the church, approved by the Military Ministry, common and distinctive features of its architectural and spatial structure, external decoration of the temples' facades in Volyn province of the early 20th century are analysed.

Keywords: military church, exemplary project, Volhynian province, architectural and spatial structure, decoration of facades.

¹⁰ Там само С. 332–333.

УДК 72.01

Юлія ЯГОДКА

БУДИНОК У ПРОВУЛКУ СТРІМКОМУ В КРЕМЕНЦІ ЯК ЗРАЗОК ЖИТЛОВОЇ ЗАБУДОВИ НА ПОЧАТКУ XX СТ.

Yuliia YAHODKA

A HOUSE IN STRIMKY LANE IN KREMENETS TOWN AS AN EXAMPLE OF RESIDENTIAL DEVELOPMENT AT THE BEGINNING OF THE 20th CENTURY

Анотація. Повідомлення присвячене аналізу стилістичних і морфологічних особливостей формування архітектурного образу житлової забудови Кременця кінця XIX—початку XX століття на прикладі будинку у провулку Стрімкому. На основі фактографічного та іконографічного матеріалу проведено комплексне дослідження архітектурно-планувальної еволюції садиби як унікального зразка польського традиціоналізму на Волині.

Ключові слова: Волинь, Кременець, архітектура, житло, традиціоналізм, садибний стиль.

Архітектурне середовища Кременця впродовж існування міста увібрало стильове багатоманіття різних історичних епох. Особливості місцевості визначили спосіб формування архітектурно-ландшафтного ансамблю Кременецького середмістя.

Місто розташовалося у западині серед Кременецьких гір, при цьому сформувалася доволі хаотична мережа вулиць, певним чином підпорядкована характерному рельєфу місцевості. Вдовж потоку невеликої річки Ірва, через усе місто пролягла головна вулиця, до якої примикають стрімкі поперечні вулиці. Знакові архітектурні пам'ятки (руїни замку на горі Бона, колишній Колегіум єзуїтів і ринкова площа, православні храми, костел та ін.) стали візуальними акцентами архітектурного образу Кременця. Проте цілісності міського середовища надає також унікальний тип житлової забудови, яка формувалася, значною мірою, на особливих засадах так званого кременецького «дворуку». В переважній своїй більшості вони були розташовані на схилах по вузьких вулицях та завулках, виступаючи яскравими зразками міщанської архітектури, надаючи цьому волинському місту виразних романтичних рис.

Загальновідомо, що наслідування в архітектурній практиці історичних стилів поширюється з середини XIX ст. Прагнення окремих держав здобути або відновити незалежність супроводжувалося втіленням ідеї традиціоналізму в архітектурі як результату пошуку та утвердження національної ідентичності на стратегічно важливих територіях. У польській архітектурі початку XX ст. широке пропагування «своїськості»¹ відбувається разом зі свідомим підкресленням духу місця, часу та традицій на протипагу тогочасним модерністичним течіям². «Як стиль, так і народні риси в архітектурі, формуються самостійно.

Освічені архітектори, як справжні діти свого народу і суспільства, не можуть у власних діяннях не відобразити найбільш характерні прикмети того народу»³.

Питання «польськості» в архітектурі Західної Волині означало трактування цих земель впродовж XIX — поч. XX ст. як автентично польських, попри тривалу колонізацію регіону Російською імперією. Вочевидь, не всі архітектурні об'єкти є прикладом втілення польського традиціоналізму. Однак досить значний масив забудови волинських міст та сіл тієї доби відображав стильові риси культури польської шляхти XVII–XVIII ст., — історичного прообразу національного стилю в архітектурі початку XX

¹ Swojskość (пол.) — звичність, родинність, спорідненість.

² Zubrzycki J. Styl polski, styl narodowy, Lwów, 1922. 64 s

³ Szyzsko-Bohusz A. Zadania polskiej architektury nowoczesnej, „Czasopismo Techniczne”, 1913, № 2, 16 s

століття⁴. Наголос стосувався особливого характеру житлової забудови як найвиразнішого прояву національних традицій польського етносу. Поруч з масштабними світськими комплексами, житлова забудова розвивалася як самобутнє явище, де були гармонійно синтезовані традиціоналізм та новітні тенденції. Втілення ідеї «свійськості» в житловій архітектурі здійснювалося перш за все у невеликих садибних будинках і вже на початку XX ст. в архітектурній практиці це явище трактується як садибний стиль («styl dwórkowy»).

Притаманні «дворикам» риси стали результатом синтезу елементів польського бароко, класицизму і традиціоналізму. Будинок покривався високим чотирихилим, інколи ламаним дахом, з півциркульними мансардними вікнами та мезонінами. Вись об'єму закріплена невеликим портиком перед входом, із спрощеним ордером колон і трикутним фронтоном, або ганком із дашком, опертим на різьблені стовпи⁵.

Кременецькі «дворики» сформувалися як окремий архетип забудови впродовж II-ї пол. XIX — поч. XX ст. Включення садиб в містобудівну структуру на фоні складного ландшафту місцевості формувало гармонійний тандем забудови середмістя і природного середовища. У міжвоєнний період (1920–30-х рр.) за містом закріпився статус неофіційної духовної столиці «східних кресів» Другої Речі Посполитої, а сформована забудова Кременця визнавалася особливо цінною⁶. Значна увага приділялась збереженню історичного архітектурного середовища: об'єктів архітектурної спадщини різних періодів, житлових будівель та «двориків».

Одним з характерних зразків житлової забудови міста XIX — поч. XX ст. є житловий будинок у провулку Стрімкому № 9, який зберігся до нашого часу у напівзруйнованому стані (Рис. 1, 2).

В результаті наукової експедиції у 1922 р. студентів Львівської політехніки (під керівництвом професора В. Клімчака) було здійснено інвентаризацію історичного середовища Кременця. Підсумок проведених досліджень викладено в спеціальній брошурі з обмірними кресленнями і замальовками різних типів міщанських садиб міста (Рис. 3). Серед об'єктів фігурує і цей житловий будинок, зазначений як: «Дворик в Кременці, вул. Директорська» (Рис. 4).

Рис. 1. Житловий будинок у пров. Стрімкому в Кременці. Загальний вигляд. Фото 1920–30-х рр. <https://kresy.pl/kresopedia/krzemieniec-5/>

Рис. 2. Житловий будинок у пров. Стрімкому в Кременці. Вигляд на ганок. Фото 1920–30-х рр. <https://kresy.pl/kresopedia/krzemieniec-5/>

Графічна частина складається з зарисовки загального вигляду будівлі, обмірного креслення першого поверху і зображення фасаду із антуражем. На аркуші вказано імена авторів роботи, які здійснювали обміри (студенти В. Чарнецький, Т. Лобось, З. Савчинський, Я. Вишньовська)⁸. Власник садиби, ім'я якого зазначене в більшості віднайдених і пов'язаних з цим об'єктом документах — Флоріан Доліва-Добровольський (1875–1938) — місцевий адвокат⁹.

⁸ Matewały do Architektury Polskiej. Domy Wolyńskie, Lwów, 1923 8 s.

⁹ Wykaz gospodarstw domowych, stan z około 1939 r: <http://wolyń.freehost.pl/miejsca-k/krzemieniec-05.html>

⁴ Karczewski A. Ochrona zabytków architektury i przyrody, Zagadnienia urbanistyki w Polsce: sprawozdanie z I-ej Konferencji Towarzystwa Urbanistów Polskich, Kraków-Katowice 2, 3, 4 paźdz. 1930 r., Warszawa, 1931, s. 24–28.

⁵ Михайлишин О. Архітектура і містобудування Західної Волині 1921–1939 років. Рівне, 2013 352 с.

⁶ Sheybal S. Sami nie wiecie, co posiadacie // Życie Krzemienieckie 1933, № 2. S. 66–73

⁷ Вочевидь, знехтувано фактичною адресою розташування будинку у провулку та здійснено прив'язку до суміжної вулиці (нині — вул. Бориса Харчука)

Рис. 3. "Domy Wołyńskie". Львів, 1923 р. Обкладинка брошури. [8]

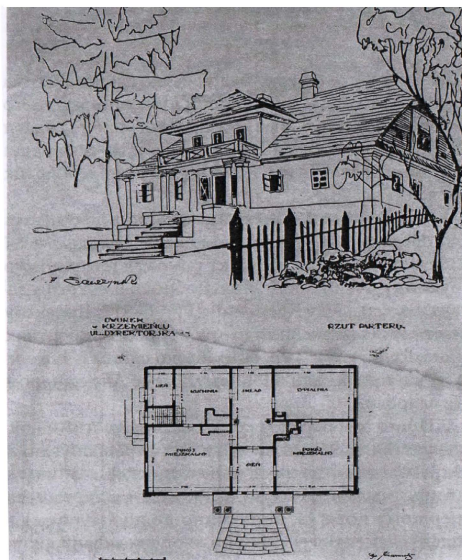

Рис. 4. Житловий будинок у пров. Стрімкому в Кременці. Зарисовка загального вигляду будівлі, обмірне креслення першого поверху і зображення фасаду із антуражем, 1922 р. // "Domy Wołyńskie", арк. 4 [8]

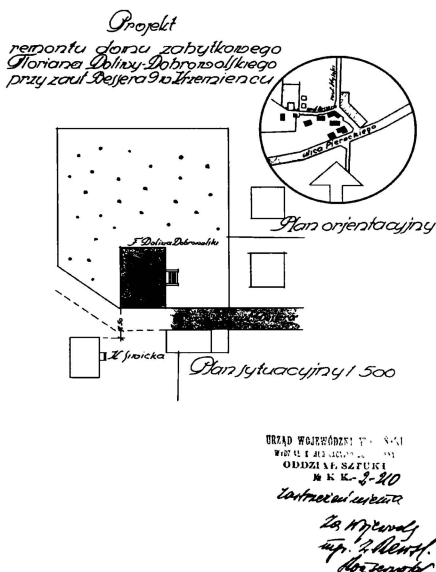

Рис. 5. Житловий будинок у пров. Стрімкому в Кременці. Проект ремонту. Ситуаційна схема та схема генплану. Інж. А.Столяров. 1938 р. Графічне опрацювання автора за матеріалами ДАТО. [13]

Архітектор та точна дата будівництва цієї садиби невідомі. Внесення у 1923 р. львівськими студентами будинку Доліви-Добровольського до збірника «Domy Wołyńskie» як унікального зразка архітектурної спадщини Волині дозволяє припустити, що будинок було споруджено у другій пол. XIX — на поч. XX ст. Будинок відмічено на фіксаційному плані Кременця 1939 р. та внесено до переліку «старих шляхетських двориків»¹⁰.

Ця одноповерхова будівля із житловою мансардою розташована на схилі гори Воловиця, у вузькому завулку, гармонійно вписуючись в оточення із щільним озелененням. Головний фасад зорієнтовано на південний захід, на мальовничі краєвиди історичної забудови середмістя на фоні Кременецьких гір із головною ландшафтною домінантою, горою Бона із замковими руїнами на вершині.

Композиційна вісь закріплена характерною для «дворкового» стилю вхідною групою (Рис. 4, 6а). Парадні сходи ведуть до відкритого ганку, оформленого як невеликий портик на двох опорах у вигляді спарених колон із стилізованими канелюрами, базою та спрощеною капітеллю. Замість звичного фронтону ганок підтримує простору терасу перед мезоніном,

¹⁰ ДАТО. Ф. 134. Оп. 1. Спр. 1328.

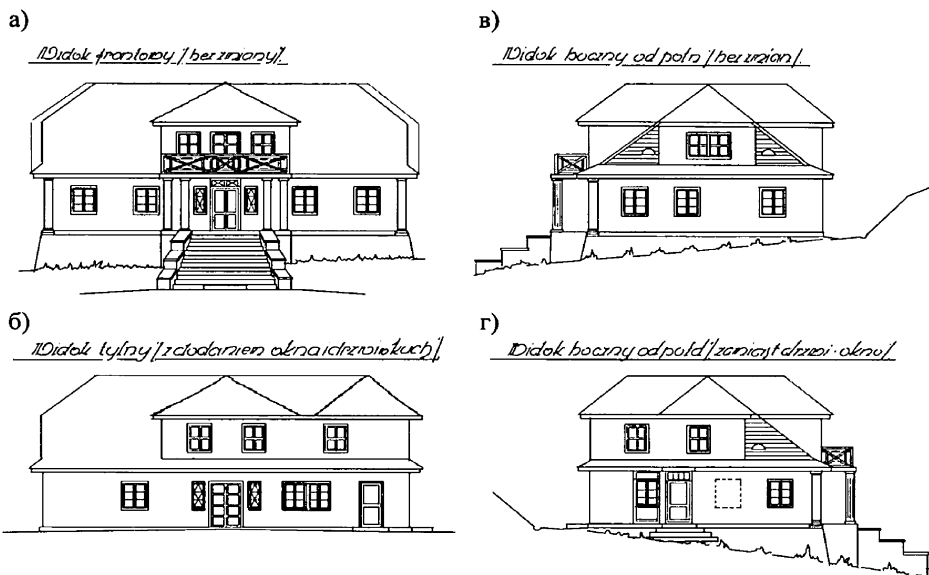

Рис. 6. Житловий будинок у пров. Стрімкому в Кременці. Проект ремонту. Инж. А.Столяров. 1938 р.

Графічне опрацювання автора за матеріалами ДАТО. [13]:

а) головний фасад; б) дворовий фасад; в) фасад бічний (північний); г) фасад бічний (південний)

який зорієнтований також і на тильну частину будівлі (Рис. 6, б). Терасу ганку оздоблено огороженням, яке виконане у традиціях місцевого будівництва¹¹. По обидві сторони від парадного входу розміщено пари вікон. Кути зовнішніх стін оздоблено пілястрами, що збагачують пластику фасадів.

Бічні фасади мають спрощене вирішення та дещо різняться між собою (Рис. 6в, 6г). Будівлю «дворик» накрито масивним напіввальмовим дахом. Частково зрізані торцеві схили формують фронти, що слугують зовнішніми стінами для приміщень мансардного поверху. У північно-західній частині будинку фронтон об'єднано із мезонином дворового фасаду.

Планувальна структура будинку передбачала розміщення на різних поверхах окремих квартир, що було досить поширеною схемою у житлових будинках Кременця. Анфіладна схема розташування приміщень першого поверху засвідчує стилістичну прив'язку об'єкта до традицій польської міщанської архітектури. Навпроти головного входу, із приміщення, суміжного із кухнею, передбачено вихід до «заднього» двору. Окремий господарський вихід зроблено із комори поруч з кухнею (Рис. 7а).

До верхнього поверху будівлі веде сходова клітка із окремим входом зі сторони південно-західного (бічного) фасаду. Із найбільшої житлової кімнати передбачено вихід на терасу, а простір піддашся міг використовуватися для зберігання особистих речей (Рис. 7б).

В результаті опрацювання архівних документів, що зберігаються у Державному архіві Тернопільської області, виявлено «Проект ремонту історичного будинку Флоріана Доліви-Добровольського у завул. Бессера, 9¹² у Кременці» (Рис. 5–8)¹³. Проектну частину із зазначеним передбачуваним ремонтним робіт садиби у 1938 р. розроблено одним із інженерів, які працювали в Рівному, а саме Александром Столяровим.

Проектом передбачалося заміна частини конструкційних елементів будівлі та перепланування окремих приміщень з метою удосконалення санітарно-гігієнічних умов (Рис. 7, 8). Зокрема, на першому поверсі, відповідно до позначених на плані елементів, зі сторони двору додавали вікна та вхід до кухні, а на місті комори пропонувалося

¹¹ Opolski Z. Ganki Krzemieńca i Wiśniowca // *Życie Krzemienieckie*, 1933, № 2, s. 73–78.

¹² У XIX — на поч. XX ст. пров. Стрімкий носив назву пров. Бессера (zaulek Bessera). Див.: ДАТО. Ф. 134. Оп. 1. Спр. 1328.

¹³ ДАТО. Ф. 2. Оп. 3. Спр. 1143.

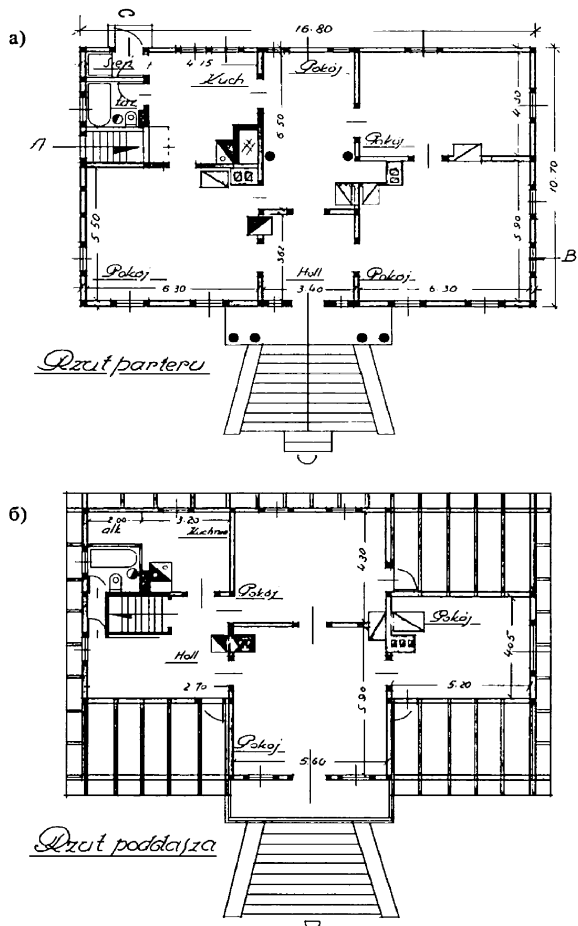

Рис. 7. Житловий будинок у пров. Стрімкому в Кременці.
Проект ремонту. Инж. А.Столяров. 1938 р.

Графічне опрацювання автора за матеріалами ДАТО. [13]: а) план першого поверху; б) план мансардного поверху

розмістити ванну кімнату. Над ванною кімнатою першого рівня відповідно до санітарно-технічних вимог проектувалася ванна для квартири на мансардному поверсі.

Зауважимо значення розробленої А. Столяровим документації як можливого проектного базису. Представленні креслення генерального плану, плану першого та мансардного поверхів, фіксація фасадів, поперечного та поздовжнього розрізів із відо-

браженням конструктивних особливостей будівлі якісно опрацьовані, досконало відтворюючи умови та стан забудови, використані підходи до адаптації історичного об'єкта до вимог нової епохи. Наявність цього документу підтверджує факт особливої уваги зі сторони державних інституцій, зокрема, Волинського управління окружного консерватора, до історичної забудови Кременця¹⁴. Проводилася робота

¹⁴ ДАТО. Ф. 221, Оп. 1, Спр. 2517.

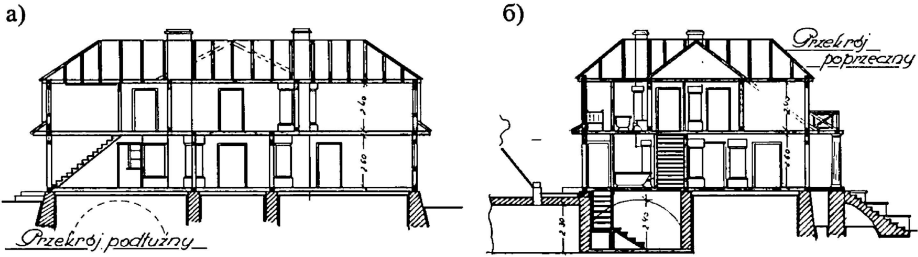

Рис. 8. Житловий будинок у пров. Стрімкому в Кременці. Проект ремонту. Інж. А. Столяров. 1938 р. Графічне опрацювання автора за матеріалами ДАТО. [13]: а) поздовжній перекрій; б) поперечний перекрій.

Рис. 9. Житловий будинок у пров. Стрімкому в Кременці. Сучасний стан. Головний фасад. Фото Ягодки Ю., березень 2020 р.

Рис. 10. Житловий будинок у пров. Стрімкому в Кременці. Сучасний стан. Загальний вигляд. Фото Ягодки Ю., березень 2020 р.

над інвентаризацією і відбором знакових об'єктів, визначенням їхньої архітектурно-мистецької цінності, подальшої інтеграції історичної будівлі у міську тканину, впливу на естетичний вигляд міста¹⁵.

Сучасний вигляд житлової забудови Кременця суттєво змінився внаслідок воєнний руйнувань і впродовж II-ї пол. XX ст. Фізична деградація пам'яток, в тому числі, житлової (садибної) архітектури несе за собою не лише матеріальну втрату, а й безповоротні зміни у сформованому впродовж віків образі міста. «Дворик» у пров. Стрімкому залишився неушкодженим після катаклізмів двох світових воєн, але став руїною впродовж минулих десятиліть, оскільки будівля вже довгий час не експлуатується як житло (Рис. 9, 10). Безсумнівно, садиба є об'єктом культурної спадщини, однак охоронний статус пам'ятки на законодавчому рівні залишається досі невизначеним.

Висновки. Наявний багатий фактографічний та іконографічний матеріал дає змогу відчуті і зрозуміти, що житловий будинок у пров. Стрімкому

в Кременці втілює унікальні місцеві архітектурні традиції. Потреба консервації та реставрації «дворика» як цінного зразка садибної забудови кінця XIX — поч. XX ст. є однозначною. Руйнація історико-архітектурного об'єкта несе за собою не лише матеріальну втрату в культурній спадщині, а й безповоротні зміни в історичному образі міста.

Abstract. The article is devoted to the analysis of morphological and stylistic peculiarities of the formation features of the architectural image of residential development in Kremenets in the late 19th and early 20th centuries on the example of a house in Strimky Lane. A comprehensive study of the architectural and planning evolution of the estate as a unique example of Polish traditionalism in Volyn on the basis of factual and iconographic material is done.

Keywords. Volhynia, Kremenets town, dwelling house, architecture, Polish traditionalism.

¹⁵ ДАТО. Ф. 221, Оп. 1, Спр. 2661.

УДК 72.01

Ольга МИХАЙЛИШИН

ДО ІКОНОГРАФІЧНОЇ
ІСТОРІЇ РЕЗИДЕНЦІЇ
ЄЛО-МАЛИНСЬКИХ-
СОСНОВСЬКИХ-
ДОВГЯЛЛІВ
У НОВОМАЛИНІ
РІВНЕНСЬКОЇ ОБЛАСТІ

Olga MYKHAYLYSHYN

ON THE ICONOGRAPHIC
HISTORY OF
THE RESIDENCE
OF YELO-MALYNSKY-
SOSNOVSKY-
DOVGYALLO
IN NOVOMALYN
OF RIVNE REGION

Анотація. У статті розширено інформацію про іконографію замкового комплексу XIV – початку XX століть у селі Новомалин Рівненської області, уточнено планувальну схему палацового корпусу.

Ключові слова: Новомалин, Волинь, замок, Довгялло, Ян Булгак, фото.

Про історію та архітектурне минуле давнього замку в с. Новомалин неподалік Острога у Рівненській області відомо достатньо багато. Руїни комплексу, розташованого на природному підвищенні, неподалік греблі і ставу, утвореного водами річки Збитенка, впродовж майже ста років нагадують про унікальну шляхетську резиденцію XIV — початку XX століть: до Другої світової війни остаточно сформувалась просторова композиція замку і його архітектурний образ. Цей унікальний архітектурно-містобудівний об'єкт є пам'яткою містобудування та архітектури України національного значення (охоронний номер № 1513)¹.

Детальну інформацію про етапи формування замкового комплексу в Новомалині подає польський дослідник Р. Афтанази у своїй фундаментальній праці «Materiały do dziejów rezydencji»². Численні факти щодо історії колишньої резиденції Єло-Малинських-Сосновських-Довгяллів, на які спирався Р. Афтанази, містяться у багатотомному виданні «Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich»³, «Ilustrowany przewodnik po Wołyniu» авторства М. Орловича⁴, «Zamki i fortece na Wołyniu» — А. Прусевича⁵. Про новомалинський замок йдеться також в публікації 1934 р. волинського консерватора Ю. Дуткевича «Zarys historyczny rozwoju architektury na Wołyniu» у періодичному виданні Товариства волинських техніків «Волинські технічні відомості»⁶.

Зокрема, А. Прусевич коротко окреслює етапи трансформації замку у палацову резиденцію. Замок, закладений наприкінці XIV ст. литовським князем Свидригайлом, був подарований ним своєму слугі Єло-Малинському близько 1430 р. Згодом, у XVI ст., комплекс був перебудований, а вже у XVII ст. тут зведено житловий палац⁷, чим засвідчено характерну для західноєвропейської архітектури тенденцію поступового розширення функцій оборонних комплексів і надання їм репрезентативних рис. Палац, як і замковий комплекс, розбудовувався і перебудовувався у XVIII ст. — під впливом стилю бароко, що підтверджується еле-

¹ Памятники градостроительства и архитектуры Украинской ССР. Иллюстрированный справочник-каталог. В 4-х т. / Редкол. Н. Л. Жариков и др. Киев: Будівельник, 1983. Т. 3. С. 326.

² Aftanazy R. Materiały do dziejów rezydencji. Warszawa, 1988. T. Vа. S. 343–354.

³ Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich. Warszawa: nakł. Wł. Walewskiego, 1886. T. VII. S. 264–265.

⁴ Orłowicz M. Przewodnik ilustrowany po Wołyniu, Łuck: nakł. Wołyńskiego Towarzystwa Krajoznawczego i Opieki nad Zabytkami Przeszłości w Łucku, 1929, 380 s.

⁵ Prusiewicz A. Zamki i fortece na Wołyniu, Łuck, 1922, 10 s.

⁶ Dutkiewicz J. Zarys historyczny rozwoju architektury na Wołyniu // Wołyńskie wiadomości techniczne. Łuck, 1934. N45. S. 4.

⁷ Prusiewicz A. Zamki i..., s. 5.

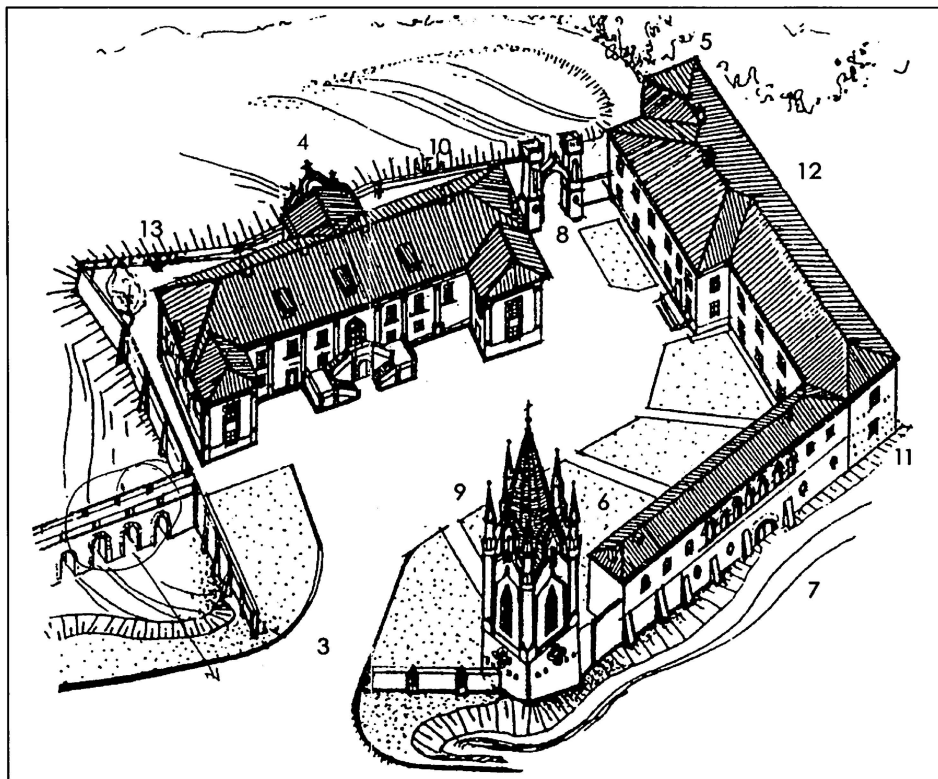

Рис. 2. Авторська графічна реконструкція замкового комплексу в Новомалині (1999 р.) з показом пунктів фотозйомки Я. Булгака

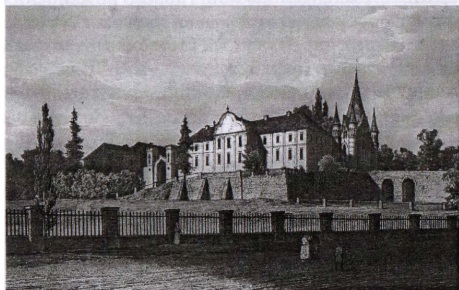

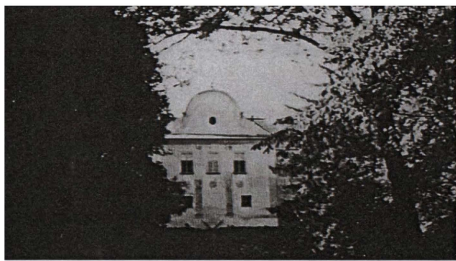
Рис. 1. Замок у Новомалині.
Літографія М. Фаянса за мал. Н. Орди. 1873 р.

ментами декорування паркового фасаду. У XIX ст., в період володіння Новомалином визначним скульптором Т. О. Сосновським, над однією з чотирьох оборонних веж, що збереглися від ренесансного замку, було надбудовано каплицю, архітектура якої сформована під впливом готичної і мавританської традиції. Вплив ідей європейського романтизму очевидний у архітектурі всього комплексу загалом: у неоготичному декорі над порталом головного входу до палацу, стрілчастих арках галереї, що поєднували башту-каплицю з північно-західним корпусом, такого ж абрису віконних і дверних прорізів у будівлі кухні, господарських споруд, ніш на фасаді возовні. Стилiстичну реконструкцію було завершено до кінця XIX ст., коли маєток внаслідок декількох успадкувань у 1892 р. перейшов у власність родини Довгялло⁸.

⁸ Aftanazy R. Materiały do dziejów ... s. 344

*Рис. 3. Вигляд на палац зі сторони в'їзної брами.
Фото Я. Булгака. 1937-1938 рр.*

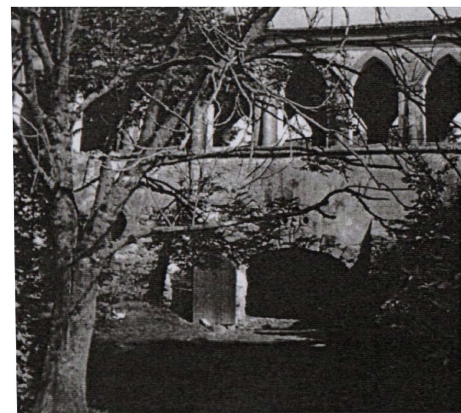
*Рис. 4. Вигляд на південний фасад палацу.
Фото Я. Булгака. 1937-1938 рр.*

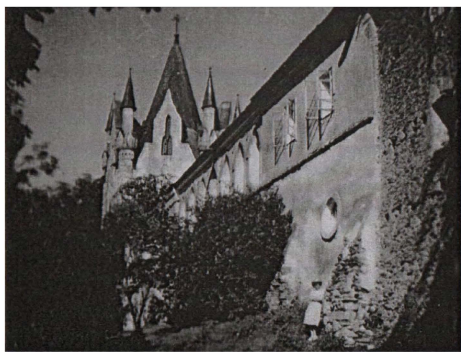
*Рис. 5. Вигляд на південно-західну башту замкового
комплексу. Фото Я. Булгака. 1937-1938 рр.*

*Рис. 6. Вигляд на вхідну арку до замкового парку. Фото
Я. Булгака. 1937-1938 рр.*

*Рис. 7. Аркада північно-західного корпусу замку.
Фото Я. Булгака. 1937-1938 рр.*

*Рис. 8. Вигляд на каплицю від північно-західної башти замку.
Фото Я. Булгака. 1937-1938 рр.*

На цей момент іконографія замкових об'єктів, з якою можна було судити про їх вигляд та архітектурні особливості, обмежувалась літографією Тумановича (XIX ст.), акварелями Наполеона рди, виконаними у 1860–70-х рр., та літографією, о увійшла до «Album widoków historycznych Polski

poświęcony Rodakom»⁹ і була видана у друкарні М. Фаянса у Варшаві у 1873 р.

⁹ Napoleon O. Album widoków historycznych Polski poświęcony Rodakom. Album widoków guberni grodzieńskiej, wileńskiej, mińskiej, kowieńskiej, wołyńskiej, podolskiej i kijowskiej, przedstawiający miejsca historyczne z czasów wojen [...], oraz przedhistoryczne [...] również stare ruiny zamków obronnych i piękne rezydencje świadczące o przeszłości i cywilizacji tego kraju, seria czwarta, Warszawa 1875; plansza 82.

Рис. 9. Вигляд на замковий комплекс з півночі. Фото Я. Булгака. 1937-1938 рр.

Рис. 10. Замкова каплиця зі сторони замкового подвір'я. Фото Я. Булгака. 1937-1938 рр.

Рис. 11. Фрагмент палацового корпусу. Вигляд з південної куртини. Фото Я. Булгака. 1937-1938 рр.

Рис. 12. Фрагмент західного флігеля замку. Фото Я. Булгака. 1937-1938 рр.

Після значних руйнувань будівель резиденції Новомалині у 1917–18 рр. комплекс був відновлений власником — Каролом Довгялло — впродовж 1921–1939 рр. Саме з цього періоду походить найпоширший ряд зображень резиденції. За інформацією, об'язно наданою авторці цього матеріалу сином Довгялло — доктором Андреем Довгялло, у 1937–1938 рр. Новомалин відвідав відомий польський фотограф Ян Булгак¹⁰. Відомо, що Я. Булгак мав намір видати окремий фотоальбом про Новомалинський замок¹¹, і саме для цього зробив значну кількість знімків, які зберігаються в архіві родини Довгялло. Зокрема, було зроблено щонайменше 20 фото, які мають як документальну, так і художню цінність, представляють особливості просторової локації, архітектурно-ландшафтної композиції, взаємного розташування об'єктів забудова комплексу та прилеглої території, окремих будівель.

Частина фотографій авторства Я. Булгака публікувались раніше, зокрема, у названому багатотомнику Р. Афтаназі. Окремі фото, розміщені у монографічному виданні «Новомалин» (2008 р.)¹², а також

Частина фотографій авторства Я. Булгака публікувались раніше, зокрема, у названому багатотомнику Р. Афтаназі. Окремі фото, розміщені у монографічному виданні «Новомалин» (2008 р.)¹², а також

Яна Булгака вважають «батьком польської фотографії». У міжвоєнний період виконав тисячі фотографій багатьох міст і менших населених пунктів Польщі, які увійшли до 158 альбомів під назвою «Polska w obrazach fotograficznych Jana Bulhaka». Був прихильником так званої «домашньої фотографії» («fotografii ojczystej»), яка акцентувала національність і польськість [джерело: <https://culture.pl/pl/tworca/jan-bulhak>]

¹¹ Інформація з листа п. А. Довгялло до О. Михайлишин, 04 січня 2002 р. Архів авторки.

¹² Новомалин у просторі і часі. краєзнавче дослідження волинського села: монографія / за ред. М. М. Лаврук, А. М. Мельника. Харків Чайка, 2015. 744 с.

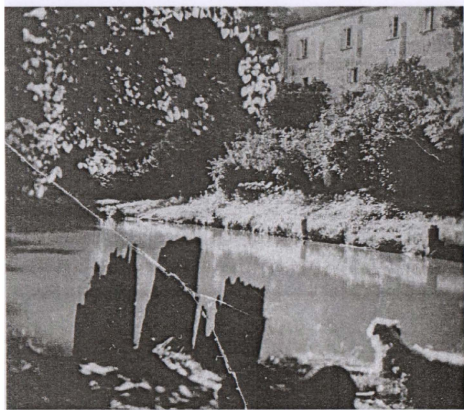

Рис. 13. Залишки південного оборонного рову.
Фото Я. Булгака. 1937-1938 рр.

Рис. 14. Стайня і возовня поблизу замку. XVIII ст
Фото Я. Булгака. 1937-1938 рр.

Рис. 15. Дружина власника Новомалина К. Довгялло – графиня Софія Довгялло (Потулицька) верхи на коні на тлі галереї північно-західного корпусу. Фото Я. Булгака. 1937-1938 рр

на сторінках книги В. Войтовича «Томаш Оскар Сосновський. Скульптура класицизму» (2015 р.), ілюструють середовищний і архітектурний контекст повсякденного життя і діяльності власників маєтку¹³.

Проте, для фахового аналізу та потенційної архітектурної реновації (насамперед, на першому етапі виконання об'ємної моделі) визначальною є точність відтворення структури історико-архітектурної пам'ятки. Комплексна інформація — графічна гіпотетична реконструкція Новомалинської резиденції, виконана авторкою наприкінці 1990-х рр., та фото Я. Булгака із зазначенням, завдяки спогадам А. Довгялло, пунктів зйомки — у перспективі дасть змогу виконати таке завдання найточніше.

Привертають увагу і не публіковані раніше фото дружини власника маєтку — Софії Довгялло — верхи. Як відомо, у Новомалині провадилась широка господарська діяльність, у тому числі, вирощували коней для кавалерії польської армії¹⁴.

Доповнюють міжвоєнну іконографію замку декілька негативів на склі з колекції Державного архіву Волинської області¹⁵. Зокрема, об'єктами фотофіксації, виконаними у 1933–1936 рр. (за датуванням архіву), були будівлі замкового комплексу, а також розташовані поруч господарські будівлі (стайні та кузня).

На жаль, міжвоєнні фото замкового комплексу у Новомалині стали останніми, де резиденція зафіксована у найкращий для себе період. У вересні 1939 р. в село прийшла червона армія, майно власників було експропрійоване і розграбоване, а в палаці оселились військові.

Замок залишався опорним пунктом радянського гарнізону до кінця червня 1941 р., коли в Новомалині з'явилися німецькі війська. У колишньому маєтку родини Довгяллів розташували «штатштут» — державний маєток, що забезпечував німецьку армію продовольством¹⁶.

За декілька років, у відповідь на примусову міграцію мешканців Новомалина до Німеччини та з метою недопущення збору німцями урожаю, було завершено історію новомалинської резиденції: 17 травня 1943 р. боївкою УПА було спалено замкову каплицю і здійснена перша спроба підпалу палацу. За декілька днів, 8 червня, будівля зникла у полум'ї назавжди¹⁷.

У 1994 р. фахівцями інституту «Укрзахідпроектреставрація» на основі збережених елементів

¹³ Войтович В. Томаш Оскар Сосновський. Скульптура класицизму. Рівне: В. Войтович [вид.], 2015. 299 с.

¹⁴ Новомалин у просторі. , с. 388.

¹⁵ Збірка фотодокументів і негативів ДАВО Інв. № 231, 234, 235, 238, 239, 240, 243

¹⁶ Новомалин у просторі..., с. 412

¹⁷ Руй О. Виписки з щоденника острожанина (4.V 1943 – 4.I.1944 р.) // Острозький краєзнавчий збірник. Острог, 2004. Вип 1 С. 29

Рис. 16. Фрагмент інтер'єру замкової каплиці. Другий ярус.
Фото Я. Булгака. 1937-1938 рр

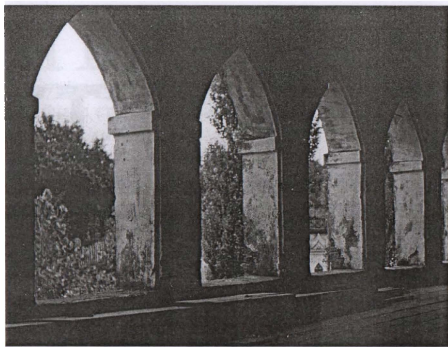

Рис. 17. Вигляд з галереї північно-західного корпусу на дорогу.
У правому куті – фрагмент фасаду кузні.
Фото Я. Булгака. 1937-1938 рр.

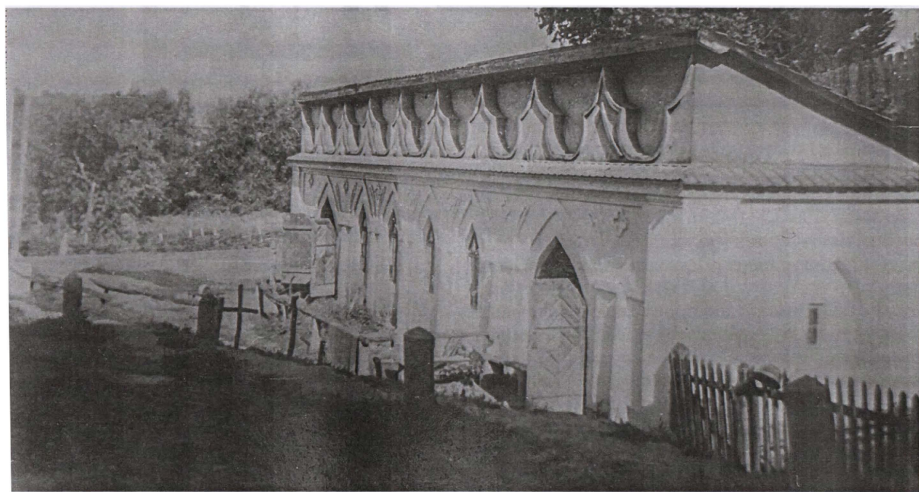

Рис. 18. Кузня Фото 1936 р.
(з колекції Державного архіву Волинської області)

фундаментів і підвальних приміщень була виконана графічна реконструкція планів новомалинського палацу. Проте, у зв'язку з відсутністю на той період преткних, ранніх обмірних чи будь-яких інших документів стосовно планувальної структури, пропонується варіант, близький до палаців доби бароко з анфіладним двостороннім/круговим розташуванням приміщень, неточно відображав планувальну схему будівлі. Поправки, внесені А. Довгялло, демонструють ускладнення плану, особливо

2-го поверху, де з'являються елементи коридорної системи, що є свідченням пристосування будинку для повсякденного життя мешканців у 1920–30-х рр.

До сьогодні від унікального архітектурного комплексу збереглись лише фрагменти оборонних укріплень, рештки стін палацу та мури каплиці, що загалом не дає надії на відновлення колишньої резиденції. Але наявна іконографія може стати основою для створення віртуальної або реальної демонстраційної моделі Новомалинського замку

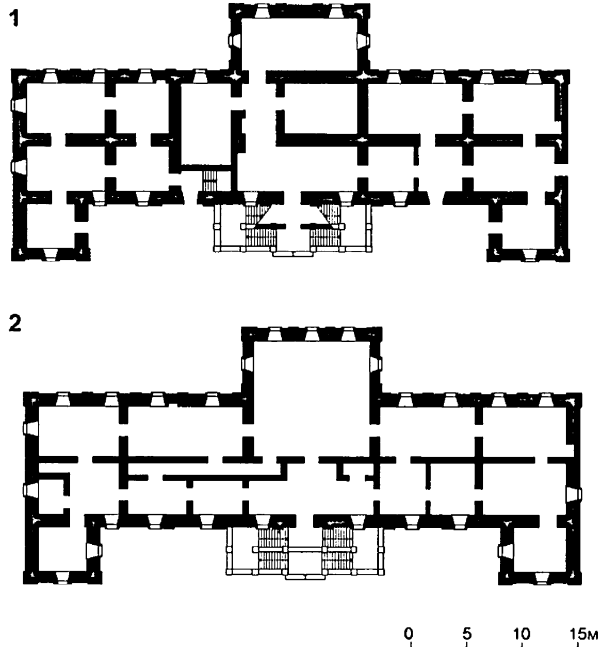

Рис. 19. План 1-го та 2-го поверхів палацу у Новомалинському замку. Графічна реконструкція О. Михайлишин за матеріалами інституту «Укрзахідпроектреставрація» та спогадами А. Довгялло. 2020 р.

W roku 1937 lub 1938 fotografie Nowomalina robił artysta fotografik Jan Bułhak, wykonał między innymi album miasta Włtna (Вильнюс) i miał wykonać album Nowomalina, ale nie wiem, czy do tego doszło. Jeszcze sprawdzić w naszej Bibliotece Narodowej, to może też być w Bibliotece Państwowej w Wilnie.

Рис. 20. Фрагмент листа п. Анджея Довгялло до О. Михайлишин (від 04.01.2002 р.) зі згадкою про візит Я. Булгака до Новомалина і намір видати фотоальбом. З архіву О. Михайлишин

для збереження пам'яті про архітектуру замків історичної Волині і тих, хто були причетними до їх створення; а цей матеріал — знаком щирої вдячності авторки шановній родині проф. Ельжбети Мицельської-Довгялло та докт. Анджея Довгялло за людяність, добро і допомогу.

Abstract The article expands the information about the iconography of the castle complex of the 14th — early 20th centuries in the village of Novomalin, Rivne region, as well as clarifies the planning scheme of the palace building.

Keywords: Novomalin, Volyn, castle, Dovgyallo, Jan Bulhak, photo

УДК 72.01

Віктор ЛУЦ,
Ольга МИХАЙЛИШИН

«ПЛАН МІСТА РІВНОГО. ЯКИМ ВІН БУДЕ...»

Viktor LUTS
Olga MYKHAYLYSHYN

«PLAN OF THE CITY OF RIVNE. WHAT WILL IT BE LIKE ...»

Анотація. У матеріалі проаналізовано ескіз архітектурної концепції забудови вулиці Соборної у місті Рівне (межа 1940–50-х рр.) як складової архітектурно-стилістичної трансформації міського середовища.

Ключові слова: архітектура, стилістичні трансформації, Рівне, Україна 1940-х - початок 1950-х рр.

«План г. Ровно. Каким он будет» — такой росийськомовний напис розміщений на звороті нещодавно віднайденого В. Луцем унікального документа — креслення забудови північної сторони вулиці Соборної у місті Рівне.

Документ складається з 4-х кальок. Записи про походження та передачу його до Рівненського обласного краєзнавчого музею відсутні. На документі немає музейних інвентарних номерів. Тому цей важливий для історії розвитку міста Рівного артефакт тривалий залишався поза увагою дослідників.

Можемо лише припустити, що цей документ належав відомому рівненському архітектору Борису Андрееву. Саме він був автором проекту поданого на кресленні житлового будинку № 262, на першому поверсі якого був розміщений гастроном «Рівне».

Тема формування забудови міста Рівного одразу після закінчення Другої світової війни вже порушувалась нами на сторінках «Архітектурної спадщини Волині»¹. Проте нововиявлені іконографічні матеріали доповнюють масив інформації про стратегію творення образу Рівного в умовах радянської України і заслуговують на окремий розгляд.

Нагадаємо, що у 1945 р. була створена перша повоєнна генеральна схема планування міста, реалізаційна фаза якої мала тривати по 1953 р. Значна увага фахівців інституту «Гіпроград» (м.Київ) була зосереджена на реконструкції центральної частини: історична забудова зазнала значних руйнувань під час Другої світової війни, і на місті невеликих одно- та двоповерхових кам'яниць мали з'явитись нові будівлі. Планувалось суттєво змінити характер забудови і планувально-композиційну структуру головних міських просторів, насамперед, сучасної вулиці Соборної (у середині 1940-х рр. — вул. Сталіна). Зокрема, на ділянці від вулиці Млинівської до річки Устя було передбачене її розширення до 30 м у південному напрямку, розроблялась ідея будівництва нового мосту для організації перетину цієї магістралі і лінії залізниці у різних рівнях². У пояснювальній записці до генеральної схеми планування йшлося також і про формування системи двох нових міських площ: «центральної» — перед майбутнім «Палацом Рад» і театральної — розташованої ближче до історичного центру міста.

Зауважимо, що таке рішення було засвідчене у протоколі наради при Ровенському обкомі КП(б)У, яка відбулась 24 травня 1945 р., і яке, фактично,

¹ Михайлишин О. Архітектурно-просторовий розвиток міста Рівне у 1950–70-х роках // АСВ.Рівне, 2016. Вип. 5. С. 52–66.

² Державний архів Рівненської області (ДАРО), Ф. Р-1934. Оп. 3. Спр.122. Арк. 83в. Схема генерального плану м. Ровно. 1945 р. Пояснювальна записка; ДАРО. Ф. Р-1934. Оп.3. Спр. 124. Арк. 60зв Генеральний проект планування м. Ровно. 1955 р. Текстова частина.

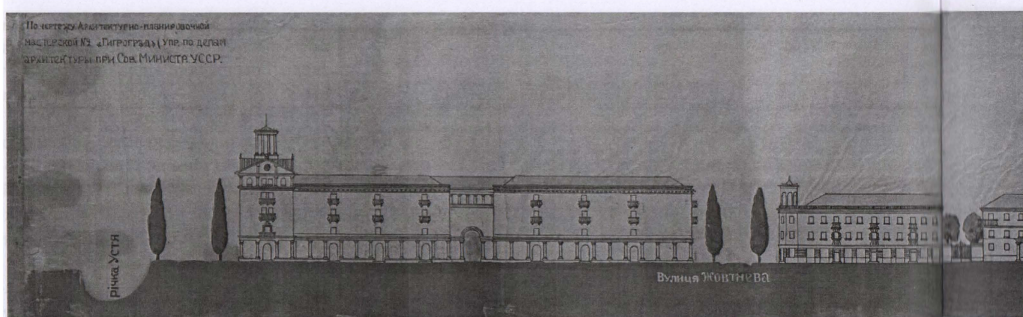

Рис. 1 Креслення №1. Проект забудови північної сторони вулиці Сталіна (сучасна Соборна) від р Усті до будинку №192. РОКМ

Рис. 2. Гастроном «Ровно» (вул. Сталіна (сучасна Соборна), 262. Фото 1952 р. з архіву Б. Андрєєва. РОКМ

стало офіційним підтвердженням «правильності» обраної стратегії. У документі йшлося про формування планувального центру міста як єдиного архітектурного ансамблю зі створенням партерної зелені між проєктованими будівлями театру і «Будинку Рад»³. На засіданні вченої ради Українського державного інституту «Гіпроград» від 18 травня 1946 р. зазначалось, що тогочасну вулицю Сталіна

слід трактувати як головну міську магістраль і наголошувалось на необхідності «надати їй відповідний архітектурний вираз в плані»⁴.

Згадані вище ескізи забудови правої (північної) частини сучасної вулиці Соборної засвідчують намір сформувати цілісний парадний архітектурний ансамбль фронту забудови вулиці⁵ і можуть бути

³ ДАРО Ф Р-1934 Оп 3 Спр 122. Арк. 29. Схема генерального плану. . 1945 р

⁴ ДАРО. Ф. Р-1934 Оп 3 Спр. 122. Арк. 28. Схема генерального плану 1945 р

⁵ Зберігаються у фондах Рівненського обласного краєзнавчого музею.

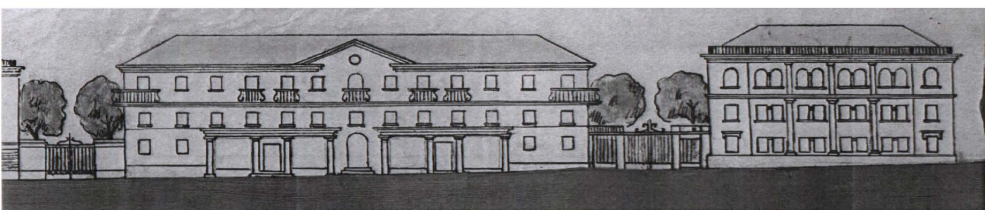
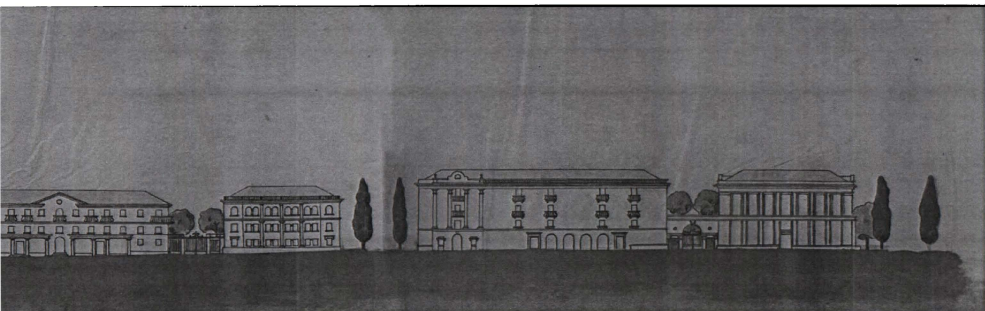

Рис. 3. Креслення №1. Будинки 260 і 192 на проєкті забудови північної сторони вулиці Сталіна (сучасна Соборна). Фрагмент.

Рис. 4. Будинок по вул. Соборній, 260. Фото В. Луца. 2020 р.

давані 1950–53 рр. Будівлі утворювали своєрідну «архітектурну ширму», елементи якої об'єднані як масштабно, так і стилістично, демонструють вплив архітектури «сталінського неокласицизму». Автори ескізу дотримувались норми, зафіксованої у пояснювальному записі: житлові і громадські будівлі мали три або чотири поверхи; їх висотність залежала від містобудівної ролі у просторовій структурі міста.

Так, крайнім західним об'єктом, зображенням на розгортці вулиці Соборної, є чотириповерховий житловий будинок з масивною вежею, зорієнтованою в сторону річки Устя. Цей об'єкт пропонували збудувати на місці міської ринкової площі. Поруч з ним зображені три триповерхові будинки, які

Рис. 5. Будинок по вул Соборній, 192 Фото В Луца 2020 р

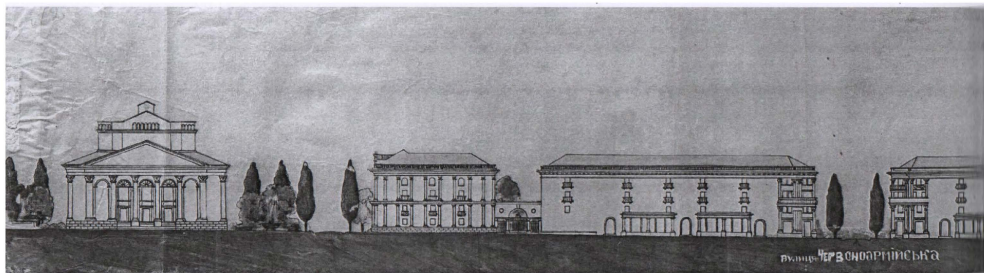

Рис. 6. Креслення №2. Забудова північної сторони вулиці Сталіна (сучасна Соборна) від театру до Палацу (будинку) Рад. РОКМ

Рис. 7. І. Кузнецов. Рівне будеться. Роботи на будівельному майданчику майбутнього драмтеатру. 1955 р. РОКМ

Рис. 8. Будинок по вул. Соборній, 108 Фото В Луца 2020 р

сьогодні формують лінію забудови вулиці: житловий будинок з вбудованими приміщеннями торговельного закладу (колишній гастроном «Рівне») авторства арх. Б. Андреева (вул. Соборна, 262), а також будинки № 260 та № 192. Цікаво, що усі ці об'єкти мали поєднуватись брамами з масивними воротами, які відділяли б дворовий простір від вуличного.

Продовжували комплекс периметральної забудови наступні два житлові будинки, об'єднані, як і попередні, оригінальною мурованою брамою, що стилістично і морфологічно наслідувала палладіанську аркаду Базиліки у Віченці (Італія) другої половини XVI ст. Фактично, ці об'єкти мали стати частиною ансамблю театральної площі, який планувалось збудувати до початку 1950-х рр. На схід від зображеного на розгортці будинку театру розташовувались ще два будинки, зблокованих за допомогою аналогічної арки. Один з них реалізували як чотириповерховий корпус готелю «Рівне».

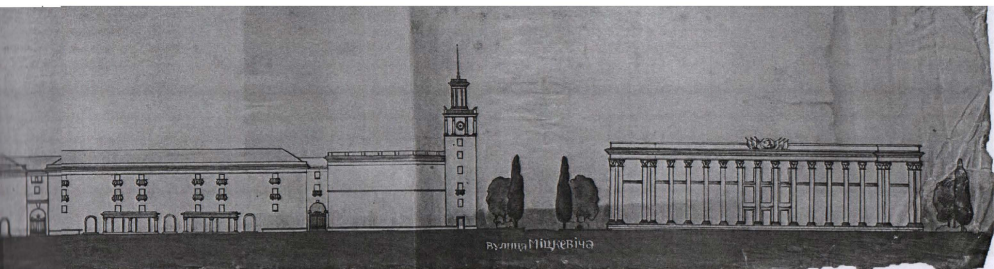

Рис. 9. Будинок по вул. Соборній, 98. Фото В. Луца. 2020 р.

Рис. 10. Будинок по вул. Соборній, 96. Фото В. Луца. 2020 р.

На межі 1940–50-х рр. збережені двоповерхові муровані будинки №№ 108, 102, 98, 96, 94, збудовані на межі XIX–XX ст., мав замінити комплекс з трьох чотириповерхових будівель, який завершувала висока башта з бельведером, шпилем і годинником на верхньому ярусі. Вертикальна домінанта маркувала ще один новий міський простір — адміністративну площу, на головній осі якої розташовувався Палац (Будинок) Рад. Схематично представлений головний фасад дає уявлення про архітектурне вирішення будівлі: помпезний портик коринфського/складного ордеру фланкують ризаліти декоровані такими ж портиками зі спарених колон. Будівлю увінчує ма-

Рис. 11. Будинок по вул. Соборній, 94. Поряд розпочато будівництво багатопверхівки. Кінець 1960-х — початок 1970-х рр. РОКМ

сивний профільований карниз зі встановленим на ньому декоративною композицією з елементів радянської символіки.

Вцілілий під час війни будинок поштамту (розташований на східній стороні адміністративної площі, вул. Соборна, 56) підлягав частковій реконструкції: сухість та лаконічність конструктивістського образу мали бути пом'якшені та збагачені неокласичними деталями (циліндричні стовпи декорувалися капітелями і базами). А на місці прилеглих житлових

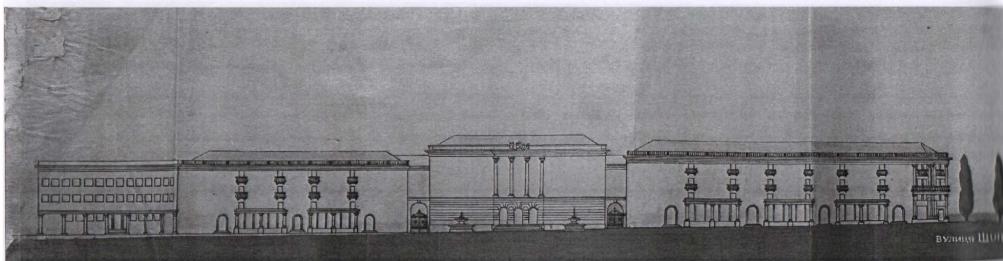

Рис. 12. Креслення №3. Проект забудови північної сторони вулиці Сталіна (сучасна Соборна) від поштамту до вул. Пушкіна. РОКМ

Рис. 13. Креслення №4. Проект забудови північної сторони вул. Сталіна (сучасна Соборна) до «Гробника». РОКМ

Рис. 14. Поштамт Вул. Сталіна, 56 (сучасна Соборна) Фото початку 1950-х рр РОКМ

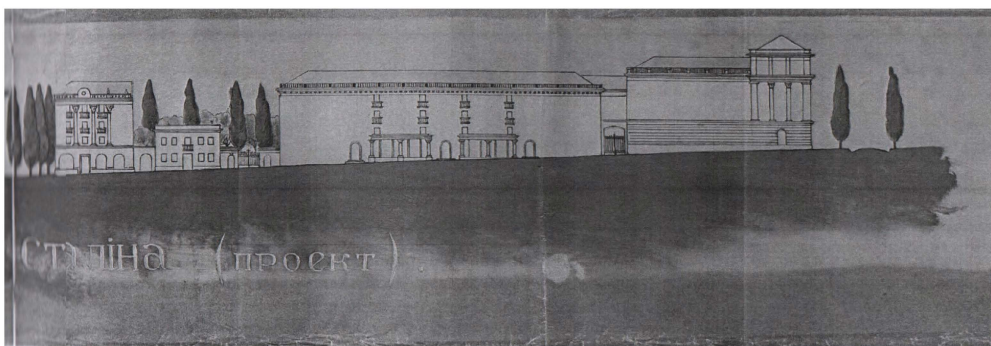
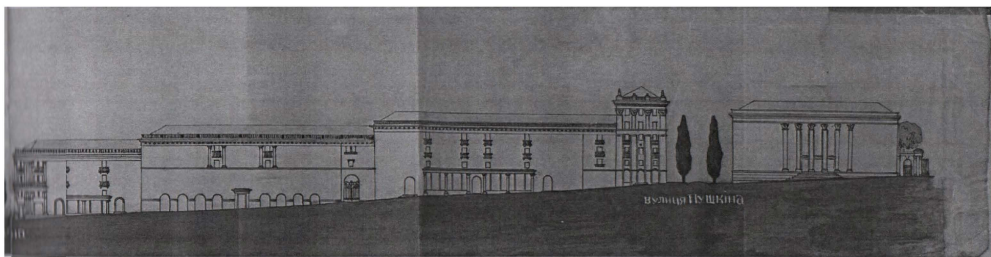

Рис. 15. Будинок коло поштамту знесений під час будівництва площі Леніна (тепер Майдан Незалежності). 1960-ті рр. РОКМ

Рис. 16. Вулиця Сталіна (Сучасна Соборна) напередодні перебудови. Початок 1950-х рр. РОКМ

будинків та міського магістрату було заплановане розташування блоку будівель (на всю ширину кварталу, до вулиці Шопена), які утворювали напів курдонер, оформлений симетрично встановленими чашами фонтанів. На головній осі передбачалося будівництво громадської будівлі (призначення не встановлено): акцентом брили є ризаліт з чотириколонним портиком коринфського/складного ордеру, встановлений на масивному п'єдесталі рустованого першого поверху.

Креслення розгортки свідчить про намір продовжити ансамбль забудови до сучасного Покровського собору: на відрізку від вул. Шопена до вул. Пушкіна і далі, у східному напрямку, планувалося збудувати ряд три-, чотириповерхових будівель, декорованих ордерними елементами⁶. Таким чином створювалася вулиця-коридор — характерний містобудівний прийом середини ХХ ст. у радянських містах. Пропонувалося сформувати ще одну локальну площу за адміністративною будівлею, що нагадувала давньоримський храм з шестиколонним портиком тосканського ордеру. Посадка будівель на складному рельєфі вулиці Соборної підкреслювала єдність задуму, динаміку і монументальність загальної композиції забудови, ритм якої створювали декількаярусні башти-бельведери у вузлових точках міського середовища.

Ідея композиційних, стилістичних і морфологічних новацій у формуванні образу головної ву-

лиці нового «радянського» Рівного, візуалізована у кресленні-розгортці, стала безпрецедентною за розмахом. Але підходи до розвитку і реалізації цього задуму у наступне десятиліття були суттєво відкориговані. Вже у генеральному проєкті планування міста 1955 р. йшлося лише про завершення формування ансамблю театральної площі і будівництво окремих громадських будівель, необхідних для міста⁷. У результаті оцінки фізичного стану збережених будівель вздовж вулиці Соборної було вирішено забудовувати лише вільні ділянки; знос капітальних мурованих було визнано економічно не виправданим⁸. Заміна забудови мала відбуватися поступово. Із зміною стилістичного спрямування радянської архітектури після прийняття Постанови ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР «Про усунення надлишків у проєктуванні і будівництві» (4 листопада 1955 р.) втілення задекларованих у другій половині 1950-х рр. архітектурних намірів реконструкції головної вулиці Рівного стало неможливим.

Abstract. The text analyzes the sketch of the architectural concept of the construction of Soborna Street in the city of Rivne (border of the 1940-50s) as a component of the architectural and stylistic transformation of the urban environment.

Keywords. architecture, stylistic transformation, Rivne, Ukraine 1940s-early 1950s.

⁶ З числа планованих житлових будинків були споруджені лише два, розташовані сьогодні за адресами вул. Соборна, №№ 14 та 14а

⁷ ДАРО. Ф. Р-1934. Оп.3 Спр. 124. Арк. 58зв. 61 зв Генеральний проєкт планування ... 1955 р.

⁸ ДАРО Ф Р-1934 Оп 3 Спр 124. Арк. 60. Генеральний проєкт планування 1955 р

УДК 72.01

Микола ПАСІЧНИК

КОСТЕЛ СВЯТОГО АНТОНІЯ В РІВНОМУ: НЕВІДОМА ІДЕЯ СОВЕТИЗАЦІЇ ОБРАЗУ

Mykola PASICHNYK

ROMAN-CATHOLIC CHURCH OF SAINT ANTHONY IN RIVNE: THE UNKNOWN IDEA OF «SOVIETIZATION» OF THE IMAGE

Анотація. У повідомленні проаналізовано невідомий ескіз реконструкції костелу Святого Антонія в Рівному.

Ключові слова: Рівне, костел, архітектура, меморіал, реконструкція, проєкт.

Костел Святого Антонія в Рівному є найдавнішим римо-католицьким храмом міста. Збудований на межі XIX–XX століть у надвіслянському стилі за проєктом польського архітектора К. Войцеховського, храм зазнав значних перебудов в радянський період. Радикальне втручання в його архітектурний образ після Другої світової війни відбулось двічі — наприкінці 1950-х–1960-х рр. та у 1980-х, коли будівлю реконструювали для потреб філармонії.

Зокрема, на першому етапі демонтаж веж і стрімких наметових дахів — шпилів — призвів не тільки до повної втрати виразного силуету самого храму, але й міста, з якого зникла впізнавана домінанта. Згодом була здійснена перебудова фасадів: замуrowані стрілчасті вікна, вхідні портали, ніші, частково демонтований трикутний фронтон по головній осі, заштукатурені аркатурні фризи, ступінчасті контрфорси перебудовані на пілони. На рівні нижнього ярусу був влаштований консольний дах-навіс на ширину усієї будівлі. У такому вигляді з 1966 р. будівля була пристосована під кінотеатр «Глобус», в якому демонстрували документальні та науково-популярні фільми.

Нова функція так і не стала органічною: поспіхом реконструйований костел-кінотеатр не мав великої популярності як глядацька будівля.

Зважаючи на те, що атеїстична доктрина залишалась однією з провідних в комуністичній ідеології, а «патріотичне виховання» було головним інструментом формування «радянської людини», нівеляція первинного образу історичних будівель нерідко відбувалась у декілька етапів.

Так могло статись і з костелом Св. Антонія. У 1975 р. архітектор Г. Ломако, який працював у проєктному інституті «Проектреставрація» у Рівному, запропонував на розгляд першого секретаря міського комітету комуністичної партії Е. Антоненка ескізи подальшої реконструкції колишнього храму. На виконаних від руки «перспективах» — графічні пропозиції функціонального і образного «оновлення» того, що залишилось від костелу. Головний фасад мав бути перетворений на монументальний пілон. Експресії надавали густо розташовані вертикальні тяги, на яких кріпилась п'ятикутна зірка. Бічні площини фронтальної стіни підкреслювали загальну симетрію і відділялись від центральної частини стилізованими контрфорсами. Об'ємний блок колишнього нартeksu костелу, як і його вівтарна частина, «відсікались» від основної брили стінами, які було запропоновано декорувати орнаментами. «Найсміливішою» видається пропозиція встановити на будівлі зменшену копію Матері-батьківщини, що була композиційним ядром пам'ятника-ансамблю «Героям Сталінградської битви» у Волгограді (Росія). Невід'ємним елементом майбутнього меморіалу

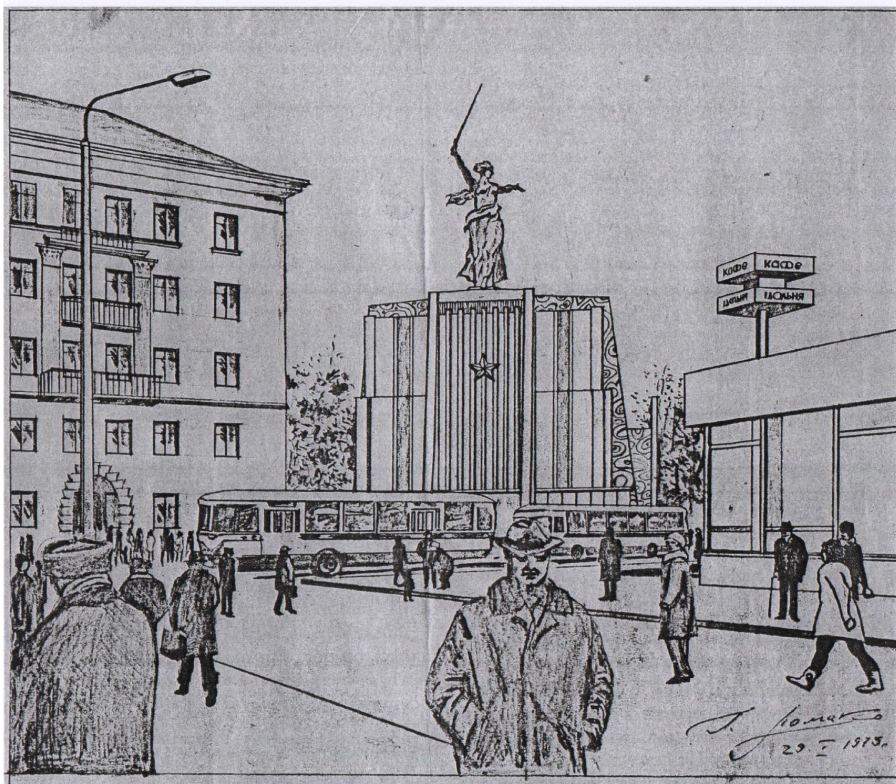

Рис. 1. Нереалізований проєкт реконструкції костелу Св. Антонія під меморіал бойової і партизанської слави Рівненщини. Архітектор Г. Ломако. 1975 р

партизанської слави, який у такий спосіб пропонував створити архітектор Г. Ломако, мали стати стилізовані приспущені прапори-тумби, розташовані по обох боках будівлі.

Однак, цей ескіз навіть у середині 1970-х рр. був сприйнятий керівництвом міста як недолуга ідея. Малюнок був переданий тогочасному головному архітектору Рівного Володимиру Дралю для роз'яснення автору неможливості її реалізації. Розмови не відбулось, а ескіз зберігся дотепер у моєму особистому архіві.

Abstract. The message analyzes an unknown sketch of the reconstruction of St. Anthony's Roman-Catholic Church in Rivne.

Keywords. Rivne, Roman-Catholic church, architecture, memorial, reconstruction, project.

Рис. 2. Нереалізований проєкт реконструкції костелу Св. Антонія під меморіал бойової і партизанської слави Рівненщини. Архітектор Г. Ломако. 1975 р.

УДК 72.01

Ольга МИХАЙЛИШИН,
Юлія ЯГОДКА

АРХІТЕКТУРНА КОНЦЕПЦІЯ ФОРМУВАННЯ ІНТЕР'ЄРУ ТРОННОЇ ЗАЛИ В ЗАМКУ ОСТРОЗЬКИХ- ЛЮБОМИРСЬКИХ В ДУБНО

Olga MYKHAYLYSHYN,
Yuliia YAHODKA

ARCHITECTURAL CONCEPT OF DESIGN OF THE THRONE HALL INTERIOR IN THE OSTROZHSKY- LUBOMYRSKY CASTLE IN DUBNO

Анотація. У публікації охарактеризовано концепцію формування інтер'єру Тронної зали в замку Острозьких-Любомирських у Дубно.

Ключові слова. Інтер'єр, архітектура, замок, Тронна зала, Дубно, Україна.

5 листопада 2020 р. після ремонту була відкрита Тронна зала в надбрамному корпусі замку Острозьких-Любомирських у Дубно.

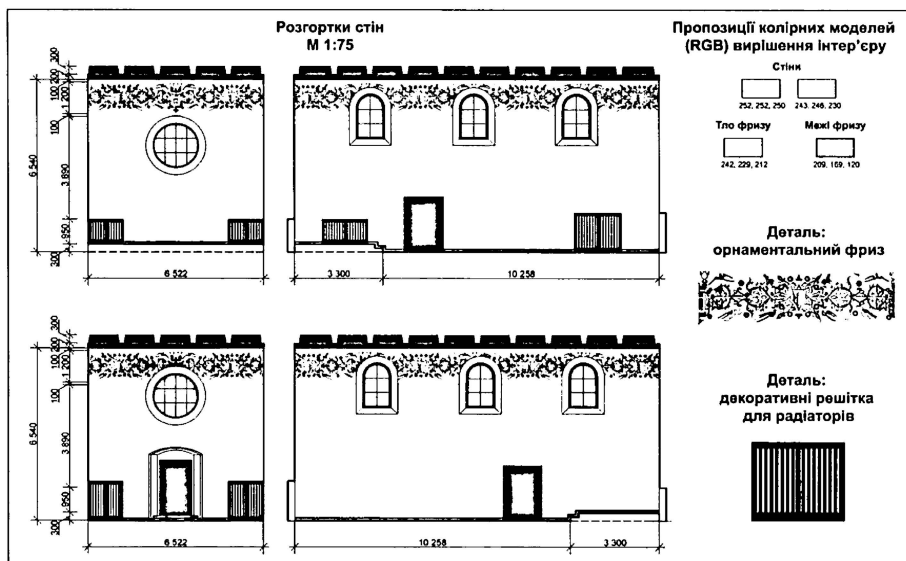
Як відомо, надбрамний корпус є найдавнішим у складі замкового комплексу і датується кінцем XV ст. Нинішнього свого вигляду набув наприкінці 1930-х рр. за часів Другої Речі Посполитої в результаті комплексної реконструкції (відбудови), здійсненої польськими фахівцями¹. Як свідчать збережені документи, у той період визначення варіанту відновлення цього об'єкту стало предметом дискусії, що призвело до демонтажу частини вже реконструйованого завершення будинку. Актуальний образ — з масивними аттиками над найвищою частиною і бічними крилами — ймовірно, розглядався як стилістична алюзія, що мала засвідчити зв'язок з ренесансною архітектурою Речі Посполитої XVI століття і, відповідно, попереднім періодом спільної історії Волині і Великої Польщі.

Наразі невідомо, яку функцію було передбачено у 1930-ті рр. для найбільшого і найвищого приміщення на третьому ярусі корпусу, сьогодні — Тронної зали. Проте, виконана в процесі тогочасної реконструкції і збережена до сьогодні дерев'яна кесонована стеля може свідчити про планований парадний/представницький характер цього приміщення.

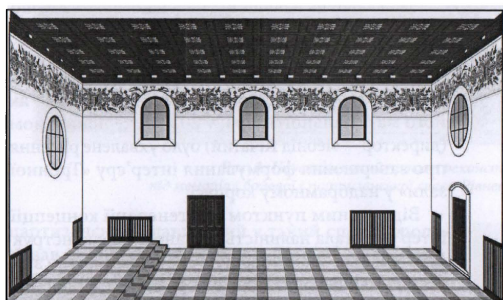
Зважаючи на наявність унікальної архітектурно-містобудівної спадщини і високу туристичну привабливість Дубна, активне нарощування потенціалу Державного історико-культурного заповідника м. Дубно та замку Острозьких-Любомирських — як його матеріального ядра, у 2018 р. керівництвом (директор — Леонід Кічатий) було ухвалене рішення про завершення формування інтер'єру «Тронної зали» у надбрамному корпусі.

Відправним пунктом для генерації концепції інтер'єру стала наявність згаданої вище конструкції стелі, яка мала зберегти своє домінуюче значення — як декоративного елементу і символічне звучання — як елементу приміщень особливого церемоніального призначення. З врахуванням датування будівлі та соціально-політичного статусу власників князів Василя, Костянтина та Януша Острозьких, які розбудовували та модернізували замок впродовж XV — поч. XVII ст., авторами концепції і проекту — доктором архітектури Ольгою Михайлишин та магістром архітектури Юлією Ягодкою — було запропоновано використати метод стилістичної аналогії. Відповідно до цього методу, в інтер'єр введені елементи архітектурного декорування, характерні для подібних приміщень і періоду

¹ Михайлишин О. Невідомі проекти відбудови замку Острозьких-Любомирських в Дубно (1920–30-ті роки) // Архітектурна спадщина Волині. Вип. 3 Рівне, 2012. С. 177–190

Рис. 1. Проект інтер'єру Тронної зали в замку Острозьких-Любомирських в Дубно.
Розгортка стін. Арх. Ю. Ягодка. Консультант д. арх. О. Михайлишин

Рис. 2. Перспектива інтер'єру Тронної зали
в замку Острозьких-Любомирських в Дубно.
Арх. Ю. Ягодка. Консультант д. арх. О. Михайлишин

Рис. 3. Фрагмент інтер'єру Тронної зали до початку
ремонтних робіт Фото Ю. Ягодки 2019 р

Рис. 3. Інтер'єр Тронної зали після завершення ремонтних робіт. Фото В. Луца. 2020 р.

Рис. 4. Інтер'єр Тронної зали після завершення ремонтних робіт. Фото В. Луца. 2020 р.

Рис. 5. Інтер'єр Тронної зали після завершення ремонтних робіт. Фото В. Луца. 2020 р.

Рис. 6. Фрагмент стелі Тронної зали. Фото В. Луца. 2020 р

в замкових комплексах Речі Посполитої. Зокрема, прототипами послужили: інтер'єри парадних кімнат Королівського замку на Вавелі (Краків, Польща) середини XVI ст.², зали замку в Шидловці (перша третина XVI ст.), зали-ідальні замку в Шамотулах (Польща), реконструйованого в ренесансному стилі на початку XVI ст., які за хронологією та змістовим наповненням є близькими до створюваного інтер'єру Тронної зали.

Було запропоновано доповнити кесони стелі масивними декоративними розетками та невеликими — таким, що візуально фіксують місця перетину дерев'яних балок. Наступна складова, характерна для парадного ренесансного інтер'єру³, — широкий фриз, сформований із геральдичних та рослинних елементів. Вузловими точками композиції, що задають загальний ритм, є зображення гербів власників Дубенського замку (автори — Олександр Самчук та Анатолій Казмірук).

Площина основної частини стін вирішена у світлому тоні для розміщення портретної галереї.

Важливим елементом інтер'єру є підлога, візерунок якої сформований у вигляді регулярної сітки, і повторює ритм кесонів стелі. Виконана з керамограніту, нагадує мармурові підлоги центральноєвропейських і польських замків раннього Нового часу.

Масивні різьблені двері та дерев'яні решітки темного тону завершують ансамбль створюваного інтер'єру.

Успішна реалізація проекту, що базувалась на максимально коректному і науково обґрунтованому введенню історизуючих елементів в інтер'єр Тронної зали, стала безпрецедентною подією в розвитку пам'яткоохоронної справи Рівненщини і України.

Abstract. The publication describes the concept of forming the interior of the Throne Hall in the Ostrozshsky-Lubomyrsky Castle in Dubno.

Keywords. Interior, architecture, castle, Throne Hall, Dubno, Ukraine.

---

² Kassowski W. *Dzieje budownictwa i architektury na ziemiach Polski*. T. 4. Warszawa. Arkady, 1995. S. 69–70; 399

³ Kassowski W. *Dzieje budownictwa...*, s. 398; Miłobędzki A. *Zarys dziejów architektury w Polsce*. Warszawa: Wiedza Powszechna, 1989. S. 122.

ПОКАЖЧИК

УДК 72.01

Алфавітний покажчик

Ольга МОРОЗОВА,
Віктор ЛУЦ

БІБЛІОГРАФІЧНИЙ ПОКАЖЧИК НАУКОВОГО ЗБІРНИКА «АРХІТЕКТУРНА СПАДЩИНА ВОЛИНИ» ЗА 2008–2020 рр.

Olga MOROZOVA,
Viktor LUTS

BIBLIOGRAPHIC INDEX OF THE SCIENTIFIC COLLECTION «ARCHITECTURAL HERITAGE OF VOLYN» FOR 2008-2020.

Абрамюк І. Засоби виразності «цегляного стилю» в житловій архітектурі Луцька // Вип. 2. Рівне: ПП ДМ, 2010. С. 188–192

Абрамюк І. Особливості архітектури однородинного житла Луцька поч. XX ст. // Вип. 3. Рівне: ПП ДМ, 2012. С. 152–155

Александрович В. Волинські та позаволинські нотатки до студій над костілами українського Правобережжя у XVIII столітті // Вип. 2. Рівне: ПП ДМ, 2010. С. 66–77

Александрович В. Житлові будинки групи фільварків Дубного та околиць за описом 1723 року // Вип. 1. Рівне: ПП ДМ, 2008. С. 39–43

Александрович В. Оборонні вежі середини XVI ст. в структурі бастионних укріплень Олицького замку XVII ст. // Вип. 4. Рівне: Дятлик М. С., 2014. С. 7–11

Александрович В. Перебудова Олицької резиденції у 30–40-х роках XVIII століття // Вип. 5. Рівне: Дятлик М. С., 2016. С. 7–14

Александрович В. Шумськ. Матеріали до будівельної історії середини XVIII ст. // Вип. 6. Рівне: Дятлик М. С., 2018. С. 11–22

Атаманенко В. Двори-фільварки Степанської волості (за інвентарним описом 1614 року) // Вип. 2. Рівне: ПП ДМ, 2010. С. 78–85

Байцар-Артеменко О. Спроба встановлення періодів розвитку замкового комплексу у містечку Клевань // Вип. 1. Рівне: ПП ДМ, 2008. С. 109–115

Бенедюк П. Формотворчі ідеї архітектурного авангарду в творчості Сергія Тимошенка на прикладі садиби в с. Новомиськ // Вип. 5. Рівне: Дятлик М. С., 2016. С. 143–150

Бенедюк П. Церква Собору Пресвятої Богородиці в с. Опарипис: забута пам'ятка чи незнаний твір автора // Вип. 4. Рівне: Дятлик М. С., 2014. С. 101–104

Бетлей А. Резиденція равського воєводи Станіслава Вінцентія Яблоновського в Кривині у світлі першоджерел // Вип. 3. Рівне: ПП ДМ, 2012. С. 10–15

Борщевич В. Перший волинський період діяльності Сергія Прокоповича Тимошенка: здобутки в царині політичного і церковно-громадського життя // Вип. 3. Рівне: ПП ДМ, 2012. С. 241–247

Булига О. Архітектурно-мистецький трансформації Почаївського монастиря (30-ті рр. XIX ст.— поч. XX ст.): участь жертводавців // Вип. 5. Рівне: Дятлик М. С., 2016. С. 183–188

Верговський С. Дослідження давнього житла Полісся // Вип. 3. Рівне: ПП ДМ, 2012. С. 156–161

- Вибрані наукові праці доктора архітектури, професора Петра Ричкова // Вип. 3. Рівне: ПП ДМ, 2012. С. 5–9
- Вихованець В. Антоніні: «Шмат заходу, на полудень Руси перенесений»* // Вип. 3. Рівне: ПП ДМ, 2012. С. 16–30
- Годованюк О. Вплив готики на муроване монументальне будівництво Волині кінця XIII–XVI ст.* // Вип. 1. Рівне: ПП ДМ, 2008. С. 9–22
- Годованюк О. Ренесанс в архітектурній спадщині Волині XVI — першій половині XVII ст.* // Вип. 2. Рівне: ПП ДМ, 2010. С. 51–65
- Дига Ю. «Хранительна» інскрипція стольного Холма* // Вип. 3. Рівне: ПП ДМ, 2012. С. 31–43
- Завада В. До історії формування польських дерев'яних храмів волинського типу* // Вип. 1. Рівне: ПП ДМ, 2008. С. 44–56
- Завада В. До проблеми історико-типологічної атрибуції волинських дерев'яних храмів XVI — XVII століть* // Вип. 4. Рівне: Дятлик М. С., 2014. С. 12–21
- Завада В. З історії традиційного сакрального будівництва східної Волині* // Вип. 2. Рівне: ПП ДМ, 2010. С. 107–118
- Завада В. Локальні особливості в архітектурі дерев'яних храмів нижнього Погориння* // Вип. 6. Рівне: Дятлик М. С., 2018. С. 23–34
- Збруцький О. Плебанія (будинок ксьондза костюлу Іоанна Хрестителя) в місті Ізяславі Хмельницької області* // Вип. 4. Рівне: Дятлик М. С., 2014. С. 105–108
- Івашко Ю. Роль м. Рівне у спадщині модерну західної архітектурної школи* // Вип. 2. Рівне: ПП ДМ, 2010. С. 197–199
- Ісупова М. Архітектурний образ шкіл 2-ї половини 1940-х — 1950-х рр. у Рівному та Луцьку* // Вип. 7. Рівне: ПП «Формат-А», 2020. С. 114–119
- Кадурина А., Чабан А. К вопросу символики архитектурных форм православных храмов* // Вип. 2. Рівне: ПП ДМ, 2010. С. 193–196
- Колосок Б. Давні зображення храмів Луцька* // Вип. 3. Рівне: ПП ДМ, 2012. С. 162–169
- Колосок Б. Культурна спадщина Перемиля на Волині* // Вип. 1. Рівне: ПП ДМ, 2008. С. 116–124
- Колосок Б. Релікт вірменської колонії — костюл святого Степана в Луцьку* // Вип. 5. Рівне: Дятлик М. С., 2016. С. 22–36
- Кондель-Пермінова Н. Петербурзький інститут цивільних інженерів XIX ст. — школа підготовки фахівців нового типу* // Вип. 3. Рівне: ПП ДМ, 2012. С. 248–254
- Костриця М. Історико-архітектурна спадщина Житомирщини: охорона, збереження і використання* // Вип. 1. Рівне: ПП ДМ, 2008. С. 86–90
- Кравцов С. «Запізнена» готика в архітектурі синагог Волині, Поділля та Галичини* // Вип. 1. Рівне: ПП ДМ, 2008. С. 29–38
- Кравцов С., Левін В. Велика синагога в Дубні* // Вип. 3. Рівне: ПП ДМ, 2012. С. 44–59
- Кравцов С., Левін В. Велика синагога в Острозі* // Вип. 5. Рівне: Дятлик М. С., 2016. С. 37–51
- Кравцов С., Левін В. Синагоги Рівного: збережена і втрачена спадщина* // Вип. 6. Рівне: Дятлик М. С., 2018. С. 35–62
- Кужей М. Нова костельна архітектура Волині до початку козацьких воєн* // Вип. 3. Рівне: ПП ДМ, 2012. С. 60–75
- Лесик О. Економічна рентабельність реставрації, пристосування та експлуатації фортифікаційних комплексів Волині під заклади туризму та відпочинку* // Вип. 1. Рівне: ПП ДМ, 2008. С. 140–145
- Лесик О. Пристосування пам'яток архітектури України для нових потреб: сучасна проблематика* // Вип. 4. Рівне: Дятлик М. С., 2014. С. 22–26
- Лесик-Бондарук О. Архітектурно-мистецькі засоби виразності у храмовому будівництві Волині XVII — XVIII століття: масштаби та пропорції споруд* // Вип. 5. Рівне: Дятлик М. С., 2016. С. 151–154
- Лінда С. Діалог з минулим: історизм в архітектурі Львова XVI — першої третини XIX ст.* // Вип. 2. Рівне: ПП ДМ, 2010. С. 119–126
- Лінда С., Богданова Ю. Архітектурна та громадська діяльність Сергія Тимошенка у Львові* // Вип. 3. Рівне: ПП ДМ, 2012. С. 255–264
- Лончук С. Остапюк О. Дерев'яні храми Любомльського району Волинської області* // Вип. 7. Рівне: ПП «Формат-А», 2020. С. 116–128
- Луц В. Архітектура в іконописі Волині XV–XVI століть* // Вип. 1. Рівне: ПП ДМ, 2008. С. 133–139
- Луц В. Архітектурний стафаж в іконописі Волині XVII–XVIII ст.* // Вип. 2. Рівне: ПП ДМ, 2010. С. 136–148
- Луц В., Леонова Л. Пожежа палацу Любомирських у Рівному на сторінках місцевої преси і документів з Державного архіву Рівненської області* // Вип. 3. Рівне: ПП ДМ, 2012. С. 170–176
- Луц В., Леонова Л. Резиденція князя Радзивілів у селі Шпанів (за матеріалами ДАРО)* // Вип. 6. Рівне: Дятлик М. С., 2018. С. 170–177
- Луц В., Михайлишин О. «План міста Рівного. Яким він буде...»* // Вип. 7. Рівне: ПП «Формат-А», 2020. С. 159–166
- Лушнікова Н. Деніс Мак-Клер як майстер садово-паркового мистецтва: етап становлення* // Вип. 7. Рівне: ПП «Формат-А», 2020. С. 11–20
- Лушнікова Н. Неовернакулярні реновації дерев'яних церков Рівненської області* // Вип. 6. Рівне: Дятлик М. С., 2018. С. 178–182
- Михайлишин О. Архітектура комплексу Волинських Торгів 1930–1938 років у Рівному: європейський контекст та сила традиції* // Вип. 4. Рівне: Дятлик М. С., 2014. С. 27–36
- Михайлишин О. Архітектура костелу в Ковелі як втілення ідеї національного стилю архітектора Стефана Шиллера* // Вип. 1. Рівне: ПП ДМ, 2008. С. 96–108
- Михайлишин О. Архітектурно-просторовий розвиток міста Любля у міжвоєнний період* // Вип. 7. Рівне: ПП «Формат-А», 2020. С. 21–28
- Михайлишин О. Архітектурно-просторовий розвиток міста Рівне у 1950–1970-х рр.* // Вип. 5. Рівне: Дятлик М. С., 2016. С. 52–66

- Михайлишин О. До іконографічної історії резиденції Єло-Малинських-Сосновських-Довгяллів у Новомалині Рівненської області // Вип. 7. Рівне: ПП «Формат-А», 2020. С. 151–158
- Михайлишин О. Житловий квартал для службовців 1920-х років у Кременці: архітектурно-планувальні та стилістичні особливості // Вип. 2. Рівне: ПП ДМ, 2010. С. 171–177
- Михайлишин О. Конкурсні проекти генерального плану міста рівне 1936 року // Вип. 3. Рівне: ПП ДМ, 2012. С. 76–88
- Михайлишин О. Місто і храм: церква св. Василя і міське середовище Овруча // Вип. 2. Рівне: ПП ДМ, 2010. С. 29–50
- Михайлишин О. Невідомі проекти відбудови замку Острозьких-Любомирських в Дубно (1920–30-ті роки) // Вип. 3. Рівне: ПП ДМ, 2012. С. 177–190
- Михайлишин О. Стилiстичні особливості житлової архітектури Кременця міжвоєнного періоду // Вип. 6. Рівне: Дятлик М. С., 2018. С. 63–73
- Михайлишин О., Бенедюк П. Модерністичні тенденції у творчості С. П. Тимошенка «Волинського» періоду // Вип. 3. Рівне: ПП ДМ, 2012. С. 265–277
- Михайлишин О., Бухало О. Резиденція Малинських у селі Зірне на Рівненщині: архітектурно-стилiстичні особливості // Вип. 6. Рівне: Дятлик М. С., 2018. С. 183–186
- Михайлишин О., Магей А. Вплив західноєвропейського романтизму на розвиток неоготичної садибної архітектури Поділля та Волині // Вип. 7. Рівне: ПП «Формат-А», 2020. С. 29–36
- Михайлишин О., Цвось А. Еволюція образу міського особняка на початку 1920-х років (на прикладі садиби власників пивоварні «Бергтілос» у м.Рівне) // Вип. 5. Рівне: Дятлик М. С., 2016. С. 155–159
- Михайлишин О., Ягодка Ю. Архитектурна концепція формування інтер'єру Тронної зали в замку Острозьких-Любомирських в Дубно // Вип. 7. Рівне: ПП «Формат-А», 2020. С. 169–173
- Міхеєнко К. Успенський собор у Володимирі-Волинському в контексті еволюції закомарного храму // Вип. 5. Рівне: Дятлик М. С., 2016. С. 67–77
- Морозова О., Луц В. Бібліографічний показник наукового збірника «Архитектурна спадщина Волині» за 2008–2020 рр. // Вип. 7. Рівне: ПП «Формат-А», 2020. С. 174–183
- Нагорнюк О. Конструктивні особливості надгробків-«хаток» північної Волині та Полісся // Вип. 3. Рівне: ПП ДМ, 2012. С. 191–195
- Нагорнюк О. Образ храму в народних уявленнях (за матеріалами з Рівненського Полісся) // Вип. 2. Рівне: ПП ДМ, 2010. С. 206–211
- Назарук М. Архитектура вокзального комплексу залізничної станції Маневичі // Вип. 7. Рівне, 2020. С. 129–131
- Науমেць М. Парки архітектурних мініатюр в Україні: особливості та концептуальні рішення // Вип. 5. Рівне: Дятлик М. С., 2016. С. 178–182
- Обарчук А. До історії архітектурних пам'яток Межиріччя Корецького // Вип. 2. Рівне: ПП ДМ, 2010. С. 96–106.
- Остапук О., Лончук С. Дерев'яні храми Шацького району Волинської області // Вип. 6. Рівне: Дятлик М. С., 2018. С. 187–193
- Пасічник М. Костел Святого Антонія в Рівному: невідома ідея советизації образу // Вип. 7. Рівне: ПП «Формат-А», 2020. С. 167–168
- Потанчук І., Бичковська Л. Витоки та проблематика формування водно-зеленого діаметру міста рівне в повоєнний період (1950–1980 рр.) // Вип. 6. Рівне: Дятлик М. С., 2018. С. 194–199
- Прищепка Б. Історична топографія Острога XVI — початку XVII ст. // Вип. 7. Рівне: ПП «Формат-А», 2020. С. 37–50
- Прищепка Б. Заселення старої частини міста Рівне у світлі археологічних досліджень // Вип. 3. Рівне: ПП ДМ, 2012. С. 196–202
- Прищепка Б. Історична топографія Дубна доби середньовіччя в світлі археологічних джерел // Вип. 2. Рівне: ПП ДМ, 2010. С. 149–153
- Прищепка Б. Історична топографія міста Рівного другої половини XVI — початку XVII ст. // Вип. 6. Рівне: Дятлик М. С., 2018. С. 74–84
- Прищепка Б. Матеріали до реконструкції історичної топографії Острога доби середньовіччя // Вип. 1. Рівне: ПП ДМ, 2008. С. 23–28
- Прищепка О. До історії спорудження банківської будівлі у вимірі культурного життя Рівного початку XX ст. // Вип. 5. Рівне: Дятлик М. С., 2016. С. 160–164
- Прищепка О. До історії спорудження рівненської жіночої гімназії (початок XX ст.) // Вип. 3. Рівне: ПП ДМ, 2012. С. 203–211
- Прищепка О. Планування та забудова міських поселень на Волині в практичній діяльності міських органів самоврядування (XIX — початок XX ст.) // Вип. 1. Рівне: ПП ДМ, 2008. С. 80–85
- Пшеничний Ю. Будівлі міста Дубна за описом 1836 року // Вип. 6. Рівне: Дятлик М. С., 2018. С. 85–93
- Пшеничний Ю. Розвиток планування та забудови Дубенського замку протягом XV–XVIII ст. // Вип. 7. Рівне: ПП «Формат-А», 2020. С. 51–64
- Пшеничний Ю. Топографія та опис католицької парадіальної забудови у Дубні в кінці XVIII — на початку XIX ст. // Вип. 4. Рівне: Дятлик М. С., 2014. С. 82–91
- Пшеничний Ю. Церква Преображення господнього у Дубні: до питання про час будівництва храму і заснування монастиря // Вип. 5. Рівне: Дятлик М. С., 2016. С. 78–89
- Пшечулковський М. Форма і стиль в громадській архітектурі Другої Речі Посполитої на прикладі вибраних об'єктів міжвоєнного Луцька // Вип. 5. Рівне: Дятлик М. С., 2016. С. 90–99
- Пясецький В. Сергій Тимошенко. Митець. Політик. Громадський діяч. Діяльність на Волині в 1930–1939 роках // Вип. 3. Рівне: ПП ДМ, 2012. С. 278–279
- Радович Р. Господарські будівлі двору волинян II-ї пол. XIX — I-ї пол. XX ст. (за матеріалами рівненської части-

- ни етнографічної Волині) // Вип. 3. Рівне: ПП ДМ, 2012. С. 212–218
- Радович Р.* Житло етнографічної Волині II-ї пол. XIX — I-ї пол. XX ст. (за матеріалами Рівненщини) // Вип. 3. Рівне: ПП ДМ, 2012. С. 89–104
- Радович Р.* Особливості забудови двору та специфіка господарських будівель на Галицькій Волині (друга половина XIX — початок XX ст.) // Вип. 4. Рівне: Дятлик М. С., 2014. С. 37–47
- Рибчинський О.* Архітектурно-просторовий розвиток містечка Базалія у кінці XVI — XX ст. // Вип. 6. Рівне: Дятлик М. С., 2018. С. 94–105
- Рибчинський О.* Резиденція Януша Острозького в Межирічі Острозькому (спроба архітектурної візуалізації згідно інвентарів 1621 та 1640 років) // Вип. 7. Рівне: ПП «Формат-А», 2020. С. 65–72
- Ричков П.* «Альбом краєвидів Волині» Генрика Пейера як джерело архітектурної історіографії // Вип. 4. Рівне: Дятлик М. С., 2014. С. 48–63
- Ричков П.* «Огнище» в просторовому контексті резиденції князя Януша Острозького в Межирічі Острозькому // Вип. 6. Рівне: Дятлик М. С., 2018. С. 206–213
- Ричков П.* Архітектурно-просторовий розвиток Острога за картографічними джерелами // Вип. 2. Рівне: ПП ДМ, 2010. С. 5–28
- Ричков П.* Давня картографія Рівного XVIII–XIX ст. // Вип. 1. Рівне: ПП ДМ, 2008. С. 57–79
- Ричков П.* До архітектурної історії єзуїтської резиденції в селі Княгинин // Вип. 6. Рівне: Дятлик М. С., 2018. С. 200–205
- Ричков П.* Історичні плани Луцька XVIII — XIX ст. в архівах Петербурга та Москви // Вип. 4. Рівне: Дятлик М. С., 2014. С. 64–75
- Ричков П.* Картографічні джерела до урбаністичної історії губерньського Житомира // Вип. 5. Рівне: Дятлик М. С., 2016. С. 100–120
- Ричков П.* Конкурент Житомира: до історії спроб піднесення Дубна до статусу губерньського центру // Вип. 5. Рівне: Дятлик М. С., 2016. С. 168–177
- Ричков П.* Корець і Катербург: два урбаністичні експерименти на Волині в кінці XVIII ст. // Вип. 4. Рівне: Дятлик М. С., 2014. С. 76–81
- Ричков П.* Містобудівний контекст Рівного в кінці XVIII ст. на плані Я. Я. Бургіньона // Вип. 5. Рівне: Дятлик М. С., 2016. С. 164–167
- Ричков П.* Монастир кармелітів у Новому Вишнівці: втрачена пам'ятка пізньобарокового храмобудування // Вип. 2. Рівне: ПП ДМ, 2010. С. 154–163
- Ричков П.* Острозький замок: до історії одного архітектурного сюжету // Вип. 7. Рівне: ПП «Формат-А», 2020. С. 132–137
- Ричков П.* Просторова еволюція Володимира-Волинського: від витоків до кінця XIX ст. // Вип. 3. Рівне: ПП ДМ, 2012. С. 105–121
- Ричков П.* Просторова Еволюція міста-фортеці Полонного за писемними та картографічними джерелами // Вип. 6. Рівне: Дятлик М. С., 2018. С. 121–144
- Ричков П.* Розпланування міста Дубно за картографічними джерелами // Вип. 3. Рівне: ПП ДМ, 2012. С. 122–142
- Ричков П.* Топографічна локалізація Старокостянтинова на мапі 1794 року // Вип. 7. Рівне: ПП «Формат-А», 2020. С. 73–89
- Ричков П.* Урбаністична картографія Ізяслава: другої пол. XVIII — поч. XIX ст. // Вип. 7. Рівне: ПП «Формат-А», 2020. С. 90–109
- Ричков П.* Урбаністична картографія міста Ковеля кінця XVIII — першої половини XIX ст. // Вип. 6. Рівне: Дятлик М. С., 2018. С. 106–120
- Ричков П.* Церква св. Іоанна Хрестителя в с. Прилуцьке: локальний епізод творчої біографії архітектора С. Тимошенка // Вип. 3. Рівне: ПП ДМ, 2012. С. 280–286
- Свирида Р.* Особливості планування садіб на південному Поліссі та Волині в період XIX — початку XX ст. // Вип. 3. Рівне: ПП ДМ, 2012. С. 219–222
- Селищева И.* Национально-романтическая ветвь модернизма и творчество архитектора С. П. Тимошенко в Харькове // Вип. 3. Рівне: ПП ДМ, 2012. С. 287–290
- Сергіюк І.* Військовий гарнізон як фактор просторового розвитку повітових міст Волині у другій половині XIX — початку XX ст. // Вип. 4. Рівне: Дятлик М. С., 2014. С. 109–112
- Сергіюк І.* Морфологія архітектурного деталювання будівель військового гарнізону м. Рівне 2-ї половини XIX — початку XX століття // Вип. 2. Рівне: ПП ДМ, 2010. С. 183–187
- Сергіюк І.* Типові проекти військових храмів Волині початку XX ст. // Вип. 7. Рівне: ПП «Формат-А», 2020. С. 138–144
- Сиговський С.* Двовежова церква у Великій Глуші — причинок до унійної архітектури доби бароко на Волині у XVIII ст. // Вип. 3. Рівне: ПП ДМ, 2012. С. 143–151
- Сінкевич О.* Інтеграція театральні-видовищних комплексів в міську структуру на базі історично сформованої театральної мережі м. Рівного // Вип. 4. Рівне: Дятлик М. С., 2014. С. 113–117
- Слободян В.* Галицькі проекти церков Сергія Тимошенка // Вип. 3. Рівне: ПП ДМ, 2012. С. 291–299
- Слободян В.* Монастир Успіння Пресвятої Богородиці в Дорогобужі // Вип. 6. Рівне: Дятлик М. С., 2018. С. 145–155
- Смолин М.* Житлові будівлі Рівного першої третини XX ст. у фондах Державного архіву Рівненської області // Вип. 1. Рівне: ПП ДМ, 2008. С. 125–132
- Смолинська О.* Архітектура Покровської церкви у Бронниках: данина традиції і новаторський пошук // Вип. 3. Рівне: ПП ДМ, 2012. С. 300–304
- Смолинська О.* Архітектура Свято-Троїцької церкви у Вишнівці // Вип. 2. Рівне: ПП ДМ, 2010. С. 178–182
- Смолинська О.* Інвентаризаційні креслення дерев'яних церков Рівненщини в архівних збірках Державного архіву

Рівненської області // Вип. 5. Рівне: Дятлик М. С., 2016. С. 171–177.

Смолінська О. Історія втраченої дерев'яної Івано-Богословської церкви в селі Бармаки на Рівненщині // Вип. 6. Рівне: Дятлик М. С., 2018. С. 214–217

Смолінська О., Ричков П. Дзвіниця Воскресенського собору в Рівному: до історії спорудження і руїнації // Вип. 3. Рівне: ПП ДМ, 2012. С. 223–229

Троневиц П. Два архітектурні комплекси в історії Жидичинського монастиря на Волині // Вип. 2. Рівне: ПП ДМ, 2010. С. 164–170

Троневиц П. Старожитня синагога в м. Луцьку // Вип. 3. Рівне: ПП ДМ, 2012. С. 230–236

Черкасова Е. Архитектурное наследие С. П. Тимошенко в контексте освоения романтических традиций архитектуры Харькова начала XX века и особенности подхода к его реставрации // Вип. 3. Рівне: ПП ДМ, 2012. С. 305–309

Черкасова К. Історико-культурна обумовленість територіально-архітектурної ідентичності історичних міст Слобожанщини на етапі освоєння традицій регулярного містобудування 2 половини XVIII ст. — початку XIX ст. // Вип. 5. Рівне: Дятлик М. С., 2016. С. 121–127

Чернушок О., Гуменюк І. Архітектурна спадщина Рівненщини в студентській графіці // Вип. 2. Рівне: ПП ДМ, 2010. С. 200–205

Шанран С. Архітектурно-конструктивні вирішення млинів Волині періоду XIX — початку XX ст. // Вип. 4. Рівне: Дятлик М. С., 2014. С. 118–122

Шанран С. Вплив соціально-економічних чинників на типологію виробничих об'єктів Волині XIX — поч. XX ст. // Вип. 4. Рівне: Дятлик М. С., 2014. С. 123–128

Шанран С. Електростанція кн. Любомирського в м. Рівне: спотворена пам'ятка промислової архітектури кін. XIX — поч. XX ст. // Вип. 3. Рівне: ПП ДМ, 2012. С. 237

Юрченко С. Особливості просторової еволюції волинських церков XVI ст. // Вип. 6. Рівне: Дятлик М. С., 2018. С. 156–169

Юрченко С. Церква Різдва Богородиці у Рогатині в контексті сучасної архітектури Великого князівства Литовського // Вип. 5. Рівне: Дятлик М. С., 2016. С. 128–142

Ягодка Ю. Характерний зразок житлової забудови Кременця початку XX ст. // Вип. 7. Рівне: ПП «Формат-А», 2020. С. 145–150

Ясіньський М. Польські народні дома на Волині (історико-архітектурний триптих) // Вип. 1. Рівне: ПП ДМ, 2008. С. 91–95

Яцунова Н. Сакральна архітектура німецьких колоністів на Волині в міжвоєнну добу // Вип. 4. Рівне: Дятлик М. С., 2014. С. 129–136

Blaschke K. Archaiczne schematy przestrzenne w architekturze sakralnej Wołynia: kościoł parafialny w Tajkurach // Вип. 2. Рівне: ПП ДМ, 2010. С. 86–95

Brzezińska-Marjanowska W. Pałac w Samczykach — zapowiedź późnoklasycystycznego stylu w architekturze rezydencjonalnej wołynia // Вип. 5. Рівне: Дятлик М. С., 2016. С. 15–21

Sygowski P. Kiedy faktycznie wybudowano unickie cerkwie we wsi Karasin [Карасин] i miasteczku Trojanówka [Троянівка] na Wołyniu? // Вип. 2. Рівне: ПП ДМ, 2010. С. 127–135

Sygowski P. Miasteczko Maciejów (obecnie Łukiv) na Wołyniu i jego cerkiew w XVIII wieku // Вип. 4. Рівне: Дятлик М. С., 2014. С. 92–100

Vestigia semper adora (до 60-річчя від дня народження професора Петра Ричкова засновника і наукового редактора збірника наукових праць «Архітектурної спадщини Волині») // Вип. 3. Рівне: ПП ДМ, 2012. С. 3–4

Систематичний показник

Архітектура. Історія та пам'ятки архітектури

Абрамук І. Засоби виразності «цегляного стилю» в житловій архітектурі Луцька // Вип. 2. Рівне: ПП ДМ, 2010. С. 188–192

Годованюк О. Вплив готики на муроване монументальне будівництво Волині кінця XIII–XVI ст. // Вип. 1. Рівне: ПП ДМ, 2008. С. 9–22

Годованюк О. Ренесанс в архітектурній спадщині Волині XVI — першій половині XVII ст. // Вип. 2. Рівне: ПП ДМ, 2010. С. 51–65

Івашко Ю. Роль м. Рівне у спадщині модерну західної архітектурної школи // Вип. 2. Рівне: ПП ДМ, 2010. С. 197–199

Лесик-Бондарук О. Архітектурно-мистецькі засоби виразності у храмовому будівництві Волині XVII–XVIII

століття: масштаби та пропорції споруд // Вип. 5. Рівне: Дятлик М. С., 2016. С. 151–154

Луц В. Архітектура в іконописі Волині XV–XVI століть // Вип. 1. Рівне: ПП ДМ, 2008. С. 133–139

Луц В. Архітектурний стафаж в іконописі Волині XVII–XVIII ст. // Вип. 2. Рівне: ПП ДМ, 2010. С. 136–148

Пшчулковскі М. Форма і стиль в громадській архітектурі Другої Речі Посполитої на прикладі вибраних об'єктів міжвоєнного Луцька // Вип. 5. Рівне: Дятлик М. С., 2016. С. 90–99

Ричков П. «Альбом краєвидів Волині» Генрика Пейєра як джерело архітектурної історіографії // Вип. 4. Рівне: Дятлик М. С., 2014. С. 48–63

Шанран С. Вплив соціально-економічних чинників на типологію виробничих об'єктів Волині XIX — поч. XX ст. // Вип. 4. Рівне: Дятлик М. С., 2014. С. 123–128

Архітектори. Персоналії

- Бенедюк П. Формотворчі ідеї архітектурного авангарду в творчості Сергія Тимошенка на прикладі садиби в с. Новомильськ // Вип. 5. Рівне: Дятлик М. С., 2016. С. 143–150
- Борщевич В. Перший волинський період діяльності Сергія Прокоповича Тимошенка: здобутки в царині політичного і церковно-громадського життя // Вип. 3. Рівне: ПП ДМ, 2012. С. 241–247
- Кондель-Пермінова Н. Петербурзький інститут цивільних інженерів XIX ст. — школа підготовки фахівців нового типу // Вип. 3. Рівне: ПП ДМ, 2012. С. 248–254
- Лінда С., Богданова Ю. Архітектурна та громадська діяльність Сергія Тимошенка у Львові // Вип. 3. Рівне: ПП ДМ, 2012. С. 255–264
- Лушнікова Н. Деніс Мак-Клер як майстер садово-паркового мистецтва: етап становлення // Вип. 7. Рівне: ПП «Формат-А», 2020. С. 11–20
- Михайлишин О., Бенедюк П. Модерністичні тенденції у творчості С. П. Тимошенка «Волинського» періоду // Вип. 3. Рівне: ПП ДМ, 2012. С. 265–277
- Пясецький В. Сергій Тимошенко. Митець. Політик. Громадський діяч. Діяльність на Волині в 1930–1939 роках // Вип. 3. Рівне: ПП ДМ, 2012. С. 278–279
- Ричков П. Церква св. Іоанна Хрестителя в с. Прилуцьке: локальний епізод творчої біографії архітектора С. Тимошенка // Вип. 3. Рівне: ПП ДМ, 2012. С. 280–286
- Селищев І. Національно-романтична ветвь модерна и творчество архитектора С. П. Тимошенко в Харькове // Вип. 3. Рівне: ПП ДМ, 2012. С. 287–290
- Слободян В. Галицькі проекти церков Сергія Тимошенка // Вип. 3. Рівне: ПП ДМ, 2012. С. 291–299
- Смолінська О. Архітектура покровської церкви у Бронниках: данина традиції і новаторський пошук // Вип. 3. Рівне: ПП ДМ, 2012. С. 300–304
- Черкасова Е. Архитектурное наследие С. П. Тимошенко в контексте освоения романтических традиций архитектуры Харькова начала XX века и особенности подхода к его реставрации // Вип. 3. Рівне: ПП ДМ, 2012. С. 305–309

Дерев'яна архітектура

- Завада В. До історії формування польських дерев'яних храмів волинського типу // Вип. 1. Рівне: ПП ДМ, 2008. С. 44–56
- Завада В. До проблеми історико-типологічної атрибуції волинських дерев'яних храмів XVI — XVII століть // Вип. 4. Рівне: Дятлик М. С., 2014. С. 12–21
- Завада В. Локальні особливості в архітектурі дерев'яних храмів нижнього Погориння // Вип. 6. Рівне: Дятлик М. С., 2018. С. 23–34
- Лончук С., Остапюк О. Дерев'яні храми Любомльського району Волинської області // Вип. 7. Рівне: ПП «Формат-А», 2020. С. 116–128
- Лушнікова Н. Неовернакулярні реновації дерев'яних церков Рівненської області // Вип. 6. Рівне: Дятлик М. С., 2018. С. 178–182.

Остапюк О., Лончук С. Дерев'яні храми шацького району волинської області // Вип. 6. Рівне: Дятлик М. С., 2018. С. 187–193

Смолінська О. Інвентаризаційні креслення дерев'яних церков Рівненщини в архівних збірках Державного архіву Рівненської області // Вип. 5. Рівне: Дятлик М. С., 2016. С. 171–177.

Смолінська О. Історія втраченої дерев'яної Івано-Богословської церкви в селі Бармаки на Рівненщині // Вип. 6. Рівне: Дятлик М. С., 2018. С. 214–217

Шанран С. Архітектурно-конструктивні вирішення млинів Волині періоду XIX — початку XX ст. // Вип. 4. Рівне: Дятлик М. С., 2014. С. 118–122

Містобудування

Александрович В. Шумськ. Матеріали до будівельної історії середини XVIII ст. // Вип. 6. Рівне: Дятлик М. С., 2018. С. 11–22

Діба Ю. «Хранительна» інскрипція стільного Холма // Вип. 3. Рівне: ПП ДМ, 2012. С. 31–43

Колосок Б. Культурна спадщина Перемиля на Волині // Вип. 1. Рівне: ПП ДМ, 2008. С. 116–124

Лінда С. Діалог з минулим: історизм в архітектурі Львова XVI — першої третини XIX ст. // Вип. 2. Рівне: ПП ДМ, 2010. С. 119–126

Луц В., Михайлишин О. «План міста Рівного. Яким він буде...» // Вип. 7. Рівне: ПП «Формат-А», 2020. С. 159–166

Михайлишин О. Архітектурно-просторовий розвиток міста Любомля у міжвоєнний період // Вип. 7. Рівне: ПП «Формат-А» ПП «Формат-А», 2020. С. 21–28

Михайлишин О. Архітектурно-просторовий розвиток міста Рівне у 1950–1970-х рр. // Вип. 5. Рівне: Дятлик М. С., 2016. С. 52–66

Михайлишин О. Конкурсні проекти генерального плану міста Рівне 1936 року // Вип. 3. Рівне: ПП ДМ, 2012. С. 76–88

Потанчук І., Бичковська Л. Витоки та проблематика формування водно-зеленого діаметру міста Рівне в повоєнний період (1950–1980 рр.) // Вип. 6. Рівне: Дятлик М. С., 2018. С. 194–199

Прищепя Б. Заселення старої частини міста Рівне у світлі археологічних досліджень // Вип. 3. Рівне: ПП ДМ, 2012. С. 196–202

Прищепя Б. Історична топографія Дубна доби середньовіччя в світлі археологічних джерел // Вип. 2. Рівне: ПП ДМ, 2010. С. 149–153

Прищепя Б. Історична топографія міста Рівного другої половини XVI — початку XVII ст. // Вип. 6. Рівне: Дятлик М. С., 2018. С. 74–84

Прищепя Б. Історична топографія Острога XVI — початку XVII ст. // Вип. 7. Рівне: ПП «Формат-А», 2020. С. 37–50

Прищепя Б. Матеріали до реконструкції історичної топографії Острога доби середньовіччя // Вип. 1. Рівне: ПП ДМ, 2008. С. 23–28

Прищеп О. Планування та забудова міських поселень на Волині в практичній діяльності міських органів самоврядування (XIX — початок XX ст.) // Вип. 1. Рівне: ПП ДМ, 2008. С. 80–85

Пшеничний Ю. Розвиток планування та забудови Дубенського замку протягом XV–XVIII ст. // Вип. 7. Рівне: ПП «Формат-А», 2020. С. 51–64

Рибчинський О. Архітектурно-просторовий розвиток містечка Базалія у кінці XVI — XX ст. // Вип. 6. Рівне: Дятлик М. С., 2018. С. 94–105.

Рибчинський О. Резиденція Януша Острозького в Межирічі Острозькому (спроба архітектурної візуалізації згідно інвентарів 1621 та 1640 років) // Вип. 7. Рівне: ПП «Формат-А», 2020. С. 65–72

Ричков П. Архітектурно-просторовий розвиток Острога за картографічними джерелами // Вип. 2. Рівне: ПП ДМ, 2010. С. 5–28

Ричков П. Давня картографія Рівного XVIII–XIX ст. // Вип. 1. Рівне: ПП ДМ, 2008. С. 57–79

Ричков П. Історичні плани Луцька XVIII — XIX ст. в архівах Петербурга та Москви // Вип. 4. Рівне: Дятлик М. С., 2014. С. 64–75.

Ричков П. Картографічні джерела до урбаністичної історії губерньського Житомира // Вип. 5. Рівне: Дятлик М. С., 2016. С. 100–120.

Ричков П. Конкурент Житомира: до історії спроб піднесення Дубна до статусу губерньського центру // Вип. 5. Рівне: Дятлик М. С., 2016. С. 168–1707.

Ричков П. Корець і Катербург: два урбаністичні експерименти на Волині в кінці XVIII ст. // Вип. 4. Рівне: Дятлик М. С., 2014. С. 76–81.

Ричков П. Містобудівний контекст Рівного в кінці XVIII ст. на плані Я. Я. Бургіньйона // Вип. 5. Рівне: Дятлик М. С., 2016. С. 164–167.

Ричков П. Просторова еволюція Володимира-Волинського: від витоків до кінця XIX ст. // Вип. 3. Рівне: ПП ДМ, 2012. С. 105–121

Ричков П. Просторова Еволюція міста-фортеці Полонного за писемними та картографічними джерелами // Вип. 6. Рівне: Дятлик М. С., 2018. С. 121–144

Ричков П. Розпланування міста Дубно за картографічними джерелами // Вип. 3. Рівне: ПП ДМ, 2012. С. 122–142.

Ричков П. Топографічна локалізація Старокостянтинова на мапі 1794 року // Вип. 7. Рівне: ПП «Формат-А», 2020. С. 73–89

Ричков П. Урбаністична картографія Ізяслава: другої пол. XVIII — поч. XIX ст. // Вип. 7. Рівне: ПП «Формат-А», 2020. С. 90–109

Ричков П. Урбаністична картографія міста Ковеля кінця XVIII — першої половини XIX ст. // Вип. 6. Рівне: Дятлик М. С., 2018. С. 106–120

Черкасова К. Історико-культурна обумовленість територіально-архітектурної ідентичності історичних міст Слобожанщини на етапі освоєння традицій регулярного містобудування 2 половин XVIII ст.— початку XIX ст. // Вип. 5. Рівне: Дятлик М. С., 2016. С. 121–127

Споруди житлової і цивільної архітектури

Абрамук І. Особливості архітектури одностороннього житла Луцька поч. XX ст. // Вип. 3. Рівне: ПП ДМ, 2012. С. 152–155

Александрович В. Житлові будинки групи фільварків Дубного та околиць за описом 1723 року // Вип. 1. Рівне: ПП ДМ, 2008. С. 39–43

Атаманенко В. Двори-фільварки Степанської волості (за інвентарним описом 1614 року) // Вип. 2. Рівне: ПП ДМ, 2010. С. 78–85

Верговський С. Дослідження давнього житла Полісся // Вип. 3. Рівне: ПП ДМ, 2012. С. 156–161

Збруцький О. Плебанія (будинок ксьондза костьолу Іоанна Хрестителя) в місті Ізяславі Хмельницької області // Вип. 4. Рівне: Дятлик М. С., 2014. С. 105–108

Ісупова М. Архітектурний образ шкіл 2-ї половини 1940-х — 1950-х рр. у Рівному та Луцьку // Вип. 7. Рівне: ПП «Формат-А», 2020. С. 110–115

Михайлишин О. Архітектура комплексу Волинських Торгів 1930–1938 років у Рівному: європейський контекст та сила традиції // Вип. 4. Рівне: Дятлик М. С., 2014. С. 27–36

Михайлишин О. Житловий квартал для службовців 1920-х років у Кременці: архітектурно-планувальні та стилістичні особливості // Вип. 2. Рівне: ПП ДМ, 2010. С. 171–177

Михайлишин О. Стилiстичні особливості житлової архітектури Кременця міжвоєнного періоду // Вип. 6. Рівне: Дятлик М. С., 2018. С. 63–73.

Михайлишин О., Цюнь А. Еволюція образу міського особняка на початку 1920-х років (на прикладі садиби власників пивоварні «Бергшлос» у м. Рівне) // Вип. 5. Рівне: Дятлик М. С., 2016. С. 155–159

Назарук М. Архітектура вокзального комплексу залізничної станції Маневичі // Вип. 7. Рівне: ПП «Формат-А», 2020. С. 129–131

Прищеп О. До історії спорудження банківської будівлі у вимірі культурного життя Рівного початку XX ст. // Вип. 5. Рівне: Дятлик М. С., 2016. С. 160–164.

Прищеп О. До історії спорудження рівненської жіночої гімназії (початок XX ст.) // Вип. 3. Рівне: ПП ДМ, 2012. С. 203–211

Пшеничний Ю. Будівлі міста Дубна за описом 1836 року // Вип. 6. Рівне: Дятлик М. С., 2018. С. 85–93

Радович Р. Господарські будівлі двору волинця II-ї пол. XIX — I-ї пол. XX ст. (за матеріалами рівненської частини етнографічної Волині) // Вип. 3. Рівне: ПП ДМ, 2012. С. 212–218.

Радович Р. Житло етнографічної Волині II-ї пол. XIX — I-ї пол. XX ст. (за матеріалами Рівненщини) // Вип. 3. Рівне: ПП ДМ, 2012. С. 89–104

Радович Р. Особливості забудови двору та специфіка господарських будівель на Галицькій Волині (друга половина XIX — початок XX ст.) // Вип. 4. Рівне: Дятлик М. С., 2014. С. 37–47

Ричков П. «Огнище» в просторовому контексті резиденції князя Януша Острозького в Межиричі Острозькому // Вип. 6. Рівне: Дятлик М. С., 2018. С. 206–213

Савирида Р. Особливості планування садів на південному Поліссі та Волині в період XIX — початку XX ст. // Вип. 3. Рівне: ПП ДМ, 2012. С. 219–222.

Сергіюк І. Військовий гарнізон як фактор просторового розвитку повітових міст Волині у другій половині XIX — початку XX ст. // Вип. 4. Рівне: Дятлик М. С., 2014. С. 109–112.

Сергіюк І. Морфологія архітектурного деталювання будівель військового гарнізону м. Рівне 2-ї половини XIX — початку XX століття // Вип. 2. Рівне: ПП ДМ, 2010. С. 183–187

Синкевич О. Інтеграція театральнo-видовищних комплексів в міську структуру на базі історично сформованої театральної мережі м. Рівного // Вип. 4. Рівне: Дятлик М. С., 2014. С. 113–117.

Смолин М. Житлові будівлі Рівного першої третини XX ст. у фондах Державного архіву Рівненської області // Вип. 1. Рівне: ПП ДМ, 2008. С. 125–132

Шапран С. Електростанція кн. Любомирського в м. Рівне: спотворена пам'ятка промислової архітектури кін. XIX — поч. XX ст. // Вип. 3. Рівне: ПП ДМ, 2012. С. 237

Язодка Ю. Характерний зразок житлової забудови Кременя початку XX ст. // Вип. 7. Рівне: ПП «Формат-А», 2020. С. 145–150

Ясінський М. Польські народні доми на Волині (історико-архітектурний триптих) // Вип. 1. Рівне: ПП ДМ, 2008. С. 91–95

Культурна архітектура

Александрович В. Волинські та позаволинські нотатки до студій над костоломи українського Правобережжя у XVIII столітті // Вип. 2. Рівне: ПП ДМ, 2010. С. 66–77

Бенедюк П. Церква Собору Пресвятої Богородиці в с. Опарипси: забута пам'ятка чи незнаний твір автора // Вип. 4. Рівне: Дятлик М. С., 2014. С. 101–104

Завада В. З історії традиційного сакрального будівництва східної Волині // Вип. 2. Рівне: ПП ДМ, 2010. С. 107–118

Кадурина А., Чабан А. К вопросу символики архитектурных форм православных храмов // Вип. 2. Рівне: ПП ДМ, 2010. С. 193–196

Колосок Б. Давні зображення храмів Луцька // Вип. 3. Рівне: ПП ДМ, 2012. С. 162–169

Колосок Б. Релікт вірменської колонії в Луцьку — костіо́л святого Степана // Вип. 5. Рівне: Дятлик М. С., 2016. С. 22–36

Кравцов С. «Запізнена» готика в архітектурі синагог Волині, Поділля та Галичини // Вип. 1. Рівне: ПП ДМ, 2008. С. 29–38

Кравцов С., Левін В. Велика синагога в Дубні // Вип. 3. Рівне: ПП ДМ, 2012. С. 44–59

Кравцов С., Левін В. Велика синагога в Острозі // Вип. 5. Рівне: Дятлик М. С., 2016. С. 37–51

Кравцов С., Левін В. Синагоги Рівного: збережена і втрачена спадщина // Вип. 6. Рівне: Дятлик М. С., 2018. С. 35–62

Кужей М. Нова костельна архітектура Волині до початку козацьких воєн // Вип. 3. Рівне: ПП ДМ, 2012. С. 60–75

Михайлишин О. Архітектура костелу в Ковелі як втілення ідеї національного стилю архітектора Стефана Шиллера // Вип. 1. Рівне: ПП ДМ, 2008. С. 96–108

Міхеєнко К. Успенський собор у Володимирі-Волинському в контексті еволюції закамарного храму // Вип. 5. Рівне: Дятлик М. С., 2016. С. 67–77

Нагорнюк О. Образ храму в народних уявленнях (за матеріалами з Рівненського Полісся) // Вип. 2. Рівне: ПП ДМ, 2010. С. 206–211

Пишеничний Ю. Церква Преображення господнього у Дубні: до питання про час будівництва храму і заснування монастиря // Вип. 5. Рівне: Дятлик М. С., 2016. С. 78–89

Ричков П. До архітектурної історії єзуїтської резиденції в селі Княгинин // Вип. 6. Рівне: Дятлик М. С., 2018. С. 200–205

Сергіюк І. Типові проекти військових храмів Волині початку XX ст. // Вип. 7. Рівне: ПП «Формат-А», 2020. С. 138–144

Сиговський С. Двовежова церква у Великій Глуші — причинок до унійної архітектури доби бароко на Волині у XVIII ст. // Вип. 3. Рівне: ПП ДМ, 2012. С. 143–151

Смолинська О. Архітектура Свято-Троїцької церкви у Вишнівці // Вип. 2. Рівне: ПП ДМ, 2010. С. 178–182

Смолинська О., Ричков П. Дзвіниці Воскресенського собору в Рівному: до історії спорудження і руйнації // Вип. 3. Рівне: ПП ДМ, 2012. С. 223–229

Троневиц П. Старожитня синагога в м. Луцьку // Вип. 3. Рівне: ПП ДМ, 2012. С. 230–236

Юрченко С. Особливості просторової еволюції волинських церков XVI ст. // Вип. 6. Рівне: Дятлик М. С., 2018. С. 156–169

Юрченко С. Церква Різдва Богородиці у Рогатині в контексті сучасної архітектури Великого князівства Литовського // Вип. 5. Рівне: Дятлик М. С., 2016. С. 128–142

Яцунова Н. Сакральна архітектура німецьких колоністів на Волині в міжвоєнну добу // Вип. 4. Рівне: Дятлик М. С., 2014. С. 129–136

Blaschke K. Archaische schematy przestrzenne w architekturze sakralnej Wołynia: kościół parafialny w Tajkuraх // Вип. 2. Рівне: ПП ДМ, 2010. С. 86–95

Sygowski P. Kiedy faktycznie wybudowano unickie cerkwie we wsi Karasin [Карасин] i miasteczku Trojanówka [Троянівка] na Wołyniu? // Вип. 2. Рівне: ПП ДМ, 2010. С. 127–135

Sygowski P. Miasteczko Maciejów (obecnie Lukiw) na Wołyniu i jego cerkiew w XVIII wieku // Вип. 4. Рівне: Дятлик М. С., 2014. С. 92–100

Архітектурні комплекси. Садово-паркова архітектура

Бетлей А. Резиденція равського воєводи Станіслава Вінцентія Яблоновського в Кривині у світлі першоджерел // Вип. 3. Рівне: ПП ДМ, 2012. С. —10–15

Булига О. Архітектурно-мистецькі трансформації Почаївського монастиря (30-ті рр. XIX ст.— поч. XX ст.): участь жертводавців // Вип. 5. Рівне: Дятлик М. С., 2016. С. 183–188

Вихованець В. Антоніні: «Шмат заходу, на полудень Русі перенесений» // Вип. 3. Рівне: ПП ДМ, 2012. С. 16–30

Луц В., Леонова Л. Резиденція князів Радзивілів у селі Шпанів (За матеріалами ДАРО) // Вип. 6. Рівне: Дятлик М. С., 2018. С. 170–177

Михайлишин О., Бухало О. Резиденція Малинських у селі Зірне на Рівненщині: архітектурно-стилістичні особливості // Вип. 6. Рівне: Дятлик М. С., 2018. С. 183–186

Михайлишин О., Магей А. Вплив західноєвропейського романтизму на розвиток неоготичної садибної архітектури Поділля та Волині // Вип. 7. Рівне: ПП «Формат-А», 2020. С. 29–36

Обарчук А. До історії архітектурних пам'яток Межиріччя Корецького // Вип. 2. Рівне: ПП ДМ, 2010. С. 96–106

Пшеничний Ю. Топографія та опис католицької парафіяльної забудови у Дубні в кінці XVIII — на початку XIX ст. // Вип. 4. Рівне: Дятлик М. С., 2014. С. 82–91

Ричков П. Монастир кармелітів у Новому Вишнівці: втрачена пам'ятка пізньобарокового храмовування // Вип. 2. Рівне: ПП ДМ, 2010. С. 154–163

Слободян В. Монастир Успіння Пресвятої Богородиці в Дорогобужі // Вип. 6. Рівне: Дятлик М. С., 2018. С. 145–155

Троневиц П. Два архітектурні комплекси в історії Жидичинського монастиря на Волині // Вип. 2. Рівне: ПП ДМ, 2010. С. 164–170

Фортеці та замки

Александрович В. Оборонні вежі середини XVI ст. в структурі бастионних укріплень Олицького замку XVII ст. // Вип. 4. Рівне: Дятлик М. С., 2014. С. 7–11

Александрович В. Перебудова Олицької резиденції у 30–40-х роках XVIII століття // Вип. 5. Рівне: Дятлик М. С., 2016. С. 7–14

Байцар-Артеменко О. В. Спроба встановлення періодів розвитку замкового комплексу у містечку Клевани // Вип. 1. Рівне: ПП ДМ, 2008. С. 109–115

Луц В., Леонова Л. Пожежа палацу Любомирських у Рівному на сторінках місцевої преси і документів з Державного архіву Рівненської області // Вип. 3. Рівне: ПП ДМ, 2012. С. 170–176

Михайлишин О. Місто і храм: церква св. Василя і міське середовище Овруча // Вип. 2. Рівне: ПП ДМ, 2010. С. 29–50

Михайлишин О. Невідомі проекти відбудови замку Острозьких-Любомирських в Дубно (1920–30-ті роки) // Вип. 3. Рівне: ПП ДМ, 2012. С. 177–190

Михайлишин О., Ягодка Ю. Архітектурна концепція формування інтер'єру Тронної зали в замку Острозьких-Любомирських в Дубно // Вип. 7. Рівне: ПП «Формат-А», 2020. С. 169–173

Ричков П. Острозький замок: до історії одного архітектурного сюжету // Вип. 7. Рівне: ПП «Формат-А», 2020. С. 132–137

Brzezińska-Marjanowska W. Pałac w Samczykach — zapowiedź późnoklasycystycznego stylu w architekturze rezydencjonalnej wołynia // Вип. 5. Рівне: Дятлик М. С., 2016. С. 15–21

Містобудівні проблеми збереження пам'яток

Костриця М. Історико-архітектурна спадщина Житомирщини: охорона, збереження і використання // Вип. 1. Рівне: ПП ДМ, 2008. С. 86–90

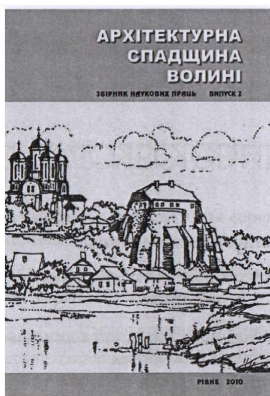
Лесик О. Економічна рентабельність реставрації, пристосування та експлуатації фортифікаційних комплексів Волині під заклади туризму та відпочинку // Вип. 1. Рівне: ПП ДМ, 2008. С. 140–145

Лесик О. Пристосування пам'яток архітектури України для нових потреб: сучасна проблематика // Вип. 4. Рівне: Дятлик М. С., 2014. С. 22–26

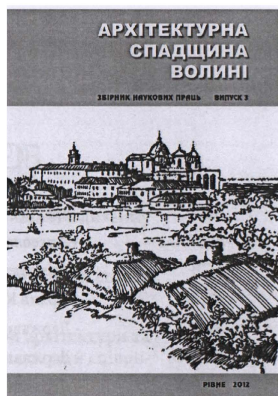
Наумець М. Парки архітектурних мініатюр в Україні: особливості та концептуальні рішення // Вип. 5. Рівне: Дятлик М. С., 2016. С. 178–182

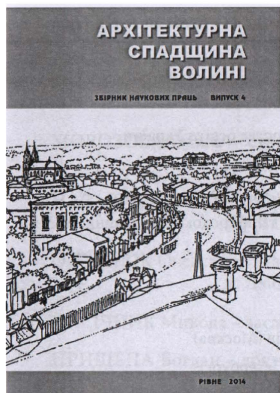
Архітектурна спадщина Волині.
Вип. 1., 2008

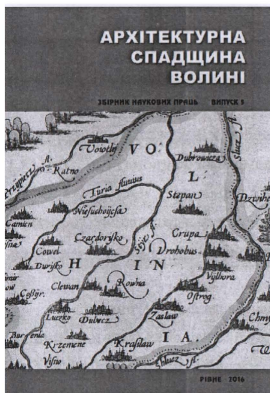
Архітектурна спадщина Волині.
Вип. 2., 2010

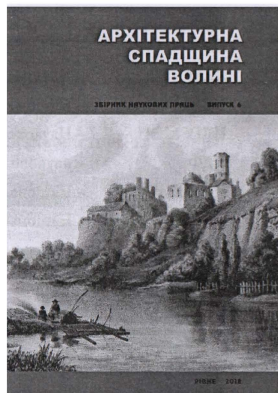
Архітектурна спадщина Волині.
Вип. 3., 2012

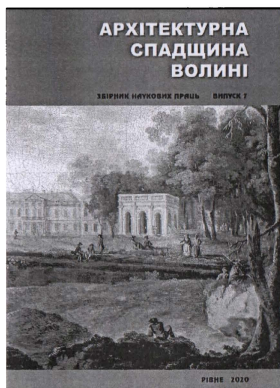
Архітектурна спадщина Волині.
Вип. 4., 2014

Архітектурна спадщина Волині.
Вип. 5, 2016

Архітектурна спадщина Волині.
Вип. 6., 2018

Архітектурна спадщина Волині.
Вип. 7, 2010

СПИСОК СКОРОЧЕНЬ

Арк.	– аркуш
АДУ	– Археологічні дослідження в Україні
АСВ	– Архітектурна спадщина Волині
АЮЗР	– Архив Юго-Западной России
ДАВО	– Державний архів Волинської області
ДАЖО	– Державний архів Житомирської області
ДАРО	– Державний архів Рівненської області
ДАТО	– Державний архів Тернопільської області
ДІКЗ	– Державний історико-культурний заповідник м. Дубно
ВЕВ	– Волыньские епархиальные ведомости
ЕГУ	– Енциклопедія історії України
ЛКМ	– Любомльський краєзнавчий музей
НАН	– Національна академія наук
НДГУ МОН	– Науково-дослідний ін-т українознавства Міністерства освіти України
НДФ	– науково-допоміжний фонд
НУ «ОА»	– Національний університет «Острозька Академія», м. Острог
НУВГП	– Національний університет водного господарства та природокористування, м. Рів
ОД	– Острозька давнина
оп.	– опис
ПСРЛ	– Полное собрание русских летописей
РДВІА	– Російський державний військово-історичний архів (Москва)
РДІА	– Російський державний історичний архів (Санкт-Петербург)
РОКМ	– Рівненський обласний краєзнавчий музей
спр.	– справа
ф.	– фонд
ЦДІАУК	– Центральний державний історичний архів України у Києві
AAN	– Archiwum Akt Nowych w Warszawie
ANK	– Archiwum Narodowe w Krakowie
APL, ChKGK	– Archiwum Państwowe w Lublinie, Chełmski Konsystorz Greckokatolicki
BHS	– Biuletyn Historii Sztuki
f.	– file
fol.	– folio
inv.	– inventory
KAiU	– Kwartalnik Architektury i Urbanistyki
KUL	– Katolicki Uniwersytet w Lublinie
SGKP	– Słownik Geograficzny Królestwa Polskiego i innych Krajów Słowiańskich
ZW	– Ziemia Wołyńska

КОРОТКО ПРО АВТОРІВ

ІСУПОВА Марія – аспірантка кафедри архітектури та середовищного дизайну НУВГП, м. Рівне

ЛОНЧУК Сергій – юрист, ТОВ «Нью Файненс Сервіс», член Національної спілки краєзнавців України, м. Львів

ЛУЦЬ Віктор – заслужений працівник культури, доцент кафедри архітектури та середовищного дизайну НУВГП, старший науковий співробітник сектору мистецтв РОКМ, м. Рівне

ЛУШНІКОВА Наталія – кандидатка технічних наук, доцентка кафедри архітектури та середовищного дизайну НУВГП, м. Рівне

МАГЕЙ Анастасія – аспірантка кафедри архітектури та середовищного дизайну НУВГП, м. Рівне

МИХАЙЛИШИН Ольга – докторка архітектури, завідувачка кафедри архітектури та середовищного дизайну НУВГП, м. Рівне

МОРОЗОВА Ольга – старша наукова співробітниця відділу давньої історії та археології РОКМ, м. Рівне

НАЗАРУК Микола – аспірант кафедри архітектури та середовищного дизайну НУВГП, м. Рівне

ОСТАПЮК Олександр – завідувач фондів Любомльського краєзнавчого музею, м. Любомль

ПАСІЧНИК Микола – заслужений архітектор України, м. Рівне

ПРИЩЕПА Богдан – доктор історичних наук, доцент кафедри історії України РДГУ, м. Рівне

ПШЕНИЧНИЙ Юрій – кандидат історичних наук, завідувач відділу історії ДІКЗД, м. Дубно

РИБЧИНСЬКИЙ Олег – професор кафедри реставрації архітектурної і мистецької спадщини Львівської Політехніки, м. Львів

РИЧКОВ Петро – доктор архітектури, професор кафедри архітектури та середовищного дизайну НУВГП, професор кафедри консервації пам'яток Люблінської Політехніки

СЕРГІЮК Ірина – доцентка кафедри архітектури та середовищного дизайну НУВГП, м. Рівне

ЯГОДКА Юлія – аспірантка кафедри архітектури та середовищного дизайну НУВГП, м. Рівне

Наукове видання

**АРХІТЕКТУРНА
СПАДЩИНА ВОЛИНІ**

Випуск 7

Комп'ютерна верстка та дизайн
Віктор Луц, Ольга Морозова

Обробка ілюстрацій
Віктор Луц

Підписано до друку 11.12.2020 р.
Формат 60 x 84 1/8. Папір офсет.
Ум. друк. арк. 23,25. Зам. № 41

Видруковано ПП «Формат-А»
35304 Рівненська область,
Рівненський район,
с. Корнин, вул. Центральна, 58.
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи
ДК № 6834 від 08.07 2019 р

kp

